

RAZSTAVA O IDRIJSKEM RUDARJU

Slovenski etnografski muzej že nekaj let načrtno preučuje življenje idrijskih rudarjev. Idrijski Mestni muzej pa skoraj že deset let zbira etnološke predmete, osnovo za svojo etnološko zbirko. Slovenski etnografski muzej mu pri tem pomaga. Tako je sedaj pred nami že druga koristna skupna manifestacija: Razstava o življenju idrijskega rudarja. Prva razstava »Klekljana čipka« v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani, leta 1969 tvori danes v Mestnem muzeju stalni prikaz te, za Idrijo tako značilne domače dejavnosti. Tudi razstava o življenju idrijskega rudarja, ki je odprta v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani, bo pozneje osnova za stalno etnološko zbirko idrijskega Mestnega muzeja. Slovenski etnografski muzej pa s to razstavo nadaljuje svoja prizadevanja, da bi razširil obseg etnološke vede s kmečkih, še na druge socialne sloje, predvsem na naše delavce.

Že pred nekaj leti je Slovenski etnografski muzej začel preučevati življenje idrijskih rudarjev in to v sodelovanju z idrijskim muzejem ter s pomočjo Sklada Borisa Kidriča. To akcijo muzej še nadaljuje. Bil je že zadnji čas, da smo začeli sistematično zbirati ljudsko kulturo med idrijskimi rudarji. Že v naših dosedanjih raziskavah smo lahko ugotovili, da tu še hitreje kot na drugih področjih in pri drugih družbenih skupinah, izredno hitro izginjajo ostanki tradicionalne materialne ljudske kulture, tudi že tiste iz prvih petdesetih let tega stoletja. To so značilne idrijske rudarske hiše, rudarjev hišni inventar, njegova noša, prehrana, pa tudi vsa njegova duhovna in socialna kultura je deležna izredno hitrih sprememb. Zato je zadnji čas, da lahko vsaj za obdobje zadnjih sto let predvsem med starejšo generacijo zberemo ustno izročilo o življenju idrijskega rudarja.

V Idriji smo našli prav med starejšo generacijo celo vrsto odličnih informatorjev, starih rudarjev, in njihovih žena, ki so imeli bister spomin za številne dogodke iz preteklosti. Žal je teh Idrijčanov vsako leto manj. V naših zvezkih in na magnetofonskih trakovih imamo zapise pripovedovanj rudarja, društvenega delavca in zgodovinopisca naprednega revolucionarnega delavskega gibanja v Idriji, idrijskega samorastnika, Martina Likarja. Že leta 1971 smo se poslovili od njega. V zadnjih petih letih smo od naših dobrih informatorjev izgubili še Viktorja Lipužiča, Antona Bajta, Lovra Kavčiča, Polono Kokalj, Katarino Kenda, Marijo Bevk, Frančiško Žust in še več drugih naših intervjuvancev in informatorjev. Tako bo odslej naše delo veliko težje. Za nekatera področja pa sploh ne bo mogoče dokumentirati ljudskega izročila za popolni prikaz etnološke podobe idrijskih rudarjev. Ti niso bili doslej deležni, razen Baševe študije o idrijski rudarski hiši, nobene druge večje etnološke obdelave. Toda z novimi proizvodnimi potrebami rudnika, z novim urbanističnim oblikovanjem idrijskega mestnega jedra, z razvojem komunalnih naprav in z boljšo komunikacijsko povezavo s svetom, se ljudska kultura izredno hitro spreminja.

Časovno zajema študija širše obdobje, intenzivno pa se posveča preučevanju kulture idrijskih rudarjev v zadnjih sto letih, za kar so na razpolago še recentni viri. Posebej pa zajema študija spremembe v ljudski kulturi, ki so se dogodile v zadnjih nekaj desetletjih. Tematsko zajema študija vsa področja ljudske kulture. Razstava in publikacija pa sta se lahko omejili le na nekatera, za idrijskega rudarja najbolj značilna področja. Tu sredi kmečkega elementa, na prehodu med mediteransko in alpsko kulturo, je nastala v nekaj stoletjih kultura idrijskih rudarjev, ki je močno samosvoja. Svojevrstno obeležje ji daje živosrebrni rudnik. Način življenja rudarja se je namreč razlikoval od življenja kmečkega življa

v sosesčini. Obstajali pa so tudi medsebojni vplivi, ki pa so se spreminjali v posameznih časovnih obdobjih.

Tokrat objavljamo in na razstavi prikažemo le nekaj značilnosti iz bogate ljudske kulture idrijskega rudarja. V nadaljnjem proučevanju bo treba preučiti še druga področja, dopolniti dosedanja spoznanja. Razstava je pripomogla, da smo lahko zbrali številna pričevanja iz preteklosti in sedanosti o življenju rudarja idrijske doline, pričevanja, ki so nam koristna kažipot pri nadaljnjem delu v Idriji, kot pri proučevanju v drugih rudarskih naseljih v Sloveniji.

Idrija je naše najstarejše rudarsko mesto, ki je v zadnjih nekaj desetletjih močno spremenilo svojo podobo. Spremenil se je način življenja rudarja od tistih časov v 16. stoletju, ko so imeli rudarji še pašno pravico v državnih gozdovih, da so lahko uživali kravje mleko kot edino zdravilo proti škodljivim učinkom živega srebra. Leta 1874, je kronist zapisal, da je izbruhnil tifus zaradi lakote in je ljudstvo tako zelo opošalo, da pri naborih v zadnjih letih ni bil nihče potrjen. Brezobzirno in nečloveško so izkoriščali rudarja. Številni so tudi zapisi kronista o revolucionarni preteklosti idrijskega rudarja, o njegovem odporu proti fašizmu med italijansko okupacijo. Leta 1950 pa so idrijski rudarji izvolili prvi delavski svet in prevzeli rudnik v upravljanje. Zrasla so nova rudarska naselja, številni rudarji so si zgradili svoje stanovanjske hiše, zrasle so nove šole, nova galerija, trgovine, mladinski klub, dom upokojencev. V Idriji je danes 3173 radijskih aparatov in 1867 televizorjev,¹ in še našteva kronist. Etnolog pa skozi te drobne zapise velikih pridobitev spoznava in vrednoti življenje idrijskega rudarja. Vključuje šege, ki so nekatere podobne kot v okolici, druge pa so samo rudarjeve kot na primer tradicionalno praznovanje 1. maja s krašenjem hiš, zastavami, nageljnom v gumbnici in kolesarskimi izleti v okolico.

Rudarjev delovni dan, njegovo težko delo, njegov zaslužek, pomanjkanje zemlje v dolini, odrezanost Idrije v zimskih mesecih od sveta, vse to je narekovalo svojevrsten način življenja in med drugim tudi posebnosti v prehrani kot tudi največjo idrijsko kuharsko znamenitost – žlikrofe.

Za našo razstavo, ki skuša ujeti nekaj utripov iz življenja idrijskih rudarjev, gre zahvala predvsem domačinom iz Idrije, ki so nam pomagali s podatki in drugimi informacijami in ki so prispevali številne predmete za razstavo. Zahvala gre tudi vsem sodelavcem Mestnega muzeja v Idriji in sodelavcem Slovenskega etnografskega muzeja iz Ljubljane, ki so sodelovali pri raziskavah, zbiranju gradiva in pri postavitvi razstave. Posebno zahvalo smo dolžni Kulturni skupnosti Slovenije, ki je finančno podprla našo razstavo.

DELAVSKE DOHODKE IN KUPNA MOČ

Mezde so v etnološkem pogledu zanimive predvsem tedaj, če je znana tudi njihova kupna moč. Za Idrijo razpolagamo doslej le z maloštevilnimi ugotovitvami o samih mezdah, kaj šele da bi bolj natanko poznali njihovo kupno moč. Zakaj v slovstvu je zelo malo tovrstnih obravnav, medtem ko je večina pisanih virov o tem vprašanju še neraziskana. V času, ki je bil odmerjen za pripravo pričujoče razstave, smo mogli zbrati ustrezne podatke v slovstvu; le za obdobje po osvoboditvi smo lahko v temelju ugotovili kupno moč delavskih osebnih dohodkov. (Posamezna pričevanja te vrste iz prejšnje dobe, ki jih vsebuje slovstvo, smo povzeli in skušali s tem vsaj nakazati takratne mezdne razmere, ponekod tudi le z omembo razločkov med delavskimi in uradniškimi dohodki.) Spodnji odstavek tako opozarjajo na to, doslej komajda načeto vprašanje, medtem ko izvajanja o letih po osvoboditvi kažejo začetne izsledke takšne raziskave.

Leta 1536 so kopači zaslužili na teden po 51 kr (ajcarjev) in 2 pf (eniga), od 1575 naprej po goldinar (goldinar je imel 60 krajcarjev); 1536 so navadni delavci prejeli na teden po 45 kr in 2 pf, od 1575 naprej po 52 kr. Leta 1536 so delavci, ki so izpirali rudo, dobivali na teden po 47 kr in 2 pf, črpalci vode pa goldinar; po letu 1575 se za slednje delavce navedeni dohodki niso spremenili.¹ Če primerjamo omenjene delavske dohodke z uradniškimi, ugotovljamo, da je 1536 prejemal upravnik rudnika na leto po 300 gld in brezplačni živež iz rudniške trgovine, rudniški sodnik po 100 gld in rudniški knjigovodja po 132 gld.²

Delavske mezde so izplačevali deloma v denarju, deloma v naravi. V rudniški trgovini pa so včasih tako drago zaračunavali, da v takšnih primerih delavci »ob obračunu zaslužka« niso dobili nobenega denarja. Poleg tega so delavci kdaj pa kdaj prejeli plačilo sploh samo »v življenjskih potrebščinah, kot v vinu, žitu, olju, masti, suknu, usnju, čevljih in drugem...« (te dobrine pa so bile marsikdaj v slabem stanju).³ Kupna moč delavskih mezd ni zmerom zadoščala za kritje normalnih potreb, saj je za 70. leta 16. stoletja znano, da je delavcem primanjkovalo denarja za meso, pa tudi za riž, olje, mast ipd., medtem ko si obleke in obutve malone niso mogli kupiti. Zavaljo tega so se morali pogosto zadolževati.⁴

Iz 17. stoletja so viri o tem vprašanju zelo borni. Pripovedujejo le o tem, da so 1627 dobivali delavci na dan po 10,12 in 18 kr, nekateri pa tudi le po 3 do 8 kr.⁵ Za primerjavo naj bodo tedanje letne plače rudniških uradnikov: upravnik rudnika je zaslužil po 830 gld, rudniški sodnik in rudniški pisar po 200 gld.⁶

V prvi polovici 18. stoletja so bile mezdne razmere deloma enake kot v 17. stoletju,⁷ deloma pa nekaj ugodnejše. Tako je za leto 1747 zapisano, da so prejeli zidarji in tesarji na dan po 20 kr, zidarji in tesarji po 16,75 in 17 kr, delavci po 13,5 do 15,8 kr, kopači po 10 do 12 kr, čistilci in drugi po 3 do 8 kr.⁸ Leta 1768 so bili delavski dohodki nekaj večji: zidarji in tesarji so dobivali na dan po 20 kr, zavirači po 16 do 18 kr, kopači po 13 do 15 kr, vajenci po 10 do 12 kr, vozači po 8 kr, čistilci po 6 kr in drugi po 3 do 5 kr.⁹ Približno v istem času je prejemal upravnik rudnika na leto po 1600 gld, rudniški in gozdni oskrbnik po 1000 gld, blagajnik po 454 gld, ekonom po 350 gld, pisar po 384 gld, poleg brezplačnega stanovanja in drugih ugodnosti. Nekaj pozneje so dobivali višji uradniki na leto po 600 do 900 gld, nadpazniki po 300 gld, pazniki po 150, 120, 100 in 80 gld.¹⁰

Leta 1852 so v rudniku uvedli nove mezde; takrat so nekoliko povečali temeljne mezde in vpeljali akordno delo. Razpon temeljnih dnevniških zaslužkov je obsegal v glavnem od 30 do 9 kr. (Ti dohodki pa so bili uveljavljeni samo v redkih pri-

merih, ko ni bilo določenega akorda ali ko so bili delavci zavoljo bolezni nezmožni za delo. Sicer so bili dohodki višji, oblikovali so jih le na podlagi akordnih zaslužkov.)¹¹ Kakor je bilo akordno delo povezano z vrsto neugodnosti, pa je prinašalo delavcem plačilo v žitu, drveh in stavbnem lesu (po znižani ceni), podpore ob bolezni in provizije po koncu delovne dobe (po 40 letih službe polno, do 40 let službe polovico pokojnine).¹²

Okoli l. 1870 so razvrstili rudarje v pet plačilnih razredov. V prvem so bili kopači z dnevno mezdo 36,45 kr, v drugem vozači z dnevno mezdo 31,5 kr, v tretjem pomočniki vozačev z dnevno mezdo 26,25 kr, v četrtem višji snažilci z dnevno mezdo 21 kr in v petem snažilci z dnevno mezdo 15,45 kr. Rudarji, ki so bili uvrščeni v prve štiri razrede, so prejeli še draginjsko doklado (10 %).¹³ Če preračunamo navedene dnevne mezde v mesečne, dobimo naslednje vsote: za prvi razred čez 900 kr ali okoli 15 gld, za drugi blizu 800 kr ali okoli 13 gld, za tretji več kot 650 kr ali več kot 10 gld, za četrti 525 kr ali več kot 8 gld in za peti blizu 400 kr ali več kot 6 gld. In če vzporedimo te mezde s takratnimi cenami nekaterih življenjskih potrebščin, lahko posredno ugotovimo delno kupno moč omenjenih dohodkov: jajce je veljalo 2 kr, pol kile masti 38 kr, pol kile masla 57 kr, pol kile slanine 34 kr, 100 kg pšenice 6,80 gld, 100 kg krompirja 1,80 gld, 100 kg fižola 5 gld.¹⁴ Ob navedenih akordnih mezdah se je dogajalo, da delavci včasih niso prihajali »na normalni zaslužek«. Za l. 1890 je izpričano, da »so delavci zaslužili manj, kot je bil normalni zaslužek«.¹⁵

Leta 1900 ugotavljamo naslednje delavske dohodke: nadkopači so za osemurno normalno delo zaslužili K(rono) in 20 v(inarjev), kopači K in 4 v, podkopači 90 v in vozniki 88 v (krona je imela 100 vinarjev). Vrh tega so prejeli še pšenico in rž, npr. za osemčlansko družino na mesec 0,475 hl pšenice in 0,875 hl rži (v vrednosti 7 K 94 v).¹⁶

Leta 1902 je bil po zaslugi mezdnega gibanja uveljavljen nov pravilnik, ki je takole urejal plačilne odnose. Dnina za neakordno delo se je pri vseh rudniških delavcih razdelila v pet razredov, vsak razred pa v dve stopnji:

	stopnja	
	1	2
I. razred	240	220
II. razred	200	180
III. razred	160	140
IV. razred	120	100
V. razred	80	60

Rudarji in drugi delavci so sodili v 3., 4. in 5. razred, medtem ko so bili visokokvalificirani uslužbenci uvrščeni v 1. in 2. razred. Napredovanje je bilo mogoče le takrat, če so potrebovali delavce v višjem razredu, in sicer »glede na službeno starost, sposobnost in neoporečno službovanje«.¹⁷

Na začetku 20. stoletja je mogoče deloma ugotoviti kupno moč delavskih mezd. Po ohranjenem ustnem izročilu je v tisti dobi veljala stanarina v zasebni hiši na mesec okoli 3 krone, v rudniški hiši 2 do 3 krone. Za pol litra mleka na dan je bilo treba odšteti v mescu dni po 3 krone. Kila slanine je stala krono; na mesec so jo potrebovali kilo ali dve, torej za poldrugo krono. Sladkorja so porabljali na mesec nekaj manj ko za 2 kroni, govedine za več ko krono, koruznega zdroba za 2 kroni. Za cikorijsko, žgan ječmen, kis, olje, milo, petrolej in sol so plačevali na mesec okoli 4 krone. Po vseh izdatkih za stanovanje in hrano je po ohranjenem ustnem izročilu ostajalo družinam v najboljšem primeru okoli 8 kron na mesec. Ta vsota je bila namenjena za obleko in obutev, posteljnino, pohištvo in za šolnino. Koliko je

bilo mogoče s takim denarjem zadostiti tem potrebam, lahko pove podatek, da je veljala takrat visoka omara za obleko 36 kron, prav toliko nizka omara s predali, železni štedilnik pa 30 kron; najnujnejša kuhinjska in sobna oprema je bila vredna okoli 220 kron. Zavaljo tega so si rudarji in njihove žene morali najti dodatne za-sluzke.¹⁸

Med italijansko zasedbo, se pravi med svetovnjima vojnama, smo poučeni o mezd-nih razmerah zlasti med gospodarsko krizo v tridesetih letih. Poleg odpustov sta delavce tedaj prizadela predvsem znižanje mezd in skrajšanje delovnega časa. Tako so v tistih letih imele štiričlanske delavske družine na mesec skupno 528 lir poprečnih dohodkov. Hkrati pa so za to dobo na voljo tudi natančnejši podatki o minimalni porabi dobrin v mescu dni.

V štiričlanski družini so tako porabili v navedenem času 40 kg moke (80 lir), 4 kg slanine (56 lir), kg olja (8,25 lir), 8 kg mesa (80 lir), 25 kg krompirja (25 lir), 6 kg sladkorja (73,50 lir), kg kave (21 lir), 30 kg mleka (45 lir), 5 kg fižola (9 lir), 4 kg riža (9 lir), 4 kg testenin (11 lir), poleg raznih drugih potrebščin (100 lir). Zraven tega (521,35 lir) so znašali mesečni izdatki za obleko 113,30 lir, za obutev 46,67 lir, za kurjavo 50 lir, za razsvetljavo 12 lir in za stanovanje 5 lir, skupaj 748,32 lir.¹⁹

Drugače povedano: v navedenem obdobju niso mesečni dohodki (dohodkov v na-ravi po 1912 ni bilo več) v štiričlanskih družinah zadoščali za nakup življenjskih potrebščin v normalnem obsegu. Ali še drugače: štiričlanske družine so si lahko takrat kupovale življenjske potrebščine samo v bornejši, ne v minimalno potrebni meri. Tako tudi pove ohranjeno ustno izročilo, da so bili pred drugo svetovno voj-no rudarji marsikdaj podhranjeni.

Doba po osvoboditvi je glede obravnavanega vprašanja dovolj jasna. Poprečni mesečni osebni dohodki so bili v teh letih naslednji:

leto	podjetje	jama
1948	1680	1782
1949	1802	1896
1950	1860	1933
1951	1893	1983
1952	1995	2108
1953	2093	2210
1954	5600	6810
1955	5025	6080
1956	5100	5400
1957	5500	5780
1958	11300	11700
1959	12300	13000
1960	13000	13700
1961	14700	15500
1962	16500	17300
1963	16600	17400
1964	21000	21900
1965	23650	24500
1966	28330	29210
1967	35660	36820
1968	40250	42375
1969	43500	45200
1970	64000	65000
1971	100000	104500
1972	1488	1564
1973	2422	2519 ²⁰
1974	2755	2937

Kupna moč naštetih vsot je kazal tole podobo. Takoj po drugi svetovni vojni se zadevno vprašanje skorajda ni zastavljalo, saj takrat živeža in drugih življenj-skih potrebščin ni bilo toliko, kakor so si ljudje želeli. Na bolje se je začelo

Popravljamo razpredelnico, ki je objavljena na strani 5 :

leto	podjetje	jama
1948	5600	6810
1949	5025	6080
1950	5100	5400
1951	5500	5780
1952	11300	11700
1953	12300	13000
1954	13000	13700
1955	14700	15500
1956	16500	17300
1957	16600	17400
1958	21000	21900
1959	23650	24500
1960	28330	29210
1961	35660	36820
1962	40250	42375
1963	43590	45200
1964	64000	65000
1965	100000	104500
1966	1488	1564
1967	1680	1782
1968	1802	1896
1969	1860	1933
1970	1893	1983
1971	1995	2108
1972	2093	2210
1973	2422	2519
1974	2755	2937

obračati v začetku petdesetih let, v temelju pa je dobilo gmotno življenje novo podobo v šestdesetih letih.

Danes je v rudniku 972 delavcev in uslužbencev; od tega je 610 rudarjev. Iz drugih krajev se vozi na delo v rudnik 280 ljudi; to so sami delavci (okoli 100 jih prihaja s svojimi avtomobili, drugi z avtobusom). Pri porabi osebnih dohodkov gre, kot vedno, tudi v zadnjem času največ denarja za hrano. Kakor pove ohranjeno ustno izročilo, porabijo dandanes za hrano nekaj več ko polovico plače (hrano si kupujejo ob plačilnih dneh za ves mesec; privoščijo si vse, kar se dobi v trgovinah). — Na začetku šestdesetih let so začeli v večjem obsegu zidati ali prezidavati hiše. Tudi obleka je odtlej, t. j. od takrat, ko so začele na splošno hoditi v službo tudi ženske, postala precej lepša. Pohištvo (mlade družine si kupujejo novo pohištvo, starega zametujejo) in obleko kupujejo največ na kredit, prav tako avtomobile, ki jih ima v zadnjih letih malone vsaka družina (pod Italijo jih je bilo v Idriji vsega okoli 10). Alkohol ne pomeni več pomembnejše postavke v izdatkih: »Danes pijejo manj ko prej; več dajejo za obleko in pohištvo, manj na tekočo valuto«. Dohodke porabljajo zvečine sproti, manj nalagajo denar v hranilnico.

Od dodatnih virov zaslužka naj omenimo, da stare ženske danes še domala povsod klekljajo (na splošno je podoba glede tega drugačna); zaslužek znaša na dan okoli 2000 S dinarjev, se pravi, na mesec blizu 60 000 S dinarjev. Pri delavcih pa naj v tej zvezi povemo, da so si našli postranski zaslužek ponajveč z zidanjem in popraviljem avtomobilov. Po drugi svetovni vojni so se spočetka obojega lotevali zastoj, pozneje pa delajo to predvsem za denar.²¹

Iz zapsanega je razvidno, da z izjemo prvih let osebni dohodki po osvoboditvi omogočajo kritje vseh temeljnih življenjskih potreb. Za natančnejšo ponazoritev te ugotovitve si oglejmo mesečne izdatke starejše dvočlanske rudarske družine. V tej družini je v službi mož, žena je gospodinja. Mož zasluži v rudniku na mesec 380 000 S dinarjev. Od tega, nadpovprečnega zneska porablja družina za hrano 240 000 S din, za cigarete 15 000 S din, za vino 25 000 S din. Za elektriko in radio gre 15 000 S din, za kurjavo 10 000 S din. Osebni predmeti veljajo zakonca 20 000 S din, obiski kina 5000 S din, prihranila pa 50 000 S din (če ni nepredvidenih izdatkov).²²

S takšnimi in podobnimi dohodki si privoščijo idrijski delavci in uslužbenci, vštveši upokojeince, tudi počitniški dopust, in sicer ponajveč v rudniškem domu v Ankaranu, tu in tam pa tudi na Vojskem in v Logu pod Mangartom, manj v drugih krajih.

Opombe

¹ M. Verbič Idrijski delavec v 16. stoletju, Zgodovinski časopis 6–7, Ljubljana 1952–1953, str. 539, 543.

² M. Verbič, nav. delo, str. 539.

³ M. Verbič, nav. delo str. 539 d.

⁴ M. Verbič, nav. delo str. 543 d.

⁵ M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 137; L. Božič, Socialne razmere idrijskih rudarjev, Idrijski razgledi 2, Idrija 1957, str. 79.

⁶ L. Božič, na nav. mestu.

⁷ M. Arko, na nav. mestu.

⁸ L. Božič, na nav. mestu.

⁹ L. Božič, nav. delo, str. 80.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ I. Mohorič, Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960, str. 217 d.

¹² I. Mohorič, nav. delo, str. 218.

¹³ L. Božič, nav. delo, str. 80.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ I. Mohorič, nav. delo, str. 267.

¹⁶ J. Bavdaž, *Mezdno gibanje v Idriji 1898–1900, Idrijski razgledi* 14, Idrija 1969, str. 130.

¹⁷ J. Bavdaž, nav. delo, str. 150.

¹⁸ F. Sarf, *Stanovanjska kultura idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja* (rokopis), str. 6 d.

¹⁹ I. Mohorič, nav. delo, str. 327.

²⁰ Navedene podatke je priskrbel statistik Stanko Majnik, ki se mu za to tudi tukaj zahvaljujemo.

²¹ Pričevanja so za leta po osvoboditvi prispevali: Ignac Likar, roj. 1884, rudar, Otona Župančiča 11; Franc Tratnik, roj. 1899, rudar, Srebrničeva 10; Ferdo Vidmar, roj. 1899, trgovec, Kosovelova 35; Stanko Majnik, roj. 1921, statistik, Trg maršala Tita 13.

²² Navedene podatke je priskrbel statistik Stanko Majnik, ki se mu za to tudi tukaj zahvaljujemo.

RUDARSKA HIŠA IN OPREMA STANOVANJ OB PRELOMU STOLETJA

Izrazita posebnost stare idrijske rudarske hiše je v tem, da je vzporedno z razvojem tamkajšnjega rudnika bolj in bolj težila k temu, da bi lahko spravila pod streho čim več ljudi. Huda stanovanjska stiska, skozi katero so se vseskozi prebijale številne rudarske družine, je izoblikovala to hišo v večstanovanjsko, medtem ko so na njeno zunanjo podobo vplivali tudi geografski in klimatski pogoji.

S pobočji ter rekama Idrijco in Nikavo ozko omejen ravninski del Idrije je s svojim upravnim, trgovskim in obrtniškim središčem potisnil hiše rudarjev sprva ob vznožja pobočij, nato pa v pretežni večini tudi v breg. Med leti 1783 in 1910 se je število hiš v Idriji povečalo za 225, ravninski del naselja pa je bil ob koncu 18. stol. že močno zaseden. Zato lahko za tamkajšnjo hišo skoraj na splošno ugotovljamo, da je vkopana v pobočje in da je z večetažnim pročeljem obrnjena v dolino. V etažah razporejena okna razodevajo smotrno izkoriščanje prostorov od hleva in kleti v prizemlju do najvišjega podstrešnega prostora pod hišnim slemenom. Strma streha, ki močno utesnjuje prostore pod njo, je bila potrebna zaradi obilice snega pa tudi zaradi lesenih skodel, s katerimi je bila do zadnjih desetletij 19. stol. pokrita večina hiš. K boljšemu izkoriščanju podstrešnih prostorov so pripomogli strešni pomoli, ki so stranskim prostorom, katerim je poševna streha odvezemala strop, omogočali namestitvev oken in izravnavali strop.

Stara idrijska rudarska hiša je bila do višine vkopa zidana iz kamenja in ilovice, naprej lesena, obita z letvicami, ometana in pobeljena. Stene stanovanjskih prostorov navadno niso bile debelejše od 15 cm. Ob stiku spodnje debelejše kamnite stene kletnih prostorov in tanjše lesene stene je bil ob stranski vhodni fasadi navadno lesen »podiček«, ki je — razširjen v nekakšen hodnik, imel pomembno komunikacijsko vlogo. Vkopanost v pobočje, lesena gradnja, strešni pomoli in omenjeni podiček ločijo idrijsko hišo od škofjeloško-cerkljanske in skupaj z vidno težnjo po pridobitvi čim več prostorov dajejo tej hiši svojski značaj.

Čeprav ta hiša predvsem zaradi svoje višine in beline navidezno učinkuje kot velika, včasih kar monumentalna stavba, je njena poprečna zazidalna površina približno le 8 m × 9 m. Njen tloris je preprost. Iz veže vodijo vrata naravnost v kuhinjo, vrata na levo ali desno pa v »hišo«. V kotu veže ob vhodnih vratih so stopnice, ki vodijo v nadstropje. V »hiši« za vrati je peč, ob njej vhod v kamro. Posebnost je povezava kuhinje s straniščem, ki je bilo po starem leseno, prislonjeno na zunanjo hišno steno, kasneje ponekod prizidano in so vanj vodila vrata iz kuhinje. V hišah, ki so imele vežo in kuhinjo v prizemlju, je bil po starem od tu tudi prehod v hlev. Iz kuhinje so navadno vodila vrata tudi v klet, shrambo ali drvarnico, se pravi v prostore, nanizane ob stopnišču na nasprotni strani »hiše« in kamre. Kuhinja je bila torej nekakšen osrednji prostor kljub temu, da je v 19. stol. funkcijo dnevnega bivalnega prostora že prevzela »hiša«. Tloris se je v nadstropju ponovil, v strešnem delu hiše pa je bil pod slemenom še en bivalni prostor, ob vsaki strani pa po ena pristrešnica (»podstražanca«), to je prostor, ki mu je poševna strešna stena odvezemala strop. Strešni pomol je pri višjih hišah ta prostor v zgornjem delu razširil in ga usposobil za dostojnejši stanovanjski prostor.

Večja, štiri, pet ali celo večdružinska hiša je imela vežo in kuhinjo na sredi, na vsako stran pa je bila po ena »hiša« in kamra. V taki hiši je bila kuhinja skupna za dve gospodinjji; vsaka je imela kurišče v peč na svoji strani, medtem ko je bilo

Mestno upravno središče in rudarske hiše na pobočju

odprto ognjišče včasih skupno, včasih pa je bilo ob dveh kuriščih tudi dvoje ognjišč. Stanovanje v podstrešju navadno ni imelo kuhinje. Če je tu stanovala družina, kar ni bilo tako poredko, je gospodinja kuhala na ognjišču v nadstropju niže in sta si tako dve gospodinji delili eno ognjišče.

Z idrijsko rudarsko hišo je brez izjeme povezan zelenjavni vrt, ki obdaja hišo in ki je družinam v marsičem odtehtal del skrbi za vsakodnevno prehrano. Bolj ali manj strmo pobočje tega ni preprečilo; če je bilo treba, so si gospodarji pomagali s terasasto ureditvijo. Vrtovi so nastajali vzporedno s hišami in tako spreminjali obrobno idrijsko gmajno in krčevino v rodovitno zemljo. Hiša z vrtom pa premnogim idrijskim rudarjem ni bila nikoli dosegljiva, kajti možnosti za gradnjo so bile hudo omejene.

Postavitev lastne hiše so omejevali različni činitelji, med katerimi je že priseljenost v kraj narekovala, da so domala vsi okoličani in tujci, ki so se na novo zaposlili v rudniku, iskali najemniško stanovanje. Nesorazmerje med zviševanjem števila zaposlenih in števila novo zgrajenih hiš je imelo pereče posledice že v prejšnjih obdobjih, zlasti pa ob koncu 18. stol., ko je rudnik zaposlil več kot 300 novih delavcev. Uprava rudnika je sprva iskala rešitev v izgonu nezaposlenih iz Idrije, nato v preprečevanju porok in končno, ko je bilo stanje že nevdržno, v gradnji rudniških stanovanjskih blokov.

Očitno pa so o najemništvu odločala še druga dejstva, ki pospešeni ali bolj množični gradnji lastnih hiš niso bila v prid. Poglavitni vzrok, da so se razmeroma le redki rudarji odločili za gradnjo, je bil ta, da je poprečna rudarska plača komaj dosegala eksistenčni minimum in da je moral graditelj skoraj v celoti pridobiti potrebna sredstva z dodatnim zaslužkom, izredno pridnostjo in varčnostjo in neredko tudi s pomočjo staršev, zlasti tistih, ki so imeli nekaj gozda. Znani so celo primeri, ko je rudar ali njegova žena morala plačati ta podvig z lastnim zdravjem ali celo življenjem.

Značilna rudarska hiša (pri Šmonu, Vojskarska ul. 4)

Policijske in požarnovarnostne predpise so v Idriji že od nekaj izvajali bolj dosledno kot v okolici in sploh na podeželju. Za to je poskrbela rudniška uprava. Obokane kuhinje in dimniki, ki so gradnjo podražili, so bili obvezni že od konca 17. stol. Pogodba z dimnikarjem je bila prav tako sklenjena že pred začetkom 19. stol. Tudi davek, ki je vseskozi bremenil hišne lastnike, je skupaj z drugimi predpisi razvoj gradnje rahlo zaviral. Za začetek 19. stol. je znano, da so bila v okrožju Postojna, kamor je spadala tudi Idrija, obdavčena celo hišna okna in duri.

Vprašanje pa je, če za najemanje stanovanj v tujih hišah poleg objektivnih ni bilo tudi nekaj subjektivnih vzrokov, morda celo psiholoških, med katerimi imamo v mislih navajenost na nizko stanovanjsko raven, težnjo po kolektivnosti, kateri je bilo v hiši z več stanovalci laže zadoščeno kot v manjši individualni hiši, dalje obiskovanje gostiln in precejšnja usmerjenost interesov v izvendružinske probleme. Med dejavnike, ki naj bi gradnjo stanovanjskih hiš vsaj do neke mere pospeševali, naj navedemo rudniško upravo, ki je dajala graditeljem les po nižji režijski ceni in prav tako po nižji ceni prodajala staro opeko ali drug gradbeni material, če je bil seveda na voljo. Bratovska skladnica, ustanovljena že leta 1696 je za gradnjo hiš dajala posojilo s 4 in pol odstotnimi obrestmi za čas 10 do 15 let. Del gradbenega materiala (pesek in mivko) je bilo mogoče dobiti v strugi Idrijce, kamen so lomili v bližnjih kamnolomih, okoliški kmetje pa so na prošnjo darovali graditelju vsak po eno smreko. Učinkovita vzajemna pomoč je bila v navadi tudi med samimi rudarji. Bilo je mnogo samoukov zidarjev, tesarjev, krovcev in celo miزارjev. Vse te možnosti prav gotovo niso bile v celoti izkoriščene.

Dejstvo je, da je poprečno v vsaki idrijski hiši v 19. stol. živelo po 16 ljudi, največ stanovalcev pa sta imeli hiši štev. 35 (28 ljudi) in štev. 167 (29 ljudi). Iz tega sledi, da so bile enodružinske hiše prav izjemne in da so hišni lastniki zaradi velikega povpraševanja po stanovanjih, pa tudi zaradi dohodka iz najemnine, na splošno

oddajali vsaj eno, če ne več stanovanj. V ustnem izročilu so se z vsemi podrobnostmi ohranili podatki o številnih primerih, ki nam nazorno dokazujejo, kako pereče je bilo nekoč vprašanje stanovanj.

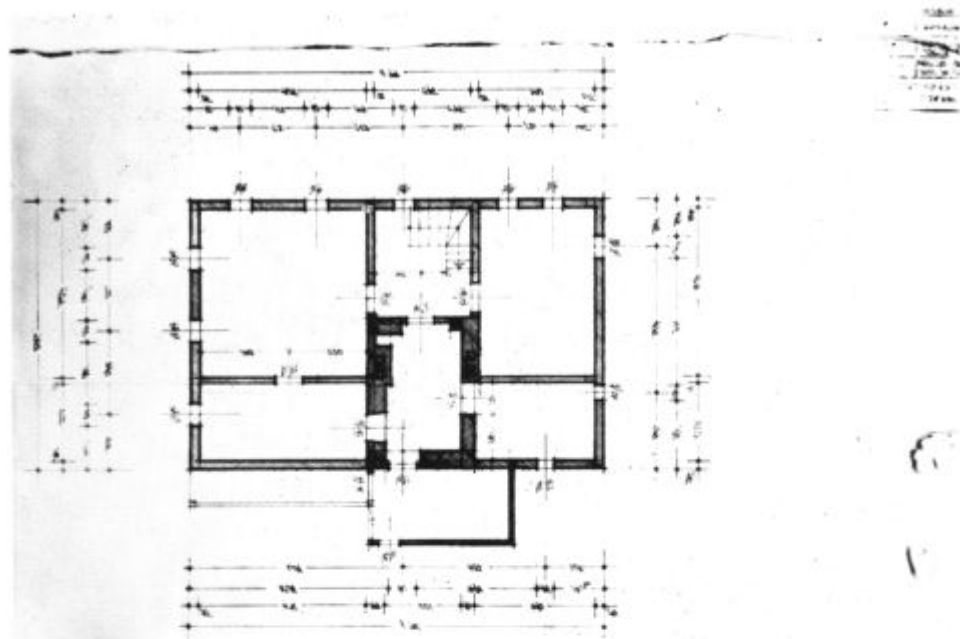
Najemniki (»gostovi«) so se selili na dan sv. Jurija (24. 4.) in o sv. Uršuli (21. 10.). Po starem so v teh dneh, torej polletno tudi plačevali najemnino, ki so jo imenovali »čenš«. Hkrati je bil čas med enim in drugim terminom tudi odpovedni rok. Menjanje stanovanj je bilo razmeroma pogosto. Za generacijo, ki si je ustvarjala družine v zadnji četrtini preteklega stoletja, smo ugotovili, da so se tedanje najemniške družine selile poprečno po petkrat, družine naslednje generacije pa poprečno po trikrat v času od poroke do smrti. Pogoste selitve so povzročali objektivni pa tudi subjektivni vzroki; poslednji so bili izjemni. Navadno je gospodar odpovedal stanovanje zato, ker ga je potreboval za enega od doraslih otrok, ki se je poročil, najemnik pa zato, ker je zaradi povečane družine potreboval vsaj malo večje stanovanje, ali ker je v sili sprejel tudi nezdravo, vlažno stanovanje, nato pa iskal boljše. Le v posameznih primerih je bil vzrok za odpoved prepir, pretirano zanemarjanje najemniškega stanovanja, pretirane gospodarjeve zahteve ali skrajno različno versko ali politično prepričanje gospodarja in najemnika.

Hišni gospodar in najemnik sta se po svojem socialno ekonomskem položaju med seboj precej razlikovala, čeprav to razlikovanje v svakodnevnem življenju ni očitneje prihajalo do izraza. Poleg plačevanja najemnine je najemniška družina po ustaljeni praksi pomagala gospodarju pri zahtevnejših delih kot je npr. popravo strehe, priprava drv, košnja, čiščenje greznice in podobno. Najemnik je moral prispevati k plačevanju dimnikarja ter prinesiti na osebo po dva koša listja za straniščni gnoj. Najemniška družina je te obveznosti jemala za samo po sebi umevne in z uslugami izražala občutek hvaležnosti, da sploh ima stanovanje. Na najemnikovo podrejenost pa kažejo tudi obrobni podatki o načinu plačevanja najemnine, ko je najemnik po stari navadi vselej sproti ob plačilu prosil za stanovanje še za vnaprej. Za hudo omalovaževanje gospodarja bi veljalo tudi to, če bi najemnino v imenu očeta ali matere plačal kdo od doraščajočih ali odraslih otrok.

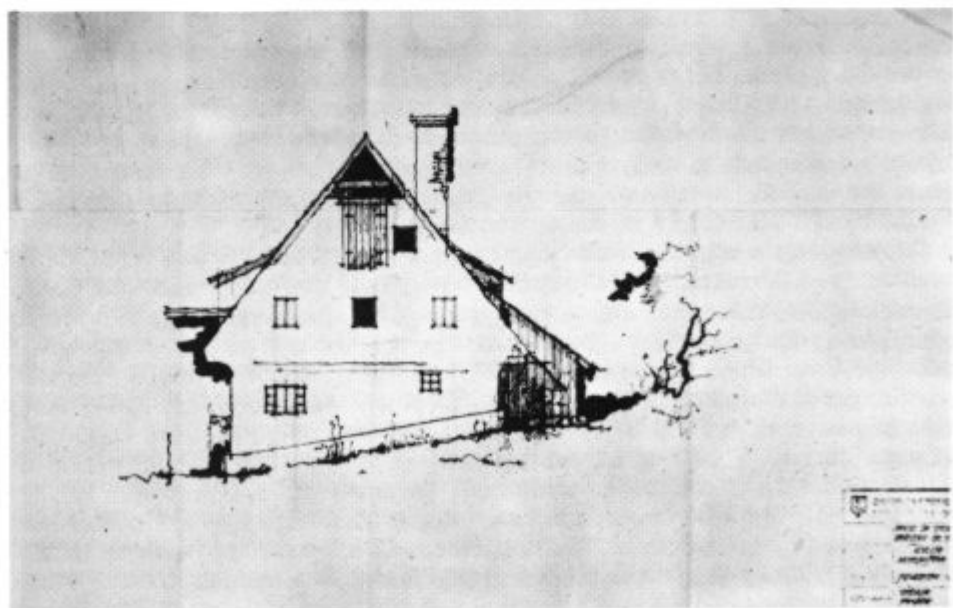
Hišni gospodar je navadno redil prašiča, zajce in kokoši, če že ne tudi krave, kar ga je skupaj z vrtom in dobljeno najemnino za eno ali celo več stanovanj postavljalo v precej boljši gmotni položaj od rudarjev najemnikov.

Nekaj starih idrijskih hiš, katerih lastniki so bili privatni obrtniki ali trgovci, moramo jemati kot predhodnice večstanovanjskih rudniških blokov, ki so se v Idriji pojavili v sedemdesetih letih 19. stol. Te hiše so bile zgrajene z namenom, da bo njihov lastnik oddajal čim več stanovanj in mu bo stanarina znaten vir dohodka. V taki hiši je živelo 4 do 8 družin.

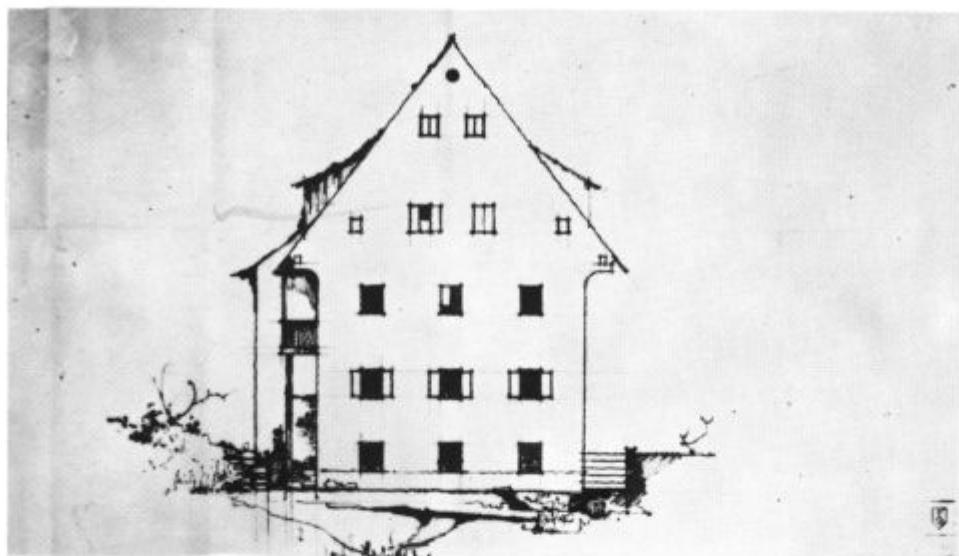
Huda stanovanjska stiska in nizka stopnja stanovanjske ravni je bila vzrok, da se je uprava rudnika okoli l. 1870, potem ko je rudnik spet začel zviševati število zaposlenih, lotila načrtov za zidavo prvega rudniškega stanovanjskega bloka, med rudarji imenovanega »prhaus« (Berghaus). Rudniški arhitekt se je pri oblikovanju zunanosti brez dvoma zgledoval po blokkih, ki so tedaj že stali v drugih rudarskih naseljih, pri razporeditvi prostorov pa se je omejil na najpreprostejšo varianto in na minimum, ki je bil tedaj splošno uveljavljen pri odmeri prostora za idrijsko rudarsko družino. L. 1872 je bil sezidan prvi tak blok z 12 stanovanji (na »Brusovšu«, Rudarska ulica). Vsako stanovanje je imelo po dva prostora, kuhinjo in »hišo«. Po dve in dve družini sta imeli skupno stranišče, pralnica, postavljena na dvorišču, je bila skupna za vse, drvarnice so bile lesene, postavljene za blokom. Pritličje bloka je bilo zidano, nadstropje leseno in ometano. Kuhinja je bila razmeroma majhna (14 m²), soba je merila 20 m². Na račun tanjših sten v nadstropju so ta stanovanja merila skoraj 4 m² več. Temu bloku so čez nekaj let

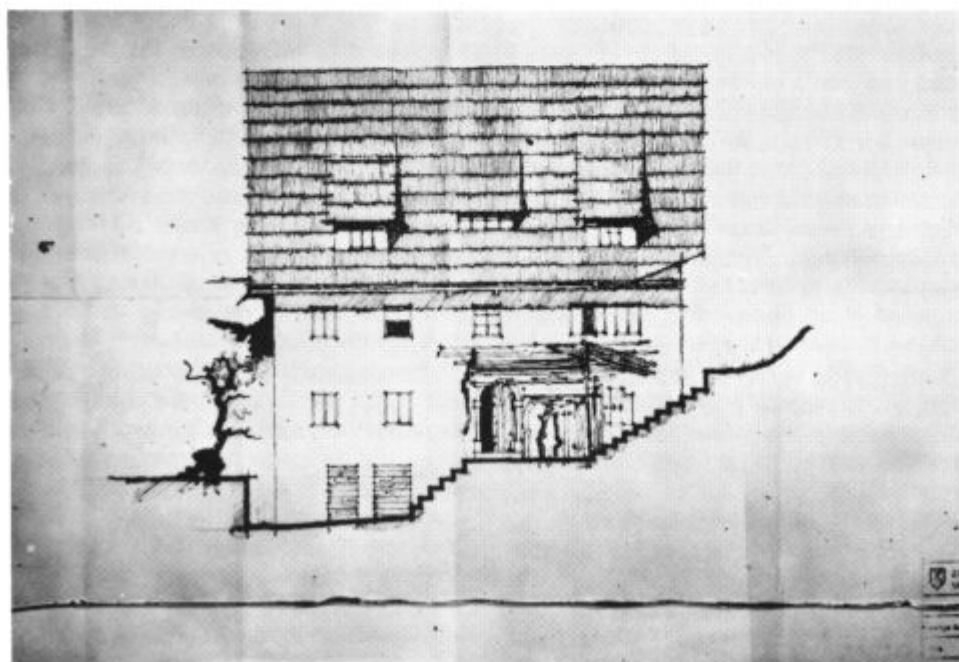
Tloris 1. nadstropja hiše Ivana Tratnika, Idrija, Vojskarska 4

zadnja fasada iste hiše

čelna fasada iste hiše

vhodna fasada iste hiše

Stara rudarska hiša (podrta leta 1970), zadaj eden od prvozgrajenih »prhavzov«

dodali še dva prizidka; v enem je bilo 12, v drugem 14 stanovanj. Ta stanovanja so imela po 3 prostore: kuhinjo, »hišo« in kamro s skupno površino 40 do 43 m². Naslednji blok (»na Prejnuti«, Tomšičeva ulica), zgrajen pred letom 1882, je imel stanovanja s tremi prostori, od katerih sta si prvi del ob vhodnem hodniku delili kuhinja in kamra (vsaka po 10,5 m²), drugi del pa je zavzemala »hiša«, velikosti 26 m². Kuhinje so bile brez dnevne svetlobe. V tem bloku je bilo 8 stanovanj. Do leta 1932 je rudnik zgradil skupno še 13 blokov s 163 stanovanji. Vsa ta stanovanja so imela po 3 prostore: kuhinjo s štedilnikom, večjo in manjšo sobo. Kvadratura stanovanj se giblje med 36 in 50 m², največ jih je po 42 do 44 m².

Rudniški stanovanjski bloki so stanovanjsko stisko občutno omilili, hkrati pa so jo v novi obliki še pospeševali. Prednost pri dodelitvi rudniških stanovanj so namreč imele družine z najmanj štirimi otroki, za katere pa so bila rudniška stanovanja občutno premajhna. Kljub temu, da stanovanje v rudniškem bloku po velikosti še zdaleč ni ustrezalo najemnikom, pa se je rudar, ki mu je uspelo dobiti to stanovanje, dobesedno oddahnil. Največja pridobitev je bila ta, da ni več občutil odvisnosti od gospodarja, da je odpadla pomoč pri delu in da je bilo stanovanje v bloku navadno tudi boljše od stanovanj v privatnih hišah.

Vendar se je vsaka rudarska družina v bloku zavedala, da je njena rešitev stanovanjskega problema le začasna. Ko je namreč rudar zaradi bolezni, upokojitve ali smrti pustil službo v rudniku, je moral stanovanje v treh mesecih zapustiti. Uprava rudnika je bila pri tem dosledna in neizprosna. Tudi če so bili v rudniku zaposleni rudarjevi sinovi in tudi če rudarju v odpovednem roku ni uspelo dobiti privatnega stanovanja, rudnik ni prizanesel.

Majhna stanovanja, izkoriščanje vseh zasilnih prostorov kot so bili prostori na podstrešju in stranskem pristrešju, velikost družin, delo v rudniku in še posebej težak gmotni položaj – vse to je imelo določene posledice tudi na stanovanjsko opremo. Za zadnja desetletja 19. stol. lahko ugotovimo, da so imele rudarske najemniške družine le najnujnejšo stanovanjsko opremo, med katero prištevamo nekaj lončene in lesene posode, običajne priprave za kurjenje in kuhanje ter peko

kruha v peči, manjšo omaro s policami in predali za živila, sklednik, ki ga je prej kot na podeželju zamenjala stojčča polica, eno ali dve preprosti manjši skrinji, mizo, klop, nekaj stolov, zibko ter eno ali dve postelji s slamnjačo, v kateri je bilo koruzno ličkanje. Razporeditev opreme se je precej razlikovala od načina v okoliških kmečkih hišah; najbolj očitna razlika je bila v tem, da je bila pri rudarjih v »hiši« ob peči v največ primerih skrinja namesto klopi in da miza ni stala v kotu nasproti peči, pač pa sredi druge polovice »hiše«. Hišni kot nasproti peči je navadno zavzemala postelja. Gospodinje so do konca 19. stol. poleti kuhale v črni kuhinji na odprtem, približno 75 cm visokem štedilniku, pozimi pa tudi v peči, ki je bila tu precej manjša kot peč v kmečki hiši. V njej je bilo mogoče speči naenkrat le 2–4 hlebe.

Stanovanja hišnih lastnikov se niso bistveno razlikovala od stanovanj najemnikov, le v hišah, ki so se že dedovale, so imeli eno ali dve skrinji in postelji več. Razlika pa je bila navadno v vrsti lesa; premožnejši so imeli skrinje in postelje iz češnjevega ali hrastovega lesa, revnejši pa iz mehkega.

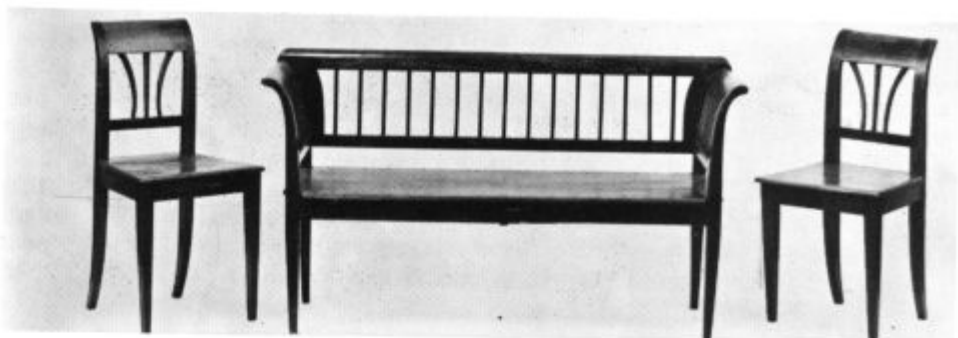
V tem času, se pravi proti koncu preteklega stoletja pa se je v rudarskih stanovanjih močno uveljavljal kos pohištva, ki ga lahko označimo za idrijsko posebnost. To je bil »kanape«, meščanski kos pohištva iz časa bidermajerja. Idrijčani so ga sprejeli od uradniških in bolje situiranih trgovskih ali obrtniških hiš in ga dejansko v mnogih primerih odslužili pri teh družinah, ko so le-te menjale svoj zastarel inventar. Imeti kanape je bil pravcati modni pojav. V nekoliko poenostavljeni obliki so kanapeje izdelovali tudi idrijski mizarji in jim s tem, da so obliko naslonjala uskladili z naslonjali pri stolih, dali krajevno svojskost. Kanape so postavili k zadnji hišni steni za mizo, kjer je bil posebno prikladen za manjše otroke.

Vzporedno s povečanim številom razpoložljivih stanovanj, potem ko je rudnik začel graditi stanovanjske bloke, pa so Idrijčani vse tja do prve svetovne vojne postopno, toda skoraj dosledno nabavili v vsaki družini po eno nizko in eno visoko omaro za perilo in obleko, vendar so ob njih skrinje še naprej obdržali v rabi. Nizka omara s predali za perilo in obleko je gospodinjam dala možnost, da so na njeno vrhnjo ploskev razmestile različne okrasne predmete kot npr. pozlačen križ s križanim pod steklom, medeninaste ali steklene svečnike, okrasne porcelanaste posodice, šopke iz suhih rož in podobno. Omare so navadno stale v »hiši«, skrinje pa so se po potrebi umaknile v kamro, kjer je navadno stala tudi ena postelja.

Ob ležiščih pa se moramo posebej ustaviti. Način, kje in kako so v preteklosti ljudje prenočevali, nam jasneje kot ostala notranja oprema kaže stopnjo stanovanjske kulture in nam osvetli še druge socialne, higienske in zdravstvene probleme.

Rudarska družina v Idriji je ob prelomu stoletja štela poprečno sedem do osem družinskih članov. Vendar tudi v večjih družinah niso imeli več kot dve, največ tri postelje. Eno posteljo je ob poroki preskrbel ženin; v mnogih primerih jo je podedoval po očetu ali dedu ali pa jo je kupil pri mizarju, ki je staro odkupljeno pohištvo obnovil in prodal naprej. Seveda je mizar izdeloval tudi nove postelje, toda rudar, zlasti začetnik, si je izbral najbolj ceneno možnost. V tej zakonski postelji sta spala zakonca vse dotlej, dokler ni moral iz zibke prvi otrok. Tedaj je navadno družina dobila še eno posteljo, na kateri sta spala mati in otrok. Za naslednja dva otroka so si oskrbeli »ladc«, nekakšni predal, ki je ponekod stal na kolescih, drugje je bil brez njih. Podnevi so ga potisnili pod posteljo. Za tretjo posteljo marsikje ni bilo več prostora, če pa so jo le imeli, sta na njej spala vsaj dva otroka. Za ostale otroke so priredili zasilno ležišče bodisi na skrinji, na stolih, na kanapeju, na slamnjači v »hiši« ali kamri na tleh, na podstrešju ali celo pod

Stola in »kanape« – značilni deli stanovanjske opreme rudarjev, prevzeti od uradniških ali bogatih obrtniških družin

pečjo. Tudi ležišča na senu in v hlevu so obstajala. Nekateri doraščajoči dečki iz rudniških blokov so si uredili pograd celo v drvarnici, kjer so spali poleti. V zvezi s posteljno opremo smo prav tako dobili zanimive podatke. Okoliški kmetje so na dan sv. Terezije (15. oktobra) pripeljali v Idrijo v rjuhe povezano koruzno ličkanje (»amajke«) in ga prodajali po pol krone za rjuho, kolikor je bilo potrebno za 1 posteljo. V zibkah in zglavnih blazinah so imeli ovsene pleve. Platnene rjuhe so po hišah prodajale Škofjeločanke in jih zaupale na obročno mesečno odplačevanje. Ohranjeni pa so še spomini na tako imenovane »štrikove« rjuhe, to so rjuhe, ki so jih z razcefranjem in ponovnim predenjem pridobili iz odvrženih in izrabljenih rudniških vrvi.

Ko govorimo o notranjosti rudarskih stanovanj pa ne smemo pozabiti na ptice pevke, ki so bile sostanovalke prenekaterih rudarskih družin. Kletke s ptiči so visele po stenah »hiše« ali stale na oknih in omarah. Najbolj vneti ptičarji so imeli tudi do 40 kletk. Rudarjeva navezanost na ptiče je v družine vnašala določene posebnosti, zlasti kar zadeva njihovo prehrano. Omenimo naj le lonec ali zabojček, ki je napolnjen z otrobi navadno stal pod pečjo in je v njem rudar redil črve za ptiče.

Opisana skromna in majhna stanovanja idrijskih rudarjev pa so bila sposobna sprejeti znance, prijatelje ali sosede, ki so se radi zbirali po hišah. Pritegovali so jih pogovori, pa tudi igre, med katerimi sta bili najbolj priljubljeni domina in tombola, pa tudi kartali so radi. Ženske so se zbirale ob klekljanju. Ker so delale pozno v noč so s tem, da so bile zdaj v eni, zdaj v drugi hiši, prihranile petrolej, s katerim so razsvetljevali prostore vse do časa med zadnjima vojnama.

Smisel za družabnost, močno razvita sosesčina, medsebojno tovarištvo med rudarji ter še vrsta drugih dejavnikov kot npr. privzgojena skromnost in navajenost na ozko odmerjeni življenjski prostor – vse to je nekoč močno blažilo trdo življenje idrijskih rudarjev.

VIRI IN LITERATURA:

- F. Baš, Rudarska hiša v Idriji, SE X, Ljubljana 1957, str. 29–48
 L. Božič, Idrijski razgledi, II. letnik, šte. 3, 20. 9. 1957
 M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931
 I. Mohorič, Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960
 L. Božič, Naš idrijski kot, Ljubljana 1936
 L. Božič, Socialne razmere idrijskih rudarjev, Idrijski razgledi, II. letnik, šte. 3, 20. 9. 1957
 F. Baš, Vtisi iz Idrije, Idrijski razgledi, I. letnik, šte. 2, 1. 6. 1956
 V. Bratina, Sem in tja po Idriji in okoli nje, Slovenec št. 108, 12. 5. 1938
 Mestni arhiv v Idriji
 Zavod za varstvo kulturnih spomenikov, Nova Gorica
 Informatorji – številni Idrijčani (terenski zapiski)

NOŠA

Zunanja podoba in govorica noše idrijskih rudarjev in njihovih družin se je kot noša ostalih družbenih skupnosti spreminjala pod vplivom najrazličnejših gibal in prilagajala življenjskim okoliščinam, ki so uravnavale oblačenje v določenem obdobju.

Poseben družbeni status, ki ga od vsega začetka uživajo rudarji in drugi uslužbenci rudnika, specifičen način življenja, ki ga narekuje zaposlitev pri rudniku, predvsem pa življenje oziroma nenehni stiki s številnimi uradniki pri rudniku in drugod zaposlenimi ljudmi, nadalje z obrtniki, trgovci in gostilničarji, ki so sestavljali določen del idrijskega prebivalstva, se je nujno odražal v vseh oblikah življenja rudarjev in njihovih družin, torej tudi v noši.

Potrnilo za gornjo trditev – vsaj za žensko nošo – najdemo v arhivskem gradivu iz leta 1838, kjer je poročevalec v dopisu o krajevnih posebnostih z dne 12. junija izrecno poudaril: »Noša žena in hčera rudarjev je enaka noši meščanskih hčera z edino izjemo, da si pokrivajo glavo prav tako z belo oglavno ruto z večjim ali manjšim vezanjem«, torej s pečo po šegi okoliških kmetic.

Številni podatki o noši in ustrezno slikovno gradivo približno od konca 19. stoletja naprej pa nam dajejo popolnejšo podobo o noši obravnavane družbene skupnosti, ki odraža glede na način življenja in življenjske pogoje določene specifičnosti in svojstveno govorico oblačenja: tako se kažejo v noši do neke mere formalno »enako« oblačenih prebivalcev Idrije – vsaj do zadnje vojne – očitni razločki med »knapi« in »purgarji«.

Razločki v oblačenju so se vsaj deloma zabrisali pod italijansko okupacijo, ko so rudarji nekaj več zaslužili in je bilo tekstilno blago razmeroma poceni.

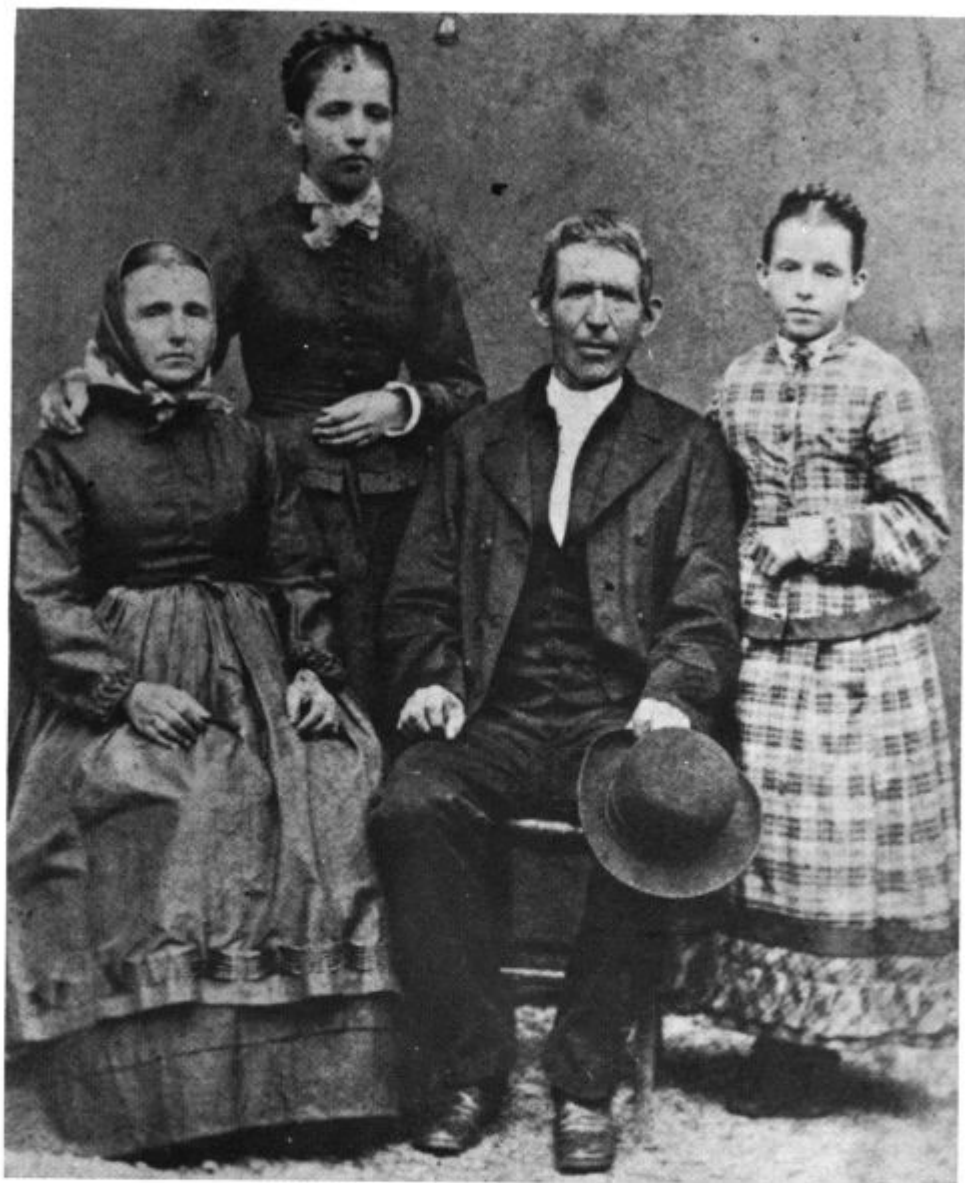
Končno pa nastopi pravi oblačilni »boom«, ki se mu starejši še vedno ne morejo privaditi, pred dobrim poldrugim desetletjem, ko so se plače rudarjev zavoljo zvišane cene živega srebra dvignile, kar se je poznalo pri dvigu celotne življenjske ravni, navzven pa predvsem v oblačenju.

V moški noši na splošno opažamo razločke v oblačenju med rudarji-kopači in drugimi, pri rudniku zaposlenimi uslužbenci.

Za delo so rudarji, oziroma z raznimi rudniškimi deli zaposleni delavci vse do leta 1955, ko so jim pri rudniku začeli dajati delovne obleke in ustrezna zaščitna sredstva, nosili lastna, ponošena oblačila: tedaj hlače, ki so jih nosili predvsem pri kopanju rude, največkrat močno zakrpane »flika pri fliki« in srajco, ki pa so jo v rudniku na odsekih, kjer je bilo vroče, največkrat slekli. Rudarji, ki so v določenem zaporedju delali v žgalnici, so večinoma dobivali hlače in vrhnje oblačilo, narejeno iz starih vreč ali žakljevine, od rudniške uprave. Posamezne ženske pa so tudi še po zadnji vojni, ko je na splošno nekaj let primanjkovalo obleke, prav tako krojile za delo v rudniku obleko, predvsem hlače iz žakljevine »strških žakljev«.

Ker rudarji večinoma niso premogli dveh delovnih oblek, so »ta šihtnarske obleke«, ki so jih večinoma preoblačili na obratih »šahtih«, prinašali ob sobotah domov, da so jih ženske oprale in so jih potem v ponedeljek spet oblekli.

Predpisi o delovni obleki rudarjev izvirajo še iz konca 17. stoletja, saj je bilo »v glavnem navodilu za idrijski rudnik 1696 ukazano, naj hodijo rudarji na delo tako v jamo kot zunaj nje le v rudarski obleki, ki je obstajala iz hlač brez žepov«. Ukaz so nato ponovili še leta 1741 in 1786 z nekaterimi dopolnitvami, po katerih »naj hodijo rudarji na delo z zvezanimi lasmi in rudarskim usnjem«.

Nedeljsko oblečena družina rudarja, leta 1890

Primerno delu, so rudarji večinoma obuvali vse do zadnje vojne in nekateri tudi še med njo, škornje s trdimi golenicami, da so jim ščitile noge. V škornje pa so navadno namesto nogavic dajali obujke, največkrat narejene iz starih platnenih rjuh. Razen škornjev pa so bili v navadi tudi visoki čevlji, čizmi, ki pa so jih pogosteje obuvali okoli doma in predvsem ob nedeljah.

Obutev so kupovali vse do zadnje vojne večinoma na semnju v Idriji, ki je bil na velikonočno sredo, ko so Žirovci pripeljali velike količine ročno izdelane obutve. Trpežne čevlje pa so izdelovali tudi domači čevljarji. Vendar zatrjujejo starejši rudarji, da v jami še tako močni čevlji niso zdržali več kot eno leto, ker so po tem času zavoljo vročine in znoja začeli razpadati.

Pa tudi obleka za doma, v času ko niso delali v rudniku, je bila zelo skromna. Tako so imeli rudarji v poprečju po ene do dvoje cajgaste hlače za delavnik in po dve nedeljski obleki. Pri poročenih je bila navadno ena od oblek poročna, ki so jo oblačili največkrat vse življenje ob večjih praznikih: o veliki noči, o božiču, na dan sv. Ahaca, ob godovih in drugih svečanejših priložnostih, če so šli na svatbo ali za pogrebom. Poročno obleko pa so tudi tukaj največkrat hranili za smrt. Enako skromno kot obleka je bilo tudi perilo. Tako so premoogli po pet spodnjih hlač in po štiri srajce, od tega dve za nedeljo in dve za delavnik. Razen navedenega pa še po tri klobuke: enega za nedeljo, drugega za večje praznike in tretjega za vsak dan. Poleti so se tudi rudarji največkrat pokrivali s slamniki. Okrog doma so v poletnem času še med obema vojnama tako ženske kot moški, predvsem pa otroci, velikokrat hodili bos. Med prvo svetovno vojno pa so eni kot drugi nosili tudi cokle.

Ob nedeljah, za k maši in za posedanje po gostilnah, so se oblačili v malo boljše, temnejše nedeljske obleke in v bele, še pred prvo svetovno vojno večinoma škrobljene srajce, ki so jim posamezniki dodajali kravate, pa tudi metuljčke »matavilce«. Podobno opravljeni so se pred prvo svetovno vojno udeleževali rudarji prvomajske parade, ko so si k belim srajcam zavezovali največkrat rdeče kravate in na prsi pripenjali rdeče nageljne.

Nošo nabornikov je tudi med idrijskimi rudarji označeval »pušeljc«, največkrat rdeč nagelj, ki ga je naborniku podarilo njegovo dekle. Za razloček od drugih krajev so v Idriji tudi nepotrjeni obdržali šopke. Naborni listek, zataknjen za klobuk, pa je pričal, da je mladenič potrjen k vojakom.

Novo obleko so rudarji malokrat kupovali in obnavljanju garderobe je bil namenjen le manjši del zaslužka še vse do zadnje vojne. Med italijansko okupacijo, ko je bilo, kot rečeno, blago razmeroma poceni, so si kupili na leto po eno malo boljše obleko, za katero so odšteli po 150 do 200 lir. Po zatrjevanju rudarjev, ki so okoli 1930 leta zaslužili približno 300 lir na mesec, so morali varčevati za eno obleko tudi vse leto. Mladenci do 18. leta starosti pa so zaslužek največkrat v celoti dajali staršem, nakar so jim oni nakupili ustrezno obleko, perilo in obutev. Podobno kot ugotavljamo tudi na ostalem slovenskem ozemlju, so tudi idrijski rudarji nosili praznje, večinoma poročne obleke ob večjih praznikih po več, tudi po trideset let!

O rudarskih uniformah premoremo le skromnejše podatke. Po pričevanju iz leta 1767 so nosili posebne uniforme le rudarji, ki so stražili na veliko noč pri božjem grobu in kadar so nastopali na procesijah; tj. črno rudarsko suktno z rdečimi navišivi, rdeče hlače in bele golenice. Leta 1846 pa je zdravnik Ludvik Gerbec predlagal, naj bi rudarji ob nedeljah in praznikih nosili rudarsko uniformo »s tem bi se ustavilo tekmovanje, kdo bo imel obleko po novejšem kroju in iz dražjega blaga«. Že okoli leta 1896 pa so uniforme odpravili in so jih obdržali le še pazniki in višji uradniki.

V oblačenju, kot sklepamo na podlagi že omenjenega arhivskega podatka iz leta 1838, se idrijske rudarske ženske, vsaj že od prve polovice 19. stoletja zgledujejo po tedanji noši idrijskih meščank, kar velja predvsem za praznji »nedeljski gvant«, medtem ko je vsakdanja obleka veliko skromnejša. Od konca preteklega stoletja pa tudi še nekaj let po prvi svetovni vojni – pri starejših ženskah še prva leta po zadnji vojni – so to iz različnih, največkrat volnenih, polvolnenih in bombažnih blag krojena dolga krila in oprijete bluže ter daljše jope, ki jih v dvajsetih letih začno močnejše izpodrivati enodelne in krajše obleke, krojene po tedanji šegi.

Podobno kot v preteklosti si tudi še zdaj starejše ženske k delovni in praznji opravi pokrivajo po rustikalni šegi glavo z ruto – ki jo je v letih po prvi svetovni vojni ob nedeljah zamenjala dolga šerpa – in si le še k delovni obleki pripašajo pred-

Rudarska družina med prvo svetovno vojno

pasnik. Kolikor so rudarske ženske hodile delat bližnjim kmetom, pa so si na primer za pletev, prav tako kot kmetice, še vse do prve svetovne vojne pripasovale platnene predpasnike, ob košnji in žetvi bele, bolj ali manj bogato vezene predpasnike.

Enako skromna kot moška je bila tudi garderoba rudarskih žensk. Tako so pred prvo svetovno vojno in tudi še nekaj let po njej premogle žene rudarjev poprečno po eno zimsko in eno letno praznjo obleko, za doma pa po dvoje kril in po dve do tri bluže.

Na splošno poudarjamo, da so bile razlike v oblačenju tudi med ženami in hčarami navadnih rudarjev oziroma med ženami rudniških paznikov in višjih uradnikov. »Abzihtovke« so se skušale v oblačenju kar najbolj približati idrijskim trgovkam, učiteljicam in ženam višjih rudniških uradnikov, ki so vse do zadnje vojne med prvimi uvajale v Idrijo sodobnejše oblačenje. Tako so se razločevale od rudarskih žensk ne toliko po krojih oblačil, kot po kvalitetnejšem blagu in do-

Nedeljska popoldanska noša rudarskih hčera, med prvo vojno

datkih, ki so jih predstavljali predvsem klobuk, torbica in rokavice. Okusu in predvsem zahtevam ter možnostim kupcev pa so se prilagajali tudi idrijski trgovci, kjer si lahko izbiral blago za »knapovske in abzihtovske« še leta po prvi svetovni vojni.

Zlasti med rudarskimi dekletimi so bili nekaj let po prvi svetovni vojni v navadi »dendlni«, krojeni po tedanji splošni šegi s krilom na modrc, rokavci in predpasnikom. Oblačile so jih najraje ob nedeljah popoldne, ko so šle pohajati po Idriji in bližnji okolici.

Nošenje enakih oblek tudi med idrijskimi rudarskimi ženami ni bilo zaželeno. Med obema vojnama pa je bilo v navadi, da so se povsem enako oblačila posamezna mlada dekleta, tj. prijateljice in sorodnice.

Enako kot drugod po Sloveniji pa so tudi v Idriji posamezne rudarske ženske že pred prvo svetovno vojno imele narodno nošo, v kateri so se udeleževale cerkvenih in posvetnih slovesnosti doma in v tujini.

Podobno kot pri kmečkih pa je bilo še med obema vojnama tudi pri rudarskih ženskah v navadi, da so si nabavljale nove obleke le ob večjih cerkvenih praznikih, ko so jih tudi prvokrat oblekle, ko so šle k maši. Tako na veliko noč, pa veliki šmaren in rešnje telo.

Knapovskim so obleke šivale domače šivilje, purgarske pa so večinoma nosile šivat v Ljubljano in Gorico. Zadnja leta pa ene kot druge, razen starejših, kupujejo največkrat konfekcijo. Predvsem delovna oblačila in predpasnike pa si tako rudarske žene kot ostale Idrijčanke kupujejo tudi na vsakomesečnih sejmih v Idriji.

V zadnjih letih se je način oblačenja rudarjev in njihovih družin bistveno spremenil. Razmeroma visoka življenjska raven se kaže navzven tudi v oblačenju. Razločkov v noši med rudarji in ostalimi ne opazimo več. Bolj so opazne razlike v oblačenju med mlajšimi in starejšimi. Medtem ko prvi tudi v Idriji posnemajo najsodobnejše modne novosti s kavbojkami, mini ali maxi krili itd., pa se drugi oblačijo staromodneje, »letom primerno«, kot zatrjujejo. Vso skrb pa posvečajo v zadnjih letih tudi tukaj oblačenju otrok, predvsem doraščajočim dekletom.

VIRI IN LITERATURA

Marija Makarovič, terenski zapiski o noši, Idrija 1972 in 1975

Arhiv Slovenije, Arhivsko gradivo o noši iz leta 1838, podatek za Idrijo, fasc. 541

Lado Božič, To in ono iz stare Idrije, Idrijski razgledi, II. letnik, šte. 4, 1957

Ferdinand Tancik, Idrijska rudarska nošnja v sredi 18. stoletja, Idrijski razgledi, XVIII. letnik, šte. 3/4, 1973.

KLEKLJANJE

Najstarejši doslej znani pisani dokument o klekljanju čipk v Idriji imamo iz leta 1689. Statističnih podatkov koliko rudarskih žensk se je ukvarjalo s klekljanjem ne premoremo ne za pretekli in ne za današnji čas. Na podlagi sporočila idrijskega rudarskega svetnika Antona Haubtmanna leta 1752 cesarsko-kraljevski direkciji za novčarstvo in rudarstvo na Dunaju, po kateri »se idrijski ženski svet, bodisi mlad ali star za nič drugega ne zanima kot za klekljanje čipk« pa vseeno lahko sklepamo, da so tedaj rudarske ženske veliko klekljale. Število klekljaric iz vrst rudarskih žena se je nedvomno povečalo v sredini 18. stoletja, ker so zavoľo tehnične izboljšave žganja živega srebra izgubile delo pri rudniku.

Na podlagi mlajših virov pa ugotavljamo, da so se s klekljanjem čipk v Idriji med obema vojnama in še v prvih letih po zadnji vojni največ ukvarjale predvsem žene in hčere rudarjev. Poleg odraslih so tudi v Idriji zlasti v prvih desetletjih našega stoletja klekljali skoraj vsi otroci, v prvi vrsti pa otroci rudarjev, med njimi velikokrat tudi dečki, od petega leta starosti naprej. Klekljala so tudi doraščajoča rudarske dekleta in fantje, pa tudi posamezni starejši rudarji.

V povojnih, zlasti pa v zadnjih letih število rudarskih klekljaric še upada. Žene in hčere rudarjev se tako kot ostale ženske zaposlujejo in klekljajo nekatere le še ob pičlem preostalem času ali pa sploh ne klekljajo več, ker zatrjujejo, da se jim ne izplača. Znatnejši dvig življenjske ravni, ki ga opažamo v rudarskih družinah v Idriji v zadnjih letih, je nedvomno vplival, da je klekljaric iz rudarskih družin vse manj. Tako v Idriji stalno klékljajo večinoma le še posamezne starejše ženske, da si prislužijo nekaj denarja k skromni podpori ali pokojnini. Ostale rudarske ženske pa večinoma klekljajo le občasno, kadar si hočejo prislužiti denar za posebne izdatke. Kot zatrjujejo odkupovalci čipk, ki so v nenehnem stiku z ljudmi, pa v primerjavi s šestdesetimi leti tudi rudarske ženske precej več klekljajo prav v zadnjih letih, vendar ne z namenom, da bi oddajale čipke domačim podjetjem, ampak čipke osebno ali pa po posrednikih nosijo v Trst ali v Gorico, kjer jim izdelke bolje plačujejo in v tuji valuti.

Čeprav ugotavljamo, da so klekljarice za svoje delo tudi še danes razmeroma slabo plačane, so klekljane čipke vendarle pomenile tudi rudarskim ženam vsaj od konca 19. stoletja dalje, ko se je odprla organizirana trgovina s čipkami, stanovitven vir dodatnega zasluška, ki ga sicer sploh ne bi bilo.

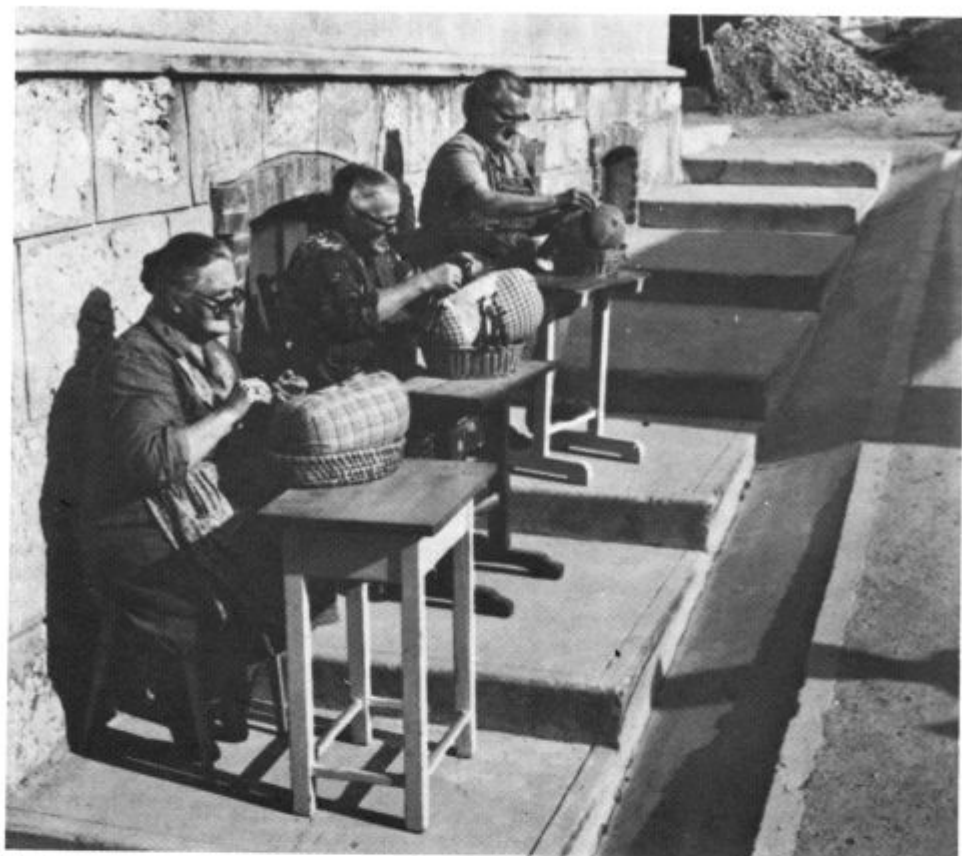
O zaslušku klekljaric – podatek velja tudi za rudarske ženske v Idriji – imamo prve določnejše navedbe šele iz leta 1873, ko so zaslužile žene in dekleta na idrijskem območju redko več kot 50 kr(ajcarjev) na dan, pa tudi samo 12 kr. Cena čipk pa se je gibala od pet tedanjih kron do 2 fl(orintov) za komolec.

Za boljšo predstavo o vrednosti zasluška navajamo cene nekaterih živil v letu 1873. Tako je veljala 0,56 kg boljšega pšeničnega kruha 14 kr., navaden pšenični kruh pa 10 kr. Ista količina govejega mesa je bila po kakovosti od 20 do 28 kr.

Leta 1890 se je pri ogromni konkurenci in pocenitvi izdelkov gibal dnevni zaslušek delavke, ki je klekljala približno 14 ur, med 10 in 35 kr. V istem času je stal 1 kg črne moke 14 kr, 1 kg bele pa 15 kr. Za kg svinjske masti pa je morala klekljarica odšteti 70 kr in za 1 kg govejega mesa 48 krajcarjev.

Boljši zaslušek je dajalo klekljanje v začetku 20. stoletja, ko so izdelovali večinoma čipke za cerkvene potrebe in so jih v velikih količinah izvažali predvsem v Ameriko. Tako je okoli 1919 leta zaslužila klekljarica, ki je klekljala približno 14 ur na dan, po 1 krono, počasnejše so naklekljale na teden za pet kron čipk. Če primerjamo navedene zaslužke z nekaterimi živili vidimo, da je klekljarica lahko kupila za 2 krajcarja 1 žemljo, 1 kg belega kruha za 20 kr in 1 kg teletine za 7 sol-

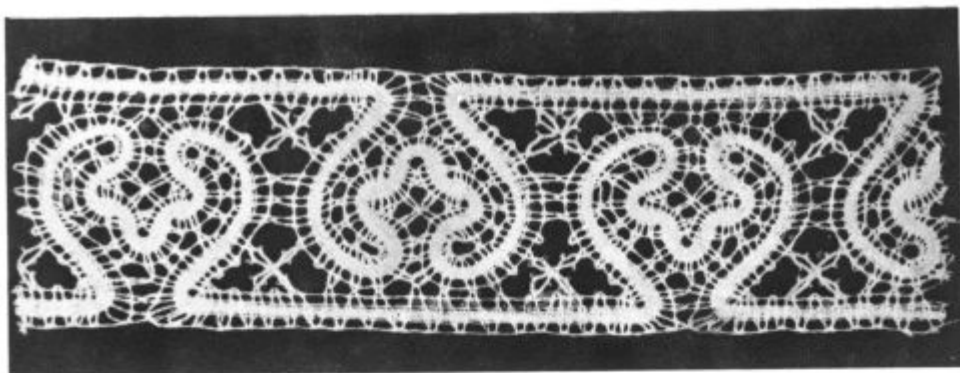
Klekljarice na Brusovšu, leta 1972

dov, za 1 m blaga »kamrika« pa je odštela 10 soldov oziroma za 3 m blaga, kolikor ga je potrebovala za obleko, 30 soldov.

Pred leti, ko smo začeli zbirati prve podatke o klekljanju čipk, so se klekljarice na splošno pritoževale, da so preslabo plačane. V zadnjih letih se odkupne cene čipk vedno bolj zvišujejo. Tako je zaslužila klekljarica, ki je leta 1970 delala po osem ur na dan, po sedem, tista, ki je delala po deset ur deset in najbolj pridna, ki je klekljala tudi po dvanajst ur, po 12 dinarjev na dan. V letošnjem letu (1975) pa zaslužijo za navedeno število ur po 28, 35 in 42 dinarjev na dan.

Čeprav so današnje cene v primerjavi s prejšnjimi leti precej višje, moramo vseeno priznati, da klekljanje čipk še vedno ni ustrezno vrednoteno. Mesečni zaslužek marljive klekljarice, ki je znašal pred petimi leti na mesec 350 dinarjev, se je danes dvignil na okoli 600 dinarjev. Če pa računamo, da si ta denar zasluži klekljarica komaj v 10 do 12 urah na dan, ko niso izvzete niti nedelje, je gornja trditev tembolj upravičena.

Še med obema vojnama so žene rudarjev s priklekljanim denarjem krpale že tako nizek družinski proračun. Predvsem neporočene ženske, zlasti pa mlada dekleta so večji del zaslužka, ki so ga zaslužile s klekljanjem, prav tako še med obema vojnama, porabile za obleko, najbolj pridne med njimi pa so si z denarjem od klekljanja nakupile tudi balo. Predvsem poročne obleke so si največkrat kupile z zaslužkom od čipk. V navedenem obdobju so si le posamezne prijateljice in še to samo za poročno darilo poklanjale klekljane čipke.

Klekljana čipka, »srčkovke« konec 19. stoletja (vzorec, tvrdka Franc Lapajne)

Starejši ljudje v Idriji se spominjajo, da so klekljarice, podobno kot v drugih naseljih, kjer so tudi izdelovale čipke, hodile pozimi druga k drugi na skupinsko klekljanje, iz ene hiše v drugo, ali v večjih rudarskih hišah iz nadstropja v nadstropje. Hodile so »na prejo, v vas« in so tekmovala »šidale« med seboj, katera bo več naredila. V družbi pa je bilo delo tudi kratkočasnejše. Preja je držala od Martina do velike noči. Na Martinovo so namreč »prejo zavezal«, priredili majhno pojedino s čajem in ocvirkovco. S tem pa so se vsi udeleženci zavezali, da bodo vso sezono skupaj klekljali. Klekljarice, ki doma tudi še danes običajno sedijo za samostojno, posebno klekljarsko mizico, so ob tej priložnosti posedle za eno ali dve skupaj postavljeni mizi.

Takšno skupinsko klekljanje, ki je v Idriji na splošno prenehalo po drugi svetovni vojni, se je do danes ohranilo po nekaterih vaseh. V poletnih dneh pa je tudi še zdaj v navadi, da ženske klekljajo večinoma pred rudarskimi hišami, same ali pa v skupinah.

VIRI IN LITERATURA:

Besedilo je povzeto iz razstavnega kataloga: Marija Makarovič, Klekljane čipke, Ljubljana 1970, kjer je tudi navedena ustrezna literatura. Za zadnjih pet let so vneseni ustrezni podatki na podlagi terenskih zapisov v letu 1975.

SOJŠNA

Težavne razmere rudarskih družin, predvsem ob prelomu stoletja (do tu pač sega ustno izročilo, na katerem zvečine slonijo podatki za pričujoči sestavek)¹ so silile rudarje, da so še z dodatnim popoldanskim delom zaslužili in si tako izboljševali življenje.

V tem času so si rudarji močno prizadevali, da so svoje otroke dali učiti različne obrti. Sinovi so se izučili kovaške, mizarske, tesarske, čevljarske, kleparske, ključavničarske, krojaške obrti, postali so peki, krovci, zidarji in drugo. Če so se izučili obrti, so imeli prednosti in koristi na dve plati. In sicer so v rudniku lahko dobili boljše delovno mesto in se s tem tudi uvrstili v boljši plačilni razred. V letu 1902 so v Idrijskem rudniku izoblikovali nov pravilnik za dnarsko plačo za vse rudniške delavce.² Razvrstili so jih v pet plačilnih razredov, od katerih je imel vsak dve stopnji. Rokodelske mojstre so uvrstili v prvi razred skupaj s predelavci pri stavbnem in strojnem oddelku in strojnimi nadstrežniki, v drugem razredu so bili predelavci v tovarni za cinober in pri stavbnem in strojnem oddelku, strojni strežniki, laboranti itd., v tretji razred pa so sodili jamski delavci-kopači, tesarji, zidarji, delavci v odbiralnici, žgalnici, tovarni in izkušnici, strojni strežniki v kurilnici, delavci v stavbnem in strojnem oddelku, dninarji in konjski hlapci. V četrti plačilni razred pa so uvrstili druge jamske delavce, vozarje, delavce v odbiralnici, žgalnici, tovarni in izkušnici ter delavce v stavbnem in strojnem oddelku. V zadnjem, petem razredu pa so bili vajenci. Pravilnik kaže torej očitno prednost izučenih mojstrov, zato imamo primere med rudarskimi družinami, da se je tudi po pet sinov izučilo različnih obrti, kasneje pa so se zaposlili v rudniku, kjer so bolje zaslužili.³ Za lastno delavnico ni imel vsakdo možnosti ali pa tudi ni bilo v Idriji tolikih potreb po določeni dejavnosti. Učnina za vajenca je bila razmeroma visoka, znašala je v prvem desetletju tega stoletja 20 kron na mesec. Za mojstrski izpit pa je moral pomočnik plačati 18 kron. Starši so učnino radi odmerili, ker so bili prepričani, da je to dobra naložba za bodočnost otrok. Učnino so navadno prihranili pri mesečni plači – »dnarski«. Večinoma so imeli pri hiši vrt, kjer so pridelali zelenjavo, redili so kravo in prašiča, kar je zaleglo za osnovne življenjske potrebe. Zato so od »dnarske« laže oddelili učnino in druge stroške za šolanje. Obenem so imeli rudarji priložnost pridobiti si kvalifikacijo tudi v rudniku na posameznih oddelkih in tako menjati plačilni razred. Na drugi strani so se lahko popolane ukvarjali z obrtniškim delom. Delovni čas v rudniku je trajal od 4. ure zjutraj do 12. ure, kar je bilo več kot ugodno za popoldansko delo. To delo je v Idriji postalo nekakšna delovna institucija, »sojšna« imenovana. Pomeni namreč delo na svoje, v lastni osebni režiji, docela odvisno od osebne pobude posameznega rudarja, oziroma rudniškega delavca⁴.

Posebno številni so bili cimpermani, tesarji, po katerih je bilo veliko povpraševanje. Nikdar jim ni zmanjkalo dela. Navadno so bili samouki. Tesarske spretnosti so se naučili pri očetu ali bližnjem sorodniku. Od njega so navadno podedovali tudi orodje, nujno potrebno pri njihovem delu. Posebno podjetni tesarji so zbrali kar stalne skupine, »kompanije«, ki so prevzemale delo na čez.⁵ Število sodelujočih v »kompaniji« je bilo odvisno od narave prevzetega dela. Če so ostrešje samo popravljali, sta bila dovolj po dva tesarja. Kadar pa so postavljali novo ostrešje, je štela »kompanija« po šest mož. Pri postavljanju kmečkega kozolca jih je bilo tudi po osem. Poleg tega so potrebovali še dodatno pomoč, ki pa jo je preskrbel lastnik stavbe sam. Pri tem so pomagali navadno sosedi in znanci.

Delavci v kamnolomu pri sojšni, okrog leta 1938

Mnogi delavci rudarji, ki so prišli s podeželja, iz bolj ali manj oddaljenih kmetij, kmečkih območij (Ledin, Otaleža, Kanomlje, Gore, Čekovnika, Vojskega, Črnega vrha) so prinesli svoje spretnosti že s seboj (tesarji, mizarji, zidarji, košarji), nekatere pri delu v rudniku še izpopolnili, posebno s pridom pa so jih seveda uporabljali tudi pri sojšni.

V obdobju živahne gradnje rudarskih zasebnih hiš so bili zelo potrebni in iskani zidarji. Vešči samouki so osnovali zidarske »kompanije«, ki so stalno hodile po sojšni. Tisti, ki mojstrskemu delu niso bili kos, pa so hodili »curahat«⁶, malovarit, opravljat težaško delo, prenašat opeko, kamne in mešat malto. Zasluzek enega dneva na sojšni je znašal do prve svetovne vojske navadno 1 krono, za določena dela tudi po dve kroni.

Posebno prizadevni so bili samouki mizarji. Izdelovali so vse od žlic, kahalnic, kuhinjskih valjarjev, desk za rezanje, cokel, oken, vrat, stolov, stolic, do najbolj zahtevnega pohištva s struženimi nogami in okraski. Mizarstvo dejavnost je večkrat dopolnjevala tesarska. Svoje delo so si spretni mojstri tako porazdelili, da so bili zaposleni skozi vse leto. Poleti so prevzemali tesarsko delo, pozimi pa so izdelovali pohištvo (omare, predalčne omare, kanapeje), karnise za zavese, okvire za slike in drugo. Pri tem so se celo kosali med seboj, kdo je bolj umetelno izdelal posamezne kose opreme. Večina naročnikov za pohištvo je bila seveda iz rudarskih vrst. Drobne potrebščine, žlice, kahalnice, deske za rezanje, posebno pa klekeljne so delali posamezni mojstri tudi za trgovine.⁷

Na sojšni pri košnji v okolici Idrije, 1937 leta

Med osebno opremo skoraj slehernega rudarja, lahko rečemo, je do nedavna sodilo obsežno drobno orodje (nožiči vseh vrst, dleta, žage, sekire, obličji, svedri, kladiva, kotomeri, brusi za rezila itd) s katerim je doma postoril številna dela.

Vemo tudi za številne rudarje, ki so bili veščji v čevljarški stroki. Ne samo zase in za svojo družino, ampak tudi za druge rudarje in člane njihovih družin so izdelovali potrebno obutev, predvsem delovno. Za popravljanje stare obutve, posebno za potemplanje, pa so zadostovale spretne roke marsikaterega rudarja.

Številni rudarji so bili tudi škafarji. Med njihovimi izdelki so se posebno odlikovali nizki škafi — »štesli«, v katerih so se umivali, ko so prišli od dela iz jame domov.⁸ Drugi so bili spet spretni frizerji, ki so hodili po okoliških hribovskih vaseh strič otroke in starejše ljudi.

Poklicno izučeni rudarji so pogosto ob sezonskih konicah pomagali pri samostojnih mojstrih, tako pri kovačih, ključavničarjih, kleparjih, zidarjih, čevljarjih, mizarjih, krojačih in drugih.⁹

Med spretnosti, ki so jih rudarji prinesli s seboj s kmečkega območja iz okolice Idrije sodi tudi pletarstvo. Rudarji, ki so pletli naramne koše in ročne košarice, so našli številne odjemalce kar med svojimi delovnimi tovariši.¹⁰ Veliko povpraševanje po teh izdelkih je bilo zaradi tega, ker so namreč do nedavna redili pri številnih hišah krave in prašiče. Potrebno seno zanje, ki so ga nakosili po košenih proti Vojskem, so znosili domov kar v koših.

Poznamo tudi primere, ko so bili nekateri rudniški delavci veščji krojaškega dela. Dopoldne je bil na delu v rudniku, popoldne pa se je ukvarjal s šivanjem. V tej

Udeleženke Singerjevega tečaja, med njimi Alojzija Tratnik

dejavnosti so nekateri dosegli take uspehe, da je krojaška obrt postala njihova poglavitna dejavnost, ko so se upokojili, največkrat iz zdravstvenih razlogov. Skraja so šivali le za družinske člane, sorodnike in znance, kasneje tudi za širši krog naročnikov. Na raznih krojnih tečajih so se izpopolnili v krojenju. Poleg tega so modne časopise in kroje dobivali iz Dunaja in Brna, kasneje tudi iz Milana. Iz Češke pa so naročali blago, ki je bilo zares cenjeno zaradi dobre kakovosti. Za ožje znance so obračali tudi moške obleke ali iz starih moških oblek sešili deške obleke. Drugače tega niso delali, ker je bilo preveč zamudno in se jim ni izplačalo.

Nekateri mojstri so se pri svojem delu tako uveljavili, da so si pridobili celo mojstrsko kvalifikacijo pri takratnem glavarstvu v Logatcu¹¹. Zato so naročali pri njih obleke tudi premožnejši Idričani (trgovci, višji uradniki), ki so sicer nosili obleke v delo h krojaškim mojstrom v Gorico.

Posebno v časteh so bili rudarji – rezbarji. Prvi poduk v rezljanju so dobili v osnovni šoli pri urah rokodelskih spretnosti.¹² Zaradi izredne nadarjenosti so se mnogi še naprej izpopolnjevali. S svojimi izdelki so se nekateri prav odlikovali.¹³ Izrezovali so razne figure, jaslice, nabožne plastike za opremo domov in vaška znamenja. Spet drugi so se izkazali z intarziranimi šatuljami, okviri za slike in ogledala, stojalci za slike in ogledala ter celo z lestenci. Večina rezbarjev je rezljala bolj iz notranje potrebe po oblikovanju in ustvarjanju, kakor zaradi zaslužka.

Rudarji so bili na splošno veliki ljubitelji ptic. Nekateri od njih so imeli tudi po 40 ptičjih kletk. Zato so se mnogi lotili izdelovanja le-teh. Tako so nekaj zaslužili za svoje osebne drobne izdatke. Tisti rudarji, ki niso bili kos kaki rokodelski spretnosti, pa so se lotili drugih opravil. Pomagali so trgovcem pri nakladanju in razkladanju blaga. Mnogi pa so hodili popoldne po hišah drva žagat. Zlasti proti jeseni je bila te vrste sojšna kar izdatna.

Ugodna priložnost za sojšno je bila v letih pred prvo svetovno vojsko, ko so mnogi rudarji delali pri odkopu zemlje na Rakah in tako dodatno zaslužili. S tem zaslužkom so nekateri toliko privarčevali, da so obnovili hišo ali jo tudi povečali. Drugi rudarji so hodili po »šihstu« v strugo Idrijce pripravljat gramoz, pesek in mivko za zidavo hiš. Številni rudarji so med drugim tudi v kamnolomih lomili in tolkli kamen, ki so ga potrebovali pri zidavi javnih in stanovanjskih stavb in za ceste.

Mojstrica Marija Gruden s svojimi učenkami, leta 1928.

Vse do druge svetovne vojske so poleteli mnogi rudarji hodili kositi seno po okoliških kmetijah. Tako so bili preskrbljeni z dobro hrano in še zaslužili so nekaj. Po napornem delu v jami se jim je to opravilo zunaj na svežem zraku kar prileglo. Nekaterim je pomenilo celo dopust. Zato so vselej tedaj dejali, da gredo »na luftanje«. Redno so tudi hodili napravljati drva v gozd in izkopavati krompir. Tako so si prislužili kurjavo in ozimnico.

Zasluzek od sojšne so rudarji večinoma porabili za svoje osebne izdatke, za cigarete, za priboljšek, za vino, če je znašala več, tudi za obleko in čevlje. Nekateri tudi za svojega konjička – lov, oziroma za pristojbine za lov in za lovsko opremo. Tako niso jemali zase od »dnarske«. Imeli so večinoma številne družine, da je »dnarska« komaj zadoščala za najosnovnejše življenjske potrebe, za hrano in stanovanje.

K družinskemu proračunu idrijskega rudarja so veliko prispevale s svojim delom tudi žene s klekljanjem, šivanjem in vezenjem. Celoten zaslužek so namenile družini, največkrat za hrano in obleko. Skoraj sleherno dekle se je izučilo ali priučilo šiviljski stroki. Dekleta so hodile v uk k zasebnim obrtnicam.¹⁴ Učile so se navadno dve zimi. Nato so že sešile obleko zase in za družinske člane. Druge, ki so bile bolj prizadevne in podjetne, so šivale tudi za druge, vendar predvsem za rudarske družine. Naročale so kroje v večjih krajih, ali jih tudi same risale. Mnoge rudarske žene in hčere so imele priložnost priučiti se šiviljski stroki na številnih Singerjevih tečajih v Idriji. Tečajji so bili za šivanje in vezenje. Mnoge so se na takih tečajih tako izpopolnile, da so odprle samostojno šiviljsko obrt.¹⁵ Spet druge so vezle za stranke in si tako zaslužile balo. Tudi kasneje, ko so se dekleta poročile, so nadaljevale s to dejavnostjo poleg gospodinjstva. Zlasti se je obneslo vezenje bale po naročilu za neveste. Vezle so vse od zaves, rjuh, blazin in preoblek. Zaslužile so toliko, da so si kupile obleko, čevlje in posteljnino.¹⁶ Tiste žene, ki niso imele nagnenja za ročne spretnosti, so dodatno zaslužile s tem, da so hodile po hišah pomagat, največkrat v gostilne prati rjuhe, prte in prtiče. Poznamo pa tudi primere, ko so rudarske žene hodile na dnino na okoliške kmetije. Nekateri raje kot pospravljati po hišah. Veselilo jih je delo na polju, tudi

žetev, čeprav je to naporno opravilo.¹⁷ Za plačilo so dobile navadno krompir in žito ter nekaj denarja. V letih pred prvo svetovno vojsko so prejele pri obračunu na koncu leta še ruto in obleko.

¹ Podatke sem zbrala pri rudarjih in rudniških delavcih v Idriji in se jim za njihovo prijaznost lepo zahvaljujem.

² Jurij Bavdaž, *Mezdno gibanje v Idriji 1898–1900, Idrijski razgledi XIV*, 1969, str. 150.

³ Viktor Lipužič, rudniški delavec, rojen 1891 leta, izučen pek, se je zaposlil v rudniku, prav tako tudi njegovi štirje bratje, izučeni kovači in mizarji, so se zaposlili v rudniku.

⁴ Tistim rudarjem, ki so hodili stalno po sojšni, so dejali kar »sojšnarji«.

⁵ Matevž Velikajne, rojen 1901, Srebrničeva 26, upokojen rudniški delavec, tesar, v rudniku delal v jami pri postavljanju opor, je stalno hodil po šihtu na sojšno s svojo kompanijo. Tesarskega dela se je naučil pri svojem očetu, ki je izdeloval tudi pohištvo »s cirengo« – struženimi okraski.

⁶ Kdor je hodil stalno pomagat zidarjem, je bil curaher. Te vrste sojšna je bila najbolj pogosta.

⁷ Matevž Mohorič je izdeloval drobne potrebščine za trgovine. Orodje je podedoval po svojem tastu, Francu Vončini, ki je bil tudi vsestranski rokodelski samouk. Izdelal je vse orodje sam, celo stružilni stroj.

⁸ Danes seveda so šli štesli v pozabo, pri rudniku imajo urejene moderne kopalnice in umivalnice, kjer se rudniški delavci uredijo, ko pridejo z dela.

⁹ Rudniški delavec Anton Jereb, rojen 1895, je hodil na sojšno k mojstru kleparju. Del zaslužka sta obračunala tako, da je mojster izdelal rudarju posamezne železne dele za štedilnik, vratca, pečico in loputo za dimnik.

¹⁰ Rudar Jože Bajc, rojen 1908, na Ledinah, je že doma pletel koše in košarice, »škundre« in »berače«. Nadaljeval je s to dejavnostjo tudi v Idriji, kamor se je preselil leta 1947.

¹¹ Jože Mlakar, rojen 1864, v Jaznah pri Otaležu, se je učil krojaške obrti pri mojstru na Ledinah. V Idrijo je prišel okoli leta 1888 in se zaposlil v rudniku. Leta 1912. se je zaradi šibkega zdravja upokojil in se ves posvetil krojaštvu. Pridobil si je celo mojstrsko kvalifikacijo. Njegov nečak, Franc Lazar, tudi upokojen rudar, Rudarska ul. 33, hrani svojo poročno suktnjo, ki jo je izdelal Jože Mlakar in izpričuje zares mojstrsko roko. Leta 1912 je mojster Mlakar sešil celo uniforme rudarski godbi.

¹² Pod Avstrijo so imeli v šoli pouk v rokodelstvu, predvsem v rezbarstvu.

¹³ Najbolj poznani med njimi so bili Janez Kosmač, rojen 1890, Franc Lazar, rojen 1889 in Franc Kogej; Pavle Repar, rojen 1900 leta, Platiševa 7, rezlja še danes (košarice, stojalca za slike, ogledala, okrasne obeske itd).

¹⁴ Priznana mojstrica, ki je imela vedno po 10–11 učenk, je bila Marija Gruden na Karla Jakoba ulici, št. 3, rojena 1879. Šivala je v letih od prve do konca druge svetovne vojske.

¹⁵ Primer take šiviljske mojstrice je bila Marija Tratnik, rojena Berčič leta 1895. Tudi sama je kasneje imela po 10 učenk.

¹⁶ Povedala Ivana Jereb, Kapitana Mihevca 18, rojena 1902.

¹⁷ Primer take žene, ki je z veseljem hodila na »žrnado«, je tudi Franciška Kržišnik, rojena 1886, na Platiševi ulici 14.

DRUŠTVA

Najstarejša društva idrijskih rudarjev in uslužbencev rudnika so bile stanovske organizacije. Po letnici na častni diplomi je bila Rudarska bratovska skladnica ustanovljena leta 1696.¹ Po ohranjenih arhivih je bila v drugi polovici 18. stoletja ustanovljena rudarska godba,² med neformalna stanovska društva pa bi lahko v 18. stoletju prišteli še družabne organizacije idrijskega rudniškega uradništva.³

Pravi začetki idrijskega društvenega življenja pa se pojavijo sredi 19. stoletja, ko se organizacije začno množiti. Ob prelomu stoletja so najrazličnejša društva združevala posamično vse poklice in sloje pa tudi narodnosti idrijskega prebivalstva.⁴

Društva so se razlikovala ne samo po namembnosti, ampak tudi po političnem predznaku. Glede tega je bilo tudi idrijsko življenje odsev splošnih političnih razmer v avstro-ogrskem cesarstvu.

Vsaka od treh najpomembnejših političnih strank (liberalna, klerikalna in socialdemokratska) je skušala animirati svoje pristaše, jih pridobiti in obdržati, in tako so rasla društva z najrazličnejšimi naslovi in uradnimi nameni, katerih delovanje je bilo pogosto odvisno od osebnih pobud posameznikov.

Kot so se ločile politične stranke po svojih programih, tako so se ločevala društva, ki so svojo politično pripadnost lahko uradno priznavala ali tajila. V marsikaterem primeru bi lahko enačili društveno dogajanje s strankarskim.

Idrija je od začetka stoletja do leta 1928, ko so bila vsa slovenska društva uradno ukinjena in tudi ilegalno niso ostala zaradi prehudega nasilja, preživela čas avstro-ogrske monarhije, interregnum ob koncu prve vojske in vse stopnje italijanske fašistične oblasti.

Pri spoznavanju te plati idrijskega življenja so bili v veliko pomoč ohranjeni arhivi o društvih, objavljeni spomini idrijskih rojakov, publicirane študije, predvsem pa ustni podatki idrijskih rudarjev, od katerih so bili nekateri tudi člani tega ali onega društva.⁵

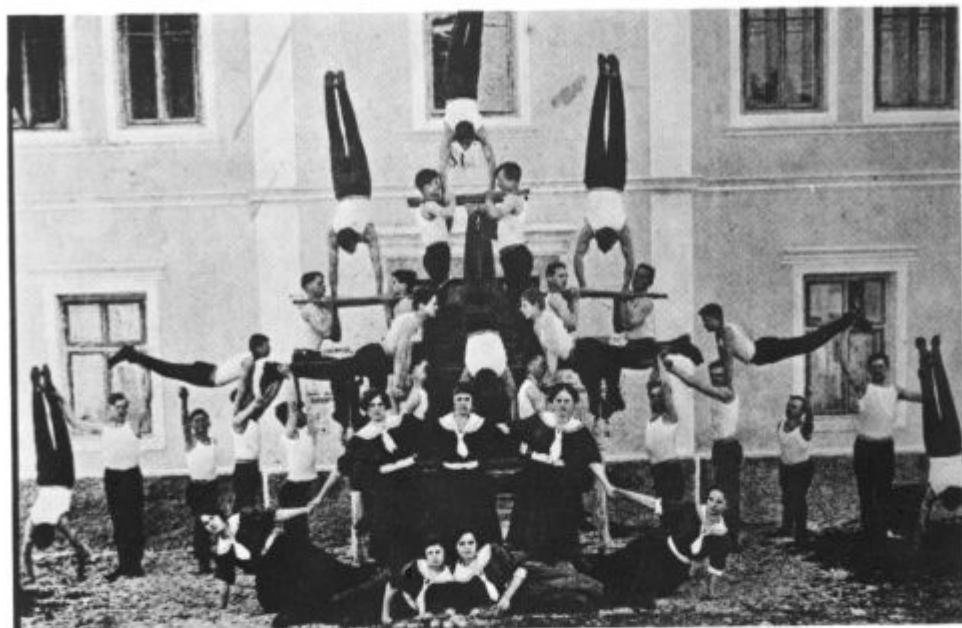
Kot rečeno, društva niso imela le političnega predznaka, sodobniku je bilo tudi takoj jasno, kdo in zakaj se vključuje v posamezno društvo. Razslojenost prebivalstva se je poznala v vsakdanjem življenju in je bila v nekaterih pogledih res nenavadno dosledna, saj je vodila v pravo segregacijo, posebno v društvenem in družabnem življenju. Po ustnih podatkih je imela restavracija Pri črnem orlu (Zum Schwarzen Adler) tri različne prostore za tri različne društvene sloje (za vodilne uslužbence v rudniku, paznike in rudarje). Prav tako je bilo kasneje z lokalom Didič. Hierarhična ureditev v društvih je bila stroga in se je obdržala nespremenjena.

Zaradi visoke politične razgledanosti tedanjega rudarja in rudniškega delavca je članstvo v društvih pomenilo potrditev lastnega političnega prepričanja, udejstvovanje pa delno izrabo prostega časa in popestritev družabnega življenja.

Nekaj starejših in večjih društev

Med starejša in po članih razmeroma številnejša idrijska društva bi lahko naštetli Gasilsko društvo, ustanovljeno 1890,⁶ društvo Sokol, ust. 1897, Konsumno društvo socialdemokratske stranke ust. 1898, društvo Orel, ust. 1907 in društva pod okriljem socialdemokratske stranke: društvo Naprej, ust. 1906, Splošna mladinska zveza, ust. 1910, Delavsko prosvetno društvo Svoboda, ust. 1911.

Razen socialdemokratskih so bila tudi ostala liberalna in katoliška med naštetimi pripravljena sprejeti v članstvo rudarje.

Javni nastop sokolov v Žireh, sodeluje tudi idrijski Sokol, leta 1912

Med starejša idrijska društva pa bi lahko našli še Narodno čitalnico, Dramatično društvo, Delavsko bralno društvo, Vojaško veteransko društvo, Pazniško bralno društvo. Članstvo je bilo manjštevilitno in ta društva večinoma v svoje programe niso vključevala rudarskih sodelavcev (razen Delavskega bralnega društva).

Glede na število članov so bila najštevilnejša idrijska društva v obravnavanem času — od konca stoletja do ukinitve v dvajsetih letih: sokoli, orli in odseki Splošne mladinske zveze.

Seveda po številu članov ne gre soditi o pomembnosti društva, o tem odloča odmevnost društvenega delovanja v javnosti. Za marsikatero idrijsko društvo v avstro-ogrskem obdobju pa lahko rečemo, da je bil pogoj za članstvo določen socialni položaj, zato so pomenila bolj ali manj ekskluzivne družabne klube, kamor rudarji niso imeli dostopa.

Članstvo v vseh klubih in društvih je bilo razmeroma stalno, v številnejših, rudarjem dostopnih društvih pa se je nekoliko menjalo, raslo ali upadalo le pred odločilnejšimi političnimi spremembami po prvi vojski in ob nastopu fašizma.

Po seznamu iz leta 1891, v letu po ustanovitvi, je imelo gasilsko društvo 76 delovnih in 18 podpornih članov.⁷ Glede na število prebivalstva v Idriji ni bilo veliko, glede na odmev, ki ga je imelo njegovo vzporedno delovanje, pa je bilo zelo pomembno. Poleg Narodne čitalnice, ust. 1866, in Dramatičnega društva, ust. 1889, je tudi Gasilsko društvo gojilo slovenski jezik na različnih prireditvah. V rudniškem gledališču so namreč prav do leta 1881 še igrali tudi v nemščini.⁸

V gasilski organizaciji so bili delovni in podporni člani. Med 76 delovnimi člani je bilo 31 rudarjev, 17 obrtnikov in 8 kvalificiranih rudniških delavcev, med 18 podpornimi člani pa 10 posestnikov, 4 obrtniki in 4 pripadniki mestnega izobraženstva. Podporni člani in društveni funkcionarji so vsa leta obstoja pripadali mestni (ne rudniški!) eliti.

Kljub temu je gasilsko društvo veljalo med rudarji za njihovo, predvsem v smislu družabnega življenja. Prireditve gasilskega društva (gasilske vaje, parade, prazno-

vanja cerkvenih in rudniških praznikov, veselice, tombole, dramske predstave in podobno) so bile redne in pogostne vse do začetka prve vojske, in so imele največ poslušalcev in gledalcev prav iz vrst navadnih rudniških delavcev in njihovih družin. Tako je bilo združeno prijetno s koristnim, občinstvo se je zabavalo, z vstopnicami, loterijskimi listki ali prostovoljnimi prispevki pa so zbrali denar za gasilske društvene potrebe.

Tu velja omeniti še eno dejavnost gasilcev: skrb za obolele tovariše. Kmalu po ustanovitvi društva so ustanovili še tako imenovano »podporno zalogo prostovoljne požarne brambe v Idriji«, ki je delovala po načelu rednih in izrednih prispevkov. Vsak delovni član (gasilec) je bil obvezan, da je v blagajno plačeval določen znesek, iz skupne vsote pa so črpali podpore za »pomoči potrebne«. Iz arhivskih podatkov⁹ je razvidno, da so iz sklada »Podporne zaloge« dobivali podporo rudarji-gasilci vsa leta obstoja gasilskega društva. Podporna zaloga je pravzaprav nadomeščala rudniško socialno zavarovanje in je bila gotovo ena od privlačnih strani gasilskega poklica. Vodstvo gasilskega društva je bilo ves čas obstoja liberalno usmerjeno in je po potrebi sodelovalo z ostalimi liberalno obarvanimi društvi, s katerimi so si posojali dvorane, pevce in godbe. Zato so tudi orlovskim telovadcem odsvetovali sodelovanje v požarni brambi.¹⁰

Po večjem številu članstva je bila pomembnejša idrijska organizacija tudi telovadno društvo Sokol, ustanovljeno 1897. Liberalno društvo je rudarje pritegovalo manj kot člane (telovadce), bolj pa kot gledalce na različnih prireditvah. Članstvo je zmerno naraščalo od ustanovitve naprej in je bilo odvisno, kot pri ostalih društvih, tudi od političnih razmer.¹¹ Začeli so s 45 člani, leta 1920 pa so jih imeli največ – 257. Kot vsa ostala društva so tudi sokoli zaradi fašističnega nasilja izgubili večino članstva po letu 1922 in prenehali z delovanjem v naslednjih letih.¹² Ustanovitev Sokolskega društva v Idriji je bila do neke mere pogojena tudi z nastankom in pomenom socialdemokratskega gibanja, saj v sodobnem klerikalnem časniku najdemo naslednjo vest: »Vzpodbujal je (g. dr. Kušar) idrijske može, naj ustanove v prijaznem mestu sokolsko društvo, ki naj omaje socijalno demokracijo«.¹³

Dogajanja v naslednjih letih ne kažejo, da bi si besede ob otvoritvi jemali za zgled, nasprotno – sodelovanja s socialdemokratskimi društvi sicer niso gojili, večjih nasprotovanj pa tudi ni bilo. Za svoje prireditve (predavanja in podobno) so uporabljali isto dvorano, pivnico pri Črnem orlu.

Rudarji so bili vsa leta obstoja v sokolskih telovadnih vrstah v manjšini. Med podpornimi člani je bilo v ustanovnem letu 20 pripadnikov mestnega izobraženstva, 16 gostilničarjev in 14 trgovcev ali trgovskih pomočnikov. Med »izvršujočimi člani« – telovadci pa najdemo 5 rudarjev, 4 rudniške paznike in 4 mehanične delavce v rudniku.

Večjo in dosti pomembnejšo vlogo je ob prelomu stoletja sokolstvo odigralo v nekem drugem smislu: Idrija je imela v tem obdobju še dokaj močno kolonijo nemško govorečih (po narodnosti Nemcev ali Čehov) višjih rudniških in gozdarskih uradnikov, ki so s svojimi ekskluzivnimi društvi v pomenu klubov (Casinoverein in Leseverein) gojili socialno in narodnostno segregacijo do ostalih prebivalcev Idrije. Kako se je izražala narodnostna zavest Idrijčanov, nam pove tudi novica iz idrijskega časopisa o tem, kako so Nemci povabili v Idrijo nemške telovadce – »turnarje«, kar je razjezilo sokole: »... nazaj grede so prišli idrijski sokoli in drugi iz gostilne g. Grudna in so metali repo na turnarske vozove. Turnarji so začeli streljati. Končalo se je na obravnavi tako, da so bili nekateri Idrijčani obsojeni na 6 tednov težke ječe, turnarje so vse izpustili«.¹⁴ Ustanovitev sokolskega društva naj bi pomenila slovensko protiutež nemškemu življu. Isti narodnostni moment se je pojavil ob začetku prve vojske in ob priključitvi k Italiji pred nastopom fašizma.

Tamburaški zbor Mladinske zveze, ustanovljen 1912, slikano 1913

Kot že rečeno, je idrijsko sokolstvo doseglo svoj vrhunec v letu 1920: vključevanje v sokolsko organizacijo je bila vidna reakcija na novo nastale razmere, zahteva po priključitvi k Jugoslaviji.

Leta 1926 je idrijsko sokolsko društvo prenehalo delovati. V okviru Katoliške delavske družbe je bilo leta 1907 ustanovljeno telovadno društvo Orel, z uradnim naslovom: Telovadni odsek Katoliške delavske družbe.¹⁵ Njegov namen je bil jasen in nespremenjen od začetka do konca (1926) delovanja: braniti položaje pred liberalci in socialdemokrati.

Organizacija je pokrivala mesto in okoliško kmečko zaledje (Idrija, Sp. Idrija, Otalež, Cerkno, Črni vrh, Žiri) in je imela v mestu bistveno manj članov kot sokoli, vsa leta obstoja od 20 do 30 telovadcev. Število članstva se ni občutno zvišalo niti po prvi vojski, ko si je sokol pridobil največ pristašev. Prireditve so bile podobne sokolskim, vendar manj pogostne, sicer pa ravno tako obiskane, če so bile na javnem prostoru. Glavna skrb orlovskih društvenih funkcionarjev je bila usmerjena v krepitev katoliške zavesti in v pravo politično delovanje, npr. ob volitvah, ko so člani Orla agitirali za katoliškega kandidata. V izražanju nasprotstva so bili orli (predvsem društveni funkcionarji) veliko bolj nepopustljivi kot sokoli. Medsebojni stiki obeh telovadnih društev so bili nujni le v primeru, če so si izposodili isto realčno telovadnico ali telovadnico c. kr. rudniške šole. Zelo kratkotrajno je bilo sodelovanje orlov in sokolov ob koncu vojske 1918, ko so v Idriji ustanovili Narodno stražo, v njenem odboru pa so bili po trije orli in trije sokoli, kar je trajalo skupaj le tri tedne.¹⁶ Več kot deset let od ustanovitve pa je minilo, preden so se orlom pridružile tudi orlice — leta 1919.

Društva pod okriljem socialdemokratske stranke so bila v Idriji številna in so rudarjem prinesla največ neposredne koristi. Obdobje okrog leta 1900 je bilo najpomembnejše za ustanavljanje socialdemokratskih društev in ga je prekinila šele prva vojska in kasnejša priključitev k Italiji.

S socialno demokracijo so se bili namreč idrijski rudarji seznanjali v desetletju pred 1900. Na štajerski deželni konferenci rudarjev 1891 v Gradcu je avstrijski delegat prebral brzojavni pozdrav, ki so ga poslali idrijski rudarji. Tu je prvič izpričana neka zveza med idrijskimi rudarji in socialdemokrati.¹⁷ Pravo socialno demokracijo je torej v zrelih letih doživela samo ena generacija idrijskih rudarjev. Uveljavila se je bila ob bojih za zvišanje mezd v letih neposredno pred 1900¹⁸ in ob odločanju za izplačilo mezd v denarju ali naravi, dokončno leta 1912.¹⁹

Že leta 1898 so ustanovili Občno konsumno društvo, ki je imelo v začetku 157 članov.²⁰ Kljub nasprotovanju ostalih strank je ugodno napredovalo in je imelo v letu 1908 že precej premoženja: trgovino, dve hiši v Idriji, eno hišo v Sp. Idriji in posestvo z valjčnim mlinom v Podroteji. Društvo je delovalo kot zadruga z omejenim poroštvom, ob koncu leta so članom izplačevali dividende. V konsumni trgovini so večinoma kupovale rudarske družine, pa tudi okoličani. Sprva je pomenila novost, ki so jo zaradi klerikalne propagande okoliški kmetje imenovali »hudičevo trgovino«. Bila je ena od najbolj pomembnih socialdemokratskih pridobitev za izboljšanje ekonomskega stanja rudarjev in je odločilno vplivala pri pridobivanju novih simpatizerjev socialdemokratske stranke.

Z ustanavljanjem socialdemokratskih društev, ki bi organizirala rudarjev prosti čas, skrbela za izobraževanje odraslih in mladine, so se začeli ukvarjati po letu 1900. V letu 1903 je bila v Idriji ustanovljena podružnica Unije avstrijskih rudarjev. Pod njenim okriljem so prirejali precej predavanj za rudarje.²¹ Namen je bil jasen: stanovsko opredeliti rudarje in usmerjati mladino.

Idrijski fantje so se zaposlovali v poprečju s šestnajstimi leti in s tem postajali relativno samostojni. Plača je bila sicer minimalna, vendar tudi finančne obveznosti doma do poroke niso bile prevelike. Socialdemokratska društva naj bi zbrala in zaposlila te mlade ljudi (tudi dekleta) v pevskih, godbenih, govorniških, dramskih oddelkih, v knjižnicah in podobno. Najštevilnejša je bila Splošna mladinska zveza, ustanovljena 1910, ki je imela več odsekov: pevski, dramski, govorniški, in katerih člani so prirejali veselice, igre, predavanja. Po prvi vojski so Mladinsko zvezo preimenovali v Kulturno zvezo, vendar tudi pod novim imenom ni preživela drugih manj politično naprednih društev in je bila ukinjena po letu 1925.

Med društva, ki so združevala člane ali simpatizerje socialdemokratske stranke, lahko imenujemo še Delavsko lovsko društvo, ust. 1905, Kolesarsko društvo Sloga, ust. 1902, društvo Naprej, ust. 1906.

Pomembno vlogo v spoznavanju socialističnih idej je širil delavski časopis »Naprej«, ki je izhajal v Idriji od leta 1903 do leta 1908. Časopis je ustanovil tudi posebno knjižnico, ki je izdala 16 različnih spisov. Prav med temi spisi je izšla v Idriji leta 1908 prva slovenska izdaja Marxovega in Engelsovega komunističnega manifestata.

Formalne organizacije in društva so po letu 1922 polagoma zamirali in bili, kot že omenjeno, po letu 1928 uradno razpuščeni. Najdlje so oblasti dovoljevale gasilsko organizacijo, po tridesetem letu so delovali gasilci le še v okviru rudniške službe.

Različni pevski zbori so trajali najdlje, ker so se pevci samoiniciativno sprva zbirali po javnih prostorih, v gostilnah, na izletih, kasneje v zasebnih stanovanjih, dokler tudi ta dejavnost ni bila popolnoma opuščena zaradi vse večjega pritiska fašističnih oblasti. Prav tako so prenehali tradicionalni zleti na okoliške hribe. Od leta 1929 je delovala maloštevilna idrijska godba v okviru italijanske organizacije Doppolavoro, ki so jo uporabljali le še za uradne proslave.

Med ljudmi, ki so se bili tako zavedali svoje stanovske in politične pripadnosti, kot so to bili idrijski socialdemokrati, ki so že pred prvo vojsko poslušali predavanja o Marxu in komunizmu, ni bilo težko organizirati tudi v času fašistične oblasti

Vojaško veteransko društvo, vabilo k plesnemu venčku, 1912

komunističnega gibanja. Zaradi izjemno težkih razmer je to gibanje delovalo v manjših skupinah.²²

Pravo društveno življenje se je v Idriji začelo šele po koncu druge vojske z ustanovitvijo gasilskega društva, TVD Partizan-Rudar, planinskega društva, filatelističnega društva, delavskoprosvetnega društva Svoboda, šahovskega društva in drugih, ki so še danes aktivna.

Med najbolj delavnimi v mestu in občini je gasilska organizacija, ki spodbujena z manjšimi dotacijami skrbi za požarno varnost, sicer pa bolj ali manj s prostovoljnimi delom funkcionarjev in aktivnih članov prirejajo razne tombole, veselice, predvsem pa sodeluje pri različnih tekmovanjih ali proslavah v občini. Gasilsko društvo šteje sedaj 52 aktivnih članov, od katerih je 11 rudarjev, ostali pa so uslužbenci drugih podjetij v Idriji.

Rudar kot aktivni član društva in kot gledalec

Mozaična podoba idrijskega društvenega življenja ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja nas ne sme premotiti, da bi si predstavljali, da so bili idrijski prebivalci množično člani tega ali onega društva. Glede na število mestnih prebivalcev od 100 do 200 društvenih članov res ne pomeni dosti. Za katerokoli društvo so bili pomembnejši tisti neprešteti simpatizerji, ki so obiskovali društvene prireditve. Nekatera društva so imela nadvse pomenljivo razdelitev članstva na »delujoče«, »izvršujoče« in na »častne« ter »podporne«, torej na tiste, ki so telovadili, gasili, peli in na one, ki so bili člani predvsem zaradi svojega socialnega statusa in denarnih prispevkov.

Kot člani so bili rudarji najmočneje prisotni v socialdemokratskih društvih, pa tudi tu je bilo nezapisanih simpatizerjev še neprimerno več. Nekatera društva so šla popolnoma mimo rudarske vsakdanjosti, čeprav so bila ravno zaradi svojih ekskluzivnih in redkih prireditev prisotna v zavesti kot nekaj nedosegljivega in posebnega, kot nekaj, kar se je ločevalo od rudarjev.²³

Dramatično društvo 1923, uprizoritev drame »Na višari«

V liberalnih in klerikalnih društvih so bili včlanjeni rudarji skupaj z ostalimi družbenimi plastmi (učiteljstvo, duhovščina, kmetje), vendar se je navadno notranja društvena hierarhija, delitev na socialne kaste, obdržala, kar so pokazali ravno z že omenjenimi »delujočimi« in »podpornimi« člani.

Društva, kakršna so nastajala v času okrog leta 1900, so dejansko podpirala družbeno neenakost, pa najsi so bila politična ali profesionalna. Zato ne prese- neča odgovor današnjega intervjuvanca, upokojenega rudarja, ki je na vprašanje, zakaj se je bil včlanil v strokovno organizacijo Unijo avstrijskih rudarjev, od- govoril: »Vsak naj nekam spada, ne pa, da je kar sam!« Tako so občutili svojo razredno pripadnost.

Društva so med seboj sodelovala, ali pa tudi ne, glede na svojo strankarsko obarvanost in na politične razmere. Po zapisnikih sodeč so bili najmanj tolerantni orli. Zaradi prostorske stiske so si bili včasih prisiljeni izposojati iste prostore tako liberalci, klerikalci in socialdemokrati. Nepopustljivost je bila uzakonjena z društvenimi pravili in z delovanjem društvenih funkcionarjev.

V običajnem življenju v Idriji, s tem mislimo vsakdanje komuniciranje med sosedi ali službenimi sodelavci, se društvena in tudi strankarska pripadnost nista kazali kaj bolj kot v besednih dvobojih in znanih, dokaj nedolžnih zbadljivkah: »rdeč- karji«, »mokrači«, »mokraške babe« za socialdemokrate in »klerikalci« in »tercial- ke« za pristaše katoliške stranke in društev. Simpatija ali antipatija je bila bolj pogojena s pripadnostjo istemu ali različnemu socialnemu položaju²⁴.

Pač pa so poznalj. v Idriji strankarsko pobarvane trgovine in še bolj strankarsko pobarvane gostilne, kjer so se v glavnem po prireditvah zbirali sokoli in ostali člani liberalnih društev ali pa rudarji-socialisti, ki so imeli včasih v gostilniških prostorih tudi predavanja. Orlovski fantje so velikokrat dobivali društvene ukore, ker so se družili s sokolskimi dekleti ali zahajali v prepovedane liberalne ali so- cialdemokratske gostilne.

Starost, v kateri so se rudarji aktivno udejstvovali v društvih, so bila leta pred odhodom k vojakom in kasneje, dokler si niso ustvarili družine, ki je zahtevala čas

Igralska skupina iz Raven v prvomajskem sprevodu leta 1948 v Idriji

in denar. Višje družstvene funkcije, ki so bile združljive z družinskim življenjem, so bile dosegljive običajnemu rudarju le v socialdemokratskih društvih.

Rudarske otroke so dokaj pozno začeli pritegovati v sokolski in orlovski naraščaj, pred tem je že delovala Marijina družba, in še kasneje so se včlanjali v Splošno mladinsko zvezo. Pred tem časom²⁵ so se mladi fantje (bili so že zaposleni, ker so imeli svoj denar) zbirali po mestnih predelih in tvorili tako imenovane »pupkalske klube«. Te fantovske združbe so se ohranile še v čas močnega socialdemokratskega delovanja in so jih preživele vse generacije do prve vojske. Dasiravno so bile namenjene fantom, so se jih na občasnih gostilniških zabavah udeleževala tudi dekleta. Pupkalski klubi so bili muhe enodnevnice, ki so »nastali in krepali v gostilnah«, po spominu starega Idrijčana.

Zunanje oblike društvenih delovanj so bile zelo podobne pri bolj množičnih društvih, ne glede na politično barvo, in tudi zelo statične in nespremenljive v enem do dveh desetletjih društvenega obstoja. Razen pri izrazito stanovsko pogojenih (Kazino, Krčmarska zadruga, Lovski klub, Pazniško bralno društvo itd.), kjer so bile prireditve redkejšje, so se odigravale zvečine v zaprtih prostorih in je bilo zanje potrebno imeti vabila in drage vstopnice, se je idrijsko društveno življenje odigravalo tako rekoč na cesti, na trgu, na prostem, vsem na obeh, vsem v razvedrilo in zabavo.

Pomembno vlogo v društvenem in družabnem življenju na obeh straneh, pri aktivnih članih in pri publikii, so igrale raznovrstne uniforme, ki so jih bili oblačili gasilci, sokoli in orli za vsak nastop, parado, procesijo ali rudniški praznik, socialdemokrati pa so si za prvi maj zavezali rdečo kravato, si zataknili rdeč nagelj in celo dekleta so nosila rdeče bluze.

To so bile društvene prireditve, ki so idrijskemu življenju pred prvo vojsko dajale ritem v prostem času. Združevale so gledalce ne glede na politično ali društveno pripadnost.

Praznovanje prvega maja je pomenilo nekaj več, ne samo del društvenega delovanja v smislu zabave. npr. pri članih kolesarskega društva Sloga, o čemer

obstajajo tudi fotografski posnetki. S tem, da so se udeležili prvomajskega praznovanja, so zagovarjali svoje politično mnenje in zahteve in so se izpostavljali tudi možnemu pritisku v rudniški službi.

Prav v zvezi s simpatiziranjem do socialdemokratske stranke in njenih društev, prireditvev, obiskom predavanj in predvolilnih agitacij so bile šikane rudniških paznikov ali preddelavcev, ki so bili klerikalno nastrojeni. Nekvalificiranim delavcem v rudniku je šlo zaradi pripadnosti socialdemokratski stranki ali njenim društvom lahko najslabše: dodeljevali so jim samo najslabša in najbolj umazana delovna mesta. Vendar ta stran ni bila tako pogostna, da bi bistveno vplivala na delavčevo odločitev v političnem smislu.

Razmeroma malo je bilo tistih rudarjev, ki so s pomočjo društvene dejavnosti tudi nekaj zaslužili. Tu lahko obravnavamo le godbena društva, ki so rasla kot gobe po dežju kot taki ali drugačni odseki teh ali onih društev. Nekako neodvisna je bila Lira, »godba na škant«, katere člani so bili tudi rudarji. Igrali so po različnih družabnih prireditvah, npr. na krčmarskih predpustnih balih, na plesnih venčkih v Kazinu in podobno in so s tem tudi služili. Po svoje je te vrste občasni zaslužek za rudniškega delavca pomenil tudi tako imenovano »sojšno«, vendar bolj spoštovano in bolje plačano popoldansko ali večerno delo.

Vse ostalo delovanje (igranje instrumentov, petje v pevskih zborih, igranje v dramskih delih) v kateremkoli društvu pa je bilo izključno na prostovoljni podlagi in je kvečjemu terjalo denar. Članarine so bile v socialdemokratskih društvih minimalne, prav tako v sokolski in orlovski organizaciji, v ostalih društvih pa prilagojene zaželenim članom.

Bogato društveno življenje v mestu do italijanske zasedbe je pomenilo za idrijske prebivalce nekaj vsakdanjega in njihovega, nekaj, kar je poživljalo proste ure in jih hkrati sililo, da so se z aktivnim članstvom tudi politično in ideološko opredeljevali. Pomenilo je skupaj z urejenim šolstvom, z gledališkimi delovanjem in ostalimi prireditvami že pred koncem 19. stoletja razmeroma visoko kulturno raven ne samo za višje sloje, ampak tudi za rudarje in ostale rudniške delavce.

OPOMBE

¹ Mihael Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, stran 127, in B. L. (Lado Božič), Kratka kronika rudnika in mesta Idrije (vsebina častnih diplom), IR, leto I, 31. marca 1957, števil. 1, stran 17.

² Mihael Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, stran 135.

³ Lado Božič, To in ono iz stare Idrije, IR, II. leto, 31. dec. 1957, št. 4, stran 128.

⁴ Članek v časopisu Jednakopravnost, 16. 5. 1901, št. 4, leto I, našteje naslednja društva: Narodna čitalnica, Delavsko bralno društvo, Prazniško bralno društvo, Casino, Katoliška delavska družba, Sokol, Russkij kružok, Lovski klub, Podružnica rudarskega društva avstrijskih planinskih dežel, Žensko izobraževalno društvo Veda, Dramatično društvo, Jednakopravnost, Okrajna hranilnica in posojilnica, Rudarska bratovska skladnica, Društvo vojaških veterancev, Obrtniška bolniška blagajnica, Pogrebno društvo, Občno konsumno društvo, Krščansko gospodarsko društvo, Vincencijeva družba-moška in ženska podružnica »Družbe sv. Cirila in Metoda«, Podružnica Slomškove zveze, Trgovska zadruga, Rokodelska zadruga, Krčmarska in mesarska zadruga.

⁵ S svojimi spomini so pomagali, za kar se jim najlepše zahvaljujem, naslednji respondenti: prof. Danica Lončar, 1912, Ljubljana, Župančičeva 8, vsi ostali iz Idrije: Ivanka Keser, 1897, Kajuhova 6, Anton Troha, 1900, Platiševa 17, Anton Jereb 1895, Kapitana Mihevcva 18, Pavle Repar, 1900, Platiševa 9, Ludvik Kržišnik, 1911, Kapitana Mihevcva 36, Ivana Likar, 1893, Nace Likar, 1884, Župančičeva 9, Alojzija Tratnik, 1895, Srebrničeva 10, Mici Božič, 1892, Srebrničeva 10, Julka Krčnik, 1897, Wolfovo stopnišče 11, Igor Bončina, predsednik Gasilskega društva Idrija, F. Štravs, tajnik Gasilske zveze, Franc Zelenc, tajnik Gasilskega društva Idrija, Antonija Kopač, 1901, Nikolaja Pirnata 1, Janez Gantar, 1883, Nikolaja Pirnata 1, Vinko Kogej, 1900, Kajuhova 4, Cene Pivk, 1893, Platiševa 20, Malči Zonta, 1911, Rožna 33, Viktor Lipužič, 1891, Srebrničeva 18, Jože Skvarča, 1894, Kapitana Mihevcva 18, Anže Vončina, 1886, Pot zmage 13, Matevž Miklavčič, 1899, Rožna ulica 8.

Seznam uporabljene literature, ki ni navedena že v opombah:

I. Bazovičar, Idrija in njena gledališka preteklost, I(drijski) R(azgledi), leto I, 1. sept. 1956, št. 3, stran 118 — S. Logar, Kronika prvega telesnovzgojnega društva v Idriji, IR, leto II, 30. junija 1957, št. 3, stran 47 — L. Božič, Socialne razmere idrijskih rudarjev, IR, leto II, 30. sept. 1957, št. 3, stran 79 — C. Kristan, Od prvega socialdemokratskega shoda v Idriji do prvega socialdemokratskega župana na Slovenskem, IR, leto II, 31. dec. 1957, št. 4, stran 111 — C. Kristan, Delavsko konsumno združništvo v Idriji, IR, leto III, 15. avg. 1958, št. 2, stran 51 — C. Kristan, »Naprej!« in knjižica časopisa »Naprej!«, IR, leto III, 31. dec. 1958, št. 4, stran 103, — P. Kos, V Idriji po prvi svetovni vojni, IR, leto IV, 31. marca 1959, št. 1, stran 3 — S. Logar, Ob 70. letnici gasilskega društva v Idriji, IR, leto V, 30. sept. 1960, št. 3, stran 80 — M. Likar, Kulturno delovanje v socialdemokratskih organizacijah, IR, leto VI, 31. dec. 1961, št. 4, stran 86, — J. Bavdaž, V Idriji pred 60. leti (paberkovanje), v treh številkah IR, VII. leto, 31. dec. 1962, št. 4, stran 6, VIII. leto, 30. junij 1963, št. 2, stran 34, IX. letnik, 31. marca 1964, št. 1, stran 8 — S. Logar, Ob 75-letnici gasilskega društva v Idriji, IR, X. letnik, 1965, št. 1, stran 9 — J. Bavdaž, Iz zgodovine idrijskega delavstva — predsocialistično obdobje, IR, XI. letnik, št. 1, 1966, stran 62 — J. Bavdaž, O prvem socialdemokratskem shodu v Idriji, IR, X. letnik, 1965, št. 3, stran 107 — S. Logar, Najstarejše idrijske organizacije IR, XII. letnik, št. 3, 30. sept. 1967, stran 56, — P. Kos, Nekaj spominov iz mojega življenja, IR, XIII. letnik, št. 1, 1968, stran 11 — F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana, 1928 — B. Božič, Razvoj gasilstva na Slovenskem, Ljubljana, 1968 — A. Kristan, O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve jugoslovanske socialno-demokratske stranke (1848–1896), Ljubljana 1927 — D. Lončar, Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921 — I. Mohorič, Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960.

⁶ Po domnevah Franca Zelenca, tajnika Gasilskega društva v Idriji je bilo Gasilsko društvo ustanovljeno že okrog 1870, sklepajoč po številu občnih zborov, vendar so ohranjeni arhivi od leta 1889.

⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, Prostovoljno gasilsko društvo Idrija, fasc. 1, fond 28.

⁸ L. Božič, To in ono iz stare Idrije, IR, II. leto, 31. dec. 1957, št. 4, stran 128.

⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, Prostovoljno gasilsko društvo Idrija, fasc. 1, fond 28.

¹⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, Okrožje Orla v Idriji, fond 9, zapisnik seje z dne 8. 1. 1913.

¹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, Idrijska sokolska župa, fasc. 1, fasc. 2, fond 5, in Telovadno društvo Sokol v Idriji, fond 6, sezname članov po zapisnikih sej.

¹² L. Božič, V mladih vrstah pred polstoletjem, IR, XX. letnik, št. 1, 2, 1975.

¹³ Slovenski List, št. 44, 1. sept. 1897, letnik II, stran 295/96

¹⁴ Jednakopravnost, št. 6, 27. junija 1901, leto I.

¹⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, Okrožje Orla v Idriji, fond 9 in fond 32.

¹⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, Okrožje Orla v Idriji, fond 9, zapisnik seje z dne 30. okt. 1918.

¹⁷ D. Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894, Ljubljana 1963, stran 335.

¹⁸ J. Bavdaž, Mezдно gibanje v Idriji 1898–1900, IR, letnik XIV, 1969, št. 3, stran 126.

¹⁹ M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, stran 113/114.

²⁰ A. Kristan, O konsumnih društvih, Njih pomen in važnost za delavsko ljudstvo, Knjižnica časopisa Naprej, VIII. zvezek, 1908.

²¹ C. Kristan, Paberk o kulturno-prosvetnem delovanju idrijskih socialističnih rudarjev pred 50 leti, IR, letnik IV, 30. sept. 1959, št. 3, stran 53.

²² L. Koler, Delo partijske mladine med obema vojnama, IR, letnik IX, 31. dec. 1964, št. 4, stran 70.

²³ V spominu današnjih pripovedovalcev so še vedno elitni pustni plesi Casinovereina, Krčmarski bali in podobno, kamor so imeli rudarji dostop le, če so igrali v najeti godbi.

²⁴ Po pričevanju enega od poročevalcev so se klerikalci in socialdemokrati ločili tudi na šihu v času malice, ko so se postavili ločeno.

²⁵ M. Likar, Kulturno delovanje v socialdemokratskih organizacijah (fantovske skupine), IR, letnik VII, 31. mar. 1962, št. 1, stran 6.

LIKOVNO OBZORJE

Likovno obzorje idrijskih rudarjev se je časovno razvijalo in spreminjalo. Poglavitne faze tega razvoja zajemajo:

1. čas od nastanka rudarske naselbine do konca 17. stoletja oziroma začetka 18. stoletja,
2. čas od konca 17. stoletja, oz. začetka 18. stoletja do začetka 19. stoletja,
3. 19. stoletje in čas italijanske okupacije,
4. čas po osvoboditvi.

Prva faza

Domnevamo, da je rudarska naselbina v Idriji nastala ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja. O zunanji in notranji likovni podobi prvih zgradb ne vemo ničesar, čeprav je mogoče domnevati lesene hiše brez okrasja in minimalno notranjo opremo zgolj uporabnih oblik, kakršna je bila v tistem času pri preprostejših slojih splošno v navadi. Zavest o likovnem oblikovanju pa so rudarji, v začetku priseljeni iz nemških dežel, vendarle morali prinesiti s seboj. Lahko sklepamo na likovni okus, ki je bil izoblikovan z poznogotskimi stilnimi oblikami. Vendar so v Idriji že kmalu nastali arhitektonski objekti z umetnostno opremo, in sicer v zvezi z religioznimi opravili in rudniško upravo. Že okoli leta 1500 so postavili najbrž leseno cerkev sv. Duha, ki so jo kasneje preimenovali v cerkev sv. Trojice. O prvotni opremi te cerkve ne vemo ničesar, zelo verjetno pa je, da je imela v poznogotskem stilu oblikovan oltar, ki je moral intenzivno sodelovati pri oblikovanju okusa in predstave rudarjev o likovnem oblikovanju, saj so rudarji združevali bogoslužje s prošnjami za varnost pri nevarnem delu. Tako je leta 1525 vdrla voda v rudnik, v zahvalo za odvrnitev te nevarnosti so postavili kapelo sv. Janeza. Osem let za tem pa je bil dozidan idrijski grad Gewerkenegg v preprostih renesančnih oblikah. Dominantno mesto gradu nad naseljem ter vsakodnevni pogledi rudarjev na stavbo, kjer je bila rudniška uprava, so pri rudarjih oblikovali predstavo o pomembnih arhitekturnih oblikah s štirimi ogelnimi stolpi krožnega tlorisa. Ta predstava je bila še poudarjena s tem, da je bil grad namenjen tudi obrambi zoper turške roparske pohode in da je bil eden izmed redkih zidanih objektov v naselju.

Rudarjevo dožemanje likovne kulture je moralo biti sprva tesno povezano predvsem z bogoslužjem. Njegov življenjski ritem je določalo delo v rudniku. Po rudarskem redu iz leta 1580 so v rudniku začeli delati ob sedmih in so delali štiri ure dopoldne in štiri ure popoldne, ob sobotah pa samo dopoldne. Enako je veljalo za nočni šiht, ki se je začel opolnoči. Potemtakem je po utrujajočem delu ostajal rudarjem predvsem le ob praznikih čas za svobodno dejavnost in tudi dožemanje likovne kulture. Na dan sv. Ahacija leta 1508 so odkrili bogato žilo živega srebra. V zahvalo so si izbrali tega svetnika za rudarskega patrona in od tedaj se je udomačila vsakoletna procesija k rovom s slovesno mašo. Rudnik in naselje sta se močneje razvila v 17. stoletju. Nastale so nove, potrebe po bogoslužju in skupaj s protireformacijskimi težnjami je Idrija pridobila več umetniških del. Leta 1631 so prezidali cerkev sv. Trojice, ki je tedaj dobila poznogotski, mrežasto rebasto obokan prezbiterij z rozetnimi sklepniki. Leta 1668 so cerkev opremili z zlatimi oltarji, leta 1703 pa z veliko oltarno baročno sliko sv. Trojice.

Inventar religioznega umetnostnega oblikovanja, ki je bilo rudarjem vsakdanje, vsekakor pa ob praznikih na vpogled, se je zelo razširil. Na hribu nad naseljem je stalo znamenje, nato pa lesena kapelica sv. Antona Padovanskega, ki je bil

rudarski zavetnik zoper nezgode. Nekako v začetku osemdesetih let 17. stoletja so na mestu kapelice sezidali cerkev temu patronu in jo tu opremili. Torej se je likovno obzorje rudarjev in njihovih družin v tem času močno razširilo najbolj s cerkveno umetnostjo. V njihovo zavest se je zasedrila predstava o kiparstvu, kakor jo je oblikovala pozlačena plastika zlatih oltarjev in oltarjev pri sv. Antonu ter velikopotezni baročni zanos, kakor ga je posredovala velika oltarna slika sv. Trojice. V glavnem so rudarji spoznavali le umetnostno oblikovanje v svojem naselju, le redko so potovali po slabih poteh zunaj Idrije. Pa vendar so od leta 1652 naprej dvakrat na leto romali v Spodnjo Idrijo k cerkvi Marije na Skalci, kjer je bila dotlej matična fara. Te procesije so trajale do jožefinskih reform. Če upoštevamo tedaj vsekakor številno udeležbo rudarjev, moremo domnevati, da se je oblikovana oprema, med katero so bila vsekakor bandera s svetniškimi upodobitvami, močno vtisnila v spomin in zavest udeležencev. Sploh se zdi, da so bile procesije in sprevodi že v tem času pomembni dogodki in spremembe v rudarjevi vsakdanjosti.

Vendar se je v tem času številneje pojavilo tudi umetnostno oblikovanje zunaj religioznih okvirov. Število rudarjev se je povečalo od leta 1665 do leta 1689 od 280 na 355. Naselje se je razširilo. Iz te dobe se je ohranila tudi prva podoba Idrije v Valvasorjevi topografiji. Slika je precej shematska, tako je npr. upodobljenih le 53 hiš, kaj malo v primerjavi s podatkom iz leta 1776, po katerem je tedaj štela Idrija 309 stanovanjskih hiš. Po upodobitvi in opisu bi bile hiše zidane, kar se ne ujema z opažanjem iz leta 1665, po katerem naj bi bile hiše lesene, verjetno so bile lesene in ometane. Poseben problem pa predstavlja v zvezi s predmetom tega pisanja upodobitev dveh cerkva. Obe imata zvonika in gotško zaključena prezbiterija. Ker datira Valvasorjeva upodobitev v čas pred letom 1679 ali najkasneje v to leto, ko je Topografija izšla, sta upodobljeni vsekakor cerkev sv. Trojice in sv. Antona, ki je morala biti dozidana že v enem letu po blagoslovitvi temeljnega kamna, saj so zaradi zidave sv. Trojice v 17. stoletju delno prenehali z zidavo cerkve sv. Barbare. Vsekakor je upodobitev obeh cerkva zelo shematska in ne kaže njunih pravih zunanjščin. Torej je potrebno upodobitev jemati z določeno mero kritičnosti, vsekakor pa lahko ugotovimo, da v tedanjem mestu niso bili izoblikovani izrazitejši urbanistični prostori, ki bi vplivali na oblikovanje prostorske likovne kulture idrijskih rudarjev. Ta vtis nam odločno potrди perspektivno veliko bolj točna upodobitev Idrije na prospektu iz leta 1799, kjer pa vidimo dozidano tudi že cerkev sv. Barbare.

Na Valvasorjevi upodobitvi ni opazno likovno oblikovanje hišnih zunanjščin. Vendar nam še danes ohranjeni spomeniki pričajo o nekaterih arhitektonskih členih, ki so bili izraziteje oblikovani. Tako naj omenimo zlasti gotski portal na bivši čipkarski šoli in portal iz leta 1604 na Freyerjevi hiši. O oblikovanju arhitektonskih členov v notranjščini ne vemo kaj določnejšega, vsekakor pa smemo domnevati, da so bila vsaj stopnišča tu in tam izraziteje oblikovana. Pred nekaj leti so podrli hišo iz 17. stoletja, ki je imela takšno stopnišče; domneva o vsaj delnem oblikovanju notranjščin je torej utemeljena.

Druga faza

V drugi fazi je opazna velika razširitev likovnega obzorja idrijskih rudarjev in njihovih družin. Tudi v tem času je imela najpomembnejšo vlogo pri oblikovanju likovne osveščenosti nabožna umetnost. Vendar je treba poudariti, da novi umetnostni spomeniki v rudarjevem okolju nikakor niso zamenjali predstave o likovnem oblikovanju, kakor je nastala v prvi fazi. Starejše likovno oblikovanje je v tem času ostalo in vzporedno z novim sodelovalo pri razširitvi likovnega horizonta.

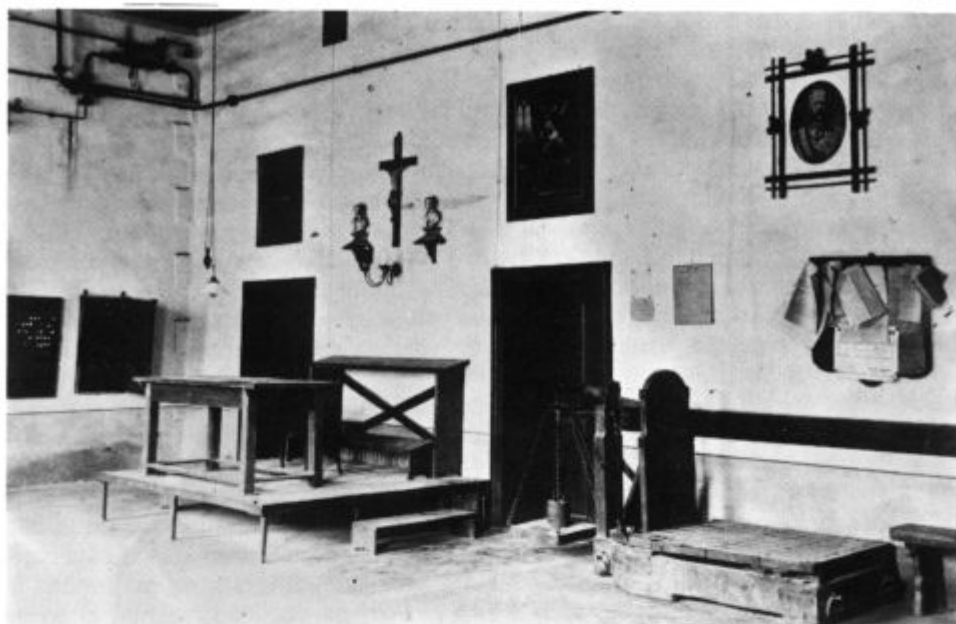
Za ta čas je značilna velika gradbena vna pri gradnji nabožnih objektov in njih opremljanju. Okoli leta 1695 je bila dozidana cerkev sv. Barbare, leta 1719 je bila postavljena kapelica sv. Križa, ki je bila leta 1782 že podrtja in so jo zamenjali z novo cerkvijo sv. Križa. Leta 1766 so pri sv. Antonu zgradili Kalvarijo, leta 1794 so preuredili kapelico sv. Janeza. Za oblikovanje likovnega horizonta rudarjev pa je bila izrednega pomena podzemeljska rudniška kapela, kjer so rudarji molili pred delom: po stanju, kakršnega poznamo izpred nekaj let, preden je bila zasuta, je izvirala iz druge tretjine 18. stoletja.

Novo nabožne stavbe so ponujale očem bogat, največ baročen oblikovni inventar oblik, pa tudi oblikovanje prostora. Dostopne so bile vsakdanje. Zato lahko upravičeno mislimo, da so bile domače in znane prav vsakemu rudarju. Posebno vlogo je imela pri oblikovanju rudarjevih predstav o slikarstvu, kiparstvu in drugem likovnem oblikovanju v cerkvenih notranjščinah notranja oprema. Tako baročni inventar v cerkvi sv. Barbare z imenitno baročno sliko sv. Barbare in sv. Ahacija, pod katerima je upodobljen rudar, ki ga zasipa zemlja. To sliko so prenesli v cerkev sv. Križa, ko je Langus za cerkev sv. Barbare leta 1829 naslikal novo oltarno podobo z upodobitvijo svetnice. Leta 1786 so postavili v cerkev sv. Križa dva oltarja, ki so ju prenesli iz Bistre, skratka, oprema cerkva je bila razmeroma bogata.

Posebno, nedvomno zelo intenzivno vlogo pri oblikovanju predstav o kiparstvu pa je imel oltar sv. Trojice, ki je stal v podzemeljski rudniški kapeli in je bil postavljen v drugi tretjini 18. stoletja. Rudarji so prišli v rudnik, se ustavili v kapeli, z molitvijo zaprosili za varnost in nato odšli na delo. Ta tesna povezava dela, zaščitništva, vsakodnevnega obiskovanja in oltarnih plastik je najbolje udomačila predstavo o kiparstvu, kakor ga je doživljal rudar. Ta kapela tudi sicer predstavlja spomenik izrednega pomena, menda je to sploh edina, samo delavcu namenjena kapela v Jugoslaviji.

V tem času moremo v zvezi z nabožno umetnostjo govoriti tudi že o ambicioznejšem urbanističnem oblikovanju zunanjih prostorov. Vsekakor sodi sem najprej urbanistična dominantna s postavitvijo cerkve sv. Antona na grič nad naseljem, nato ulični obhod s odprtim prostorom pred glavnim pročeljem cerkve sv. Barbare, najbolj pa imenitna scenska zasnova Kalvarije, ki vodi od cerkve sv. Antona na vrh vzpetine nad cerkvijo. V zadnjem primeru je bila idealno uskladena zamisel Kalvarije z naravno konfiguracijo tal, da pa je bil scenski učinek še popolnejši, so bile kapelice rahlo diagonalno postavljene ob pot, tako da so se kazale obiskovalcu ves čas poti tudi s pročelne strani. Sploh je bilo doživljanje cerkvene umetnosti pri rudarjih pogosto združeno s številnimi procesijami, ki so se jih udeleževale tudi bratovščine. Te procesije so se največkrat vezale z rudnikom in rudarskimi zavetniki, kot so bili sv. Ahacij, sv. Barbara, sv. Trojica in sv. Anton. Tedaj je razumljivo, da so bile rudarju dovolj intimno domače, da je njihove likovne upodobitve z oltarjev in bander tesno povezoval s pojmom likovnih upodobitev sploh.

Čeprav tudi v tem času rudarji in njihove družine praviloma niso potovali iz naselja in so tudi le malo spoznavali cerkveno umetnost zunaj Idrije, je potrebno omeniti vsaj cerkev v Spodnji Idriji, kamor so tedaj tudi romali. Leta 1766 so bile na oboku cerkve Marije na Skalci v Spodnji Idriji končane slikarije iz Marijinega življenja, delo Jožefa Mraka, rudniškega risarja in geodeta, ki so od tedaj dalje prišle tudi v zavest rudarjev. Vendar je treba poudariti, da pri teh slikarijah ni bil realiziran pravi baročni iluzionizem in da je zato ideja slikarskih oblik, ki razvrednotujejo realno arhitekturo, ostala rudarjem tuja, saj tudi drugod niso imeli priložnosti spoznavati in dojeti takšne interpretacije razmerja slikarstva in arhitekturnega prostora.

Likovna oprema rudarske čakalnice »pri Kajzer«, čas pred prvo svetovno vojno. Iz fototeke Mestnega muzeja v Idriji

Vendar se je v tem obdobju v razvoju likovnega obzorja pri idrijskih rudarjih in njihovih družinah zgodila kvalitativna sprememba. Odnos rudarjev do likovnega oblikovanja se je obogatil z novo komponento. Do tedaj se je pojem likovnega oblikovanja v rudarjevi zavesti nedvomno trdno povezoval z religioznostjo, v tem času pa nastopi takšno število posvetnega oblikovanja, da je to moralo odločilno spremeniti rudarjevo pojmovanje likovnih oblik. Tako so leta 1764 v baročnih oblikah zgradili rudniški magazin s prehodno vežo in dvema ambicioznima portalom. V tem magazinu so hranili živila, s katerimi so izplačevali rudarje. Že ta vloga umetnostno oblikovane stavbe, ki je bila tesno povezana z rudarskimi nujnimi potrebami in obiskom ob izplačilih, je dodala novo komponento vrednostni lestvici likovnega oblikovanja, kakor so si jo ustvarili rudarji in njihove družine. Prav tako je bila v tej smeri pomembna stavba rudniškega gledališča, ki je bilo zgrajeno leta 1773 in je posredovalo rudarjem sicer preproste baročne oblike arhitektonskega členjenja, je pa skupaj z magazinom tvorilo že tržno oblikovan zunanji prostor. Dotlej komaj oblikovani zunanji urbanistični prostori naselja dobivajo v tem času intenzivnejše likovne poudarke.

Pomembno vlogo je imela pri tem pogodba avstrijske vlade s Španijo, ki je bila sklenjena leta 1785. Po tej pogodbi se je morala dvigniti proizvodnja živega srebra kar petkratno. Na zunaj so se kazale posledice te pogodbe v izrednem dvigu števila rudarjev in v številnih zidavah in prezidavah hiš. Do takrat je nihalo število rudarjev le v manjši meri. Tako je bilo npr. v rudniku zaposlenih 1732 leta 355 rudarjev – 1747 leta 450 rudarjev, v letih 1759 do 1785 je bilo okoli 450 rudarjev, po omenjeni pogodbi pa je bilo v rudniku zaposlenih okoli 900 rudarjev.

Tako je bilo v drugi polovici 18. stoletja na novo zgrajenih vsaj 35 hiš. To pa je tudi čas, iz katerega poznamo prve, toliko ohranjene stanovanjske hiše, da je mogoče o njih narediti nekaj utemeljenih zaključkov. Vsekakor se na zunanjsčinah hiš v tem času že pojavljajo posamezni, likovni, čeprav skromni poudarki. Portali so bili največkrat sicer zelo preprosti, omeniti pa je treba črno poslikane šivane

robove in etažnice na zunanjščinah, kakor tudi že arhitektonsko s pilastri členjeno, poslikano hišno pročelje, kakršno poznamo sicer danes samo eno, vendar je verjetno še skrito pod beležem na drugih hišah. V ta čas datirajo tudi že tu in tam dekorativne okenske mreže. O notranjem likovnem oblikovanju v stanovanjskih rudarskih hišah doslej še ne poznamo ustreznih vírov. Preiskava beležev v nekaterih hišah je pokazala, da je ves čas prevladovalo samo beljenje z apnom, tako zunaj in znotraj rudarskih stanovanjskih hiš. Rudarske stanovanjske hiše so bile sicer dokaj različne, manjše eno- ali dvodružinske in večje najemniške. Čeprav je bilo lociranje rudarskih hiš na pobočjih okoli središča naselja pogojeno največ s konfiguracijo terena in potrebami rudnika po prostoru, je vendarle nastala izrazita pokrajinska podoba, ki so jo tvorile velike bele hiše na pobočjih, ki ni bila brez estetske vrednote. Vsekakor pa je vplivala na rudarjevo dožemanje širšega urbanističnega prostora.

Likovna kultura pa se je v tem času širila med rudarje tudi že po več različnih poteh. Za razvoj okusa in ornamentalne kulture je bilo zelo pomembno izdelovanje čipk. Po poročilu iz leta 1696 so podeželski kramarji že prinašali v Idrijo živež v zameno za čipke, vendar ni povsem gotovo, če moremo v tem času klekljanje prisoditi tudi že rudarskim družinam in ne morda uradniškim. Leta 1752 pa je bilo sporočeno na Dunaj, da se mlade in stare Idrijčanke za nič drugega ne zanimajo, kot za klekljanje čipk. Potemtakem smo upravičeni domnevati, da so rudarji in njihove družine v tem obdobju zelo dobro poznali baročne ornamente, ki so se izražali v čipkah. Seveda so ti vzorci močno oblikovali njihov likovni okus, pri čemer je povsem nepomembno, da so rudarske družine čipke izdelovale predvsem za prodajo in ne za lastne potrebe.

Leta 1777 je bila pri idrijski trirazredni šoli nastavljena učiteljica za ročna dela. Čeprav ne vemo kaj določnejšega o učnem programu, smemo domnevati, da so učenke ob praktičnem pouku spoznavale poznobaročno obrtno motiviko. Leta 1779 pa je bil na šoli tudi že učitelj za risanje. Kljub temu, da je bila šola risanja zaradi slabega obiska ukinjena že čez 12 let, pa nam to dejstvo priča o interesu za likovnost, ki je morda rodil večje posledice v duhovnem svetu rudarjev, kot si to lahko razlagamo iz suhega arhivskega podatka.

O ostalem likovnem oblikovanju, kot je noša od frizure do obleke in dodatkov, slikah, plastikah, dekorativni umetnosti vsakdanjih in prazničnih javnih in zasebnih notranjščin itd., itd., ne vemo nič oprijemljivejšega. Verjetno je tudi oblikovanje na teh področjih oblikovalo rudarjevo duhovno podobo, podobno, kot je bilo tudi pri drugih slojih prebivalstva. Vsekakor so na tem področju poznali rudarji tudi nekaj kvalitetnejšega oblikovanja, med katero sta gotovo sodili kuliserija in garderoba, ki jo je gledališču podarila cesarica Marija Terezija.

Tretja faza

V tretji fazi se je razvijanje likovnega horizonta pri rudarjih dogajalo v veliki meri že na treh pomenskih in vrednostnih ravneh: pri cerkvenem oblikovanju, pri posvetnem javnem oblikovanju in pri likovnem oblikovanju v zasebnem, oziroma družinskem okolju. Ves čas pa je pomembno vplivalo pri oblikovanju likovne zavesti in predstav tudi oblikovanje iz prejšnjih dveh obdobji, ki se je funkcionalno ohranilo v novi čas z ohranjenimi spomeniki.

Razen nekaj znamenj v Idriji in bližnji okolici ter nekaj cerkvenih predelav na področju cerkvene arhitekture v tretji fazi ni bilo večjih novosti. Nasprotno pa je bilo obnavljanje in dopolnjevanje cerkvene opreme dokaj intenzivno. V cerkvi sv. Barbare so v sredi 19. stoletja nabavili več novih bander za procesije in nov križev pot, vendar so dali poslikati cerkveno notranjščino šele leta 1904. V cerkvi

sv. Križa so dali leta 1846 naslikati glavni oltar na zid, leta 1861 pa so že imeli nov oltar. V cerkvi sv. Antona so preuredili glavni oltar in stranska oltarja leta 1837. Pri teh spremembah pa je likovna kvaliteta padla, izdelovalci so bili le manj spretni podobarji: Luka Čeferin, Ivan Štrukelj, Pavel Šubič in zlasti idrijski Jurij Tavčar. Ker gre pri teh delih predvsem za slabo posnemanje starejših vzorov in ker so rudarji in njihove družine vsaj do močnejšega socialdemokratskega gibanja v Idriji ob koncu 19. stoletja splošno hodili v cerkev, moremo zapisati, da se predstava rudarjev o cerkveni likovni umetnosti v tem času v Idriji ni močneje spremenila. Vsekakor pa so ob številnih prazničnih izletih vsaj ob koncu 19. stoletja bolj spoznavali tudi bližnje kmečke podružnične cerkve in njihovo, praviloma starejšo opremo. Tako se je rudarjevo obzorje o cerkveni umetnosti v tem času razširilo vsaj kvantitativno.

Na področju posvetnega javnega arhitektonskega in urbanističnega oblikovanja pa so se v tretji fazi izvršile velike spremembe. Sezidali so veliko novih stanovanjskih hiš. Večina današnjih idrijskih hiše še vedno izvira iz 19. stoletja. Med javnimi stavbami je treba omeniti zlasti tiste, ki so prinašale v idrijsko okolje sodobnejše oblikovne prvine. Med njimi je zlasti leta 1876/77 dozidano poslopje osnovne šole z velikopotezno zasnovo in kvalitetnimi detajli historizirajočih umetnostnih slogov, občinsko poslopje v tedaj evropsko modernih, pompozno plastičnih oblikah iz leta 1898. in arhitektonsko kvalitetno poslopje realke iz leta 1903/4. V drugi polovici 19. stoletja je bilo mestno središče že sklenjeno pozidano, s čemer se je mestna urbanistična podoba Idrije bistveno spremenila. Dokončno je bila ustvarjena predstava s sklenjenimi frontami hiš omejenih uličnih prostorov. Nizi hišnih pročelij, ki so bila obogatena s historizirajočimi plastičnimi arhitektonskimi pročelnimi členi, so se v rudarjevi zavesti pojavili kot novost. Pojmu mestnega prostora, ki so ga prej tvorile praviloma posamezno stoječe stavbe, ki so ostale na vzpetinah okoli naselja, se je pridružila predstava o strnjeni ulični aglomeraciji. Vse 19. stoletje pa se je bogatilo oblikovanje arhitektonskih členov na posameznih stavbah, kot je iz ometa oblikovana plastika pročelnih členov, okenske mreže, železne ograje, poslikave pročelij in podobno. Vse to drobno oblikovanje je bilo javno in dostopno vsem. Vendar je bilo v glavnem last nerudarjev: na rudarskih hišah je bilo takšnega okrasja manj, na velikih stanovanjskih rudarskih kasarnah, »prhavgiz«, ki jih je začel graditi rudnik po letu 1872 pa jih sploh ni bilo. Čeprav so postale tedaj te, predvsem dekorativne oblike povsem last rudarjeve likovne zavesti, vendar na njegovi vrednostni lestvici niso zavzemale mesta, ki bi bilo tesno povezano z intimno lastniškim pomenom.

V drugi polovici stoletja pa se pojavi na novo pojmovanih urbanističnih prostorih pomembna novost; posvetno kiparstvo. Čeprav gre samo za tri primerke, je moral biti njihov pomen za rudarjevo pojmovanje kiparstva kar revolucionaren. Dosedanje pojmovanje kiparstva je bilo namreč neločljivo povezano z religioznimi predstavami, naenkrat pa se pojavijo kipi, ki niso nabožni. Postavili so dva litoželezna vodnjaka v zgodovinskih stilnih oblikah; na enem so bili upodobljeni delfini, na drugem pa so se odtočne cevi končevale v fantastične glave, na vrhu vodnjaka pa je stal rudar. Druga kiparska upodobitev rudarja pa je stala na pročelju občinske zgradbe. Pomembnost teh spomenikov za spremembo rudarjevih predstav o kiparstvu je bila velika prav zaradi njihove javnosti, gledali so jih namreč vsak dan, kar je seveda z vidika preiskave likovne zavesti bistveno drugače, kot če bi jih rudarji videli le nekajkrat. Ob tem pa je bila pomembno odločilna tudi motivika, zakaj tu ni bil upodobljen kakšen rudniški gospod, ampak rudar delavec. Iz tega obdobja pa so se nam ohranili tudi prvi spomeniki in pričevanja o likovnem oblikovanju v rudarjevem domu.

Pohištvo pri rudarjih ni bilo enotno, pri revnejših so prevladovali pohištveni kosi utilitarnih oblik z neobdelano površino, kasneje pleskani z oljnato barvo – pri nekaterih pa se v drugi tretjini 19. stoletja že pojavi značilno politirano pohištvo, ki se z ustreznimi manjšimi stilnimi spremembami nadaljuje še v čas med vojnama. Oblike zakasnelega biedermeierja se delno ohranjajo ves čas, delno pa se spreminjajo z historizirajočimi, zlasti neorenesančnimi detajli. Med tovrstno pohištvo sodijo zlasti predalniki, omare za obleko, postelje, kanapeji, stoli in tudi gladke mize in skrinje. Med pohištvom pa je potrebno omeniti še sočasne stružene karnise nad okni in nad vrati v kamro, kuhinjsko pohištvo, predvsem profilirane sklednike.

Glede na dokaj živahno sosedsko obiskovanje pa so bile te preproste pohištvene oblike vsekakor znane vsem rudarjem in so oblikovale njihovo predstavo o dobrih pohištvenih oblikah.

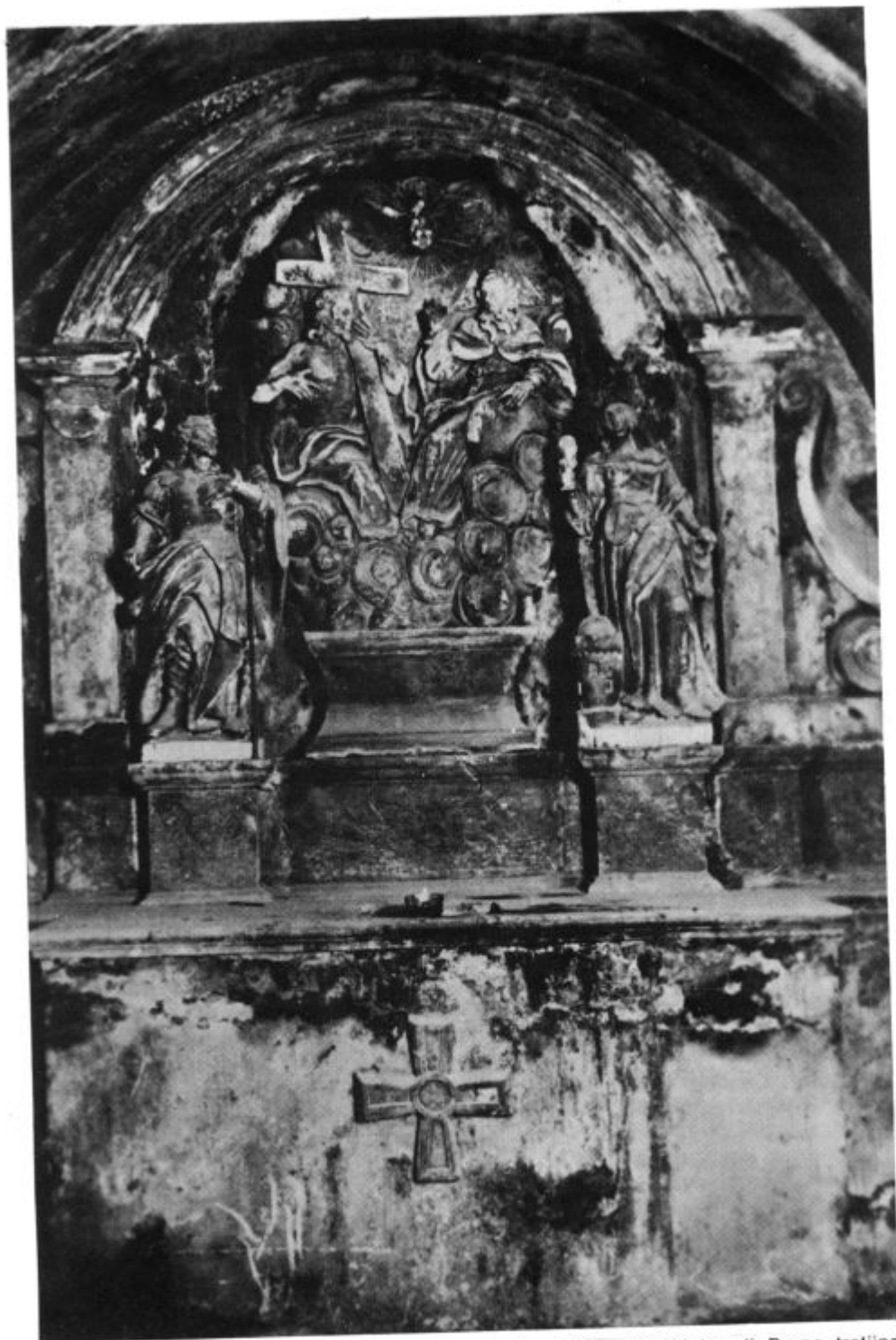
Vsaj v drugi tretjini 19. stoletja se pojavijo v rudarskih stanovanjih tudi spočetka redke, potem pa tudi pogostejše plastike. Najbolj običajno je bilo preprosto razpelo, ob koncu stoletja pa tudi že stoječe razpelo s sv. Janezom in Marijo pod križem, pokrito s steklenim zvonom (»šturc«). Druge stoječe svetniške figurice domačih rezbarjev, tudi rudarjev, ki so se s tem ukvarjali ob prostem času, so bile redke.

Na steni viseče slike se pojavljajo v rudarskih stanovanjih v večji meri vsekakor šele po sredini 19. stoletja. Med njimi so bile tudi oljnate nabožne slike podobarske izdelave, najbolj običajni pa so bili nabožni barvni tiski in od konca 19. stoletja naprej zlasti družinske fotografije. Slike so bile zlasti ob prelomu v 20. stoletje pogosto uokvirjene v rezljane okvire, ki so imitirali okleščene veje z nekaj stebelnimi listi, včasih tudi cvetlicami. Ob koncu 19. stoletja je bilo dokaj razširjeno poslikovanje notranjih sten z vzorci s šablonami. Ta način notranje dekoracije se je včasih s sten razširil celo na strop v obliki rozete ali venca.

Med bolj oblikovanimi predmeti je omeniti zlasti historizirajoče oblikovane stenske ure, med njimi tudi poslikane schwarzwaldske izdelke. Med značilno okrasje je sodilo tudi suho cvetje, venci in zlasti poročni šopki, ki so bili aranžirani največkrat ob stoječem razpelu na predalniku. Temu aranžmaju so se ob koncu 19. stoletja pridružili še tu in tam mavčni ali porcelanski nabožni kipci, leseni in stekleni preprosti svečniki. Iz tega časa imamo tudi že prve podatke o noši. Po poročilu iz leta 1838 se noša žena in hčera rudarjev ni bistveno razlikovala od noš drugih meščank z edino izjemo, da so rudarske žene in dekleta nosile belo glavno ruto z večjim ali manjšim vezenjem. V tem poročilu imamo prvič izrecno omenjeno izrazito likovno oblikovanje-vezenje na oblekah rudarskih žen.

Nasploh se je zlasti v drugi polovici 19. stoletja kvantitativno močno razširilo likovno obzorje rudarjev, kar je skupaj z drugimi vzroki pogojevalo tudi potrebo po lepem okolju. Ta se je kazala tudi zunaj rudarjevega stanovanja v navidezno malenkostnih dejavnostih: gojili so cvetlice na oknih in na vrtovih, pri drvarnicah okoli večstanovanjskih rudarskih hiš je nastajalo kar tekmovanje v lepem, urejenem zlaganju drv in podobno.

Čipkarstvo je doseglo v 19. stoletju nesluten razmah, ki ga je še pospešila ustanovitev čipkarske šole leta 1876. Od leta 1857 naprej je bila glavni šoli pridružena spet nedeljska risarska šola. Tudi v likovni opremi javnih notranjščin so se rudarjem ponujale nove likovne senzacije. Tako so leta 1844 postavili v gledališče nove kulise in leta 1914 spet nove. Izrednega pomena za razvoj likovnega obzorja rudarjev in njihovega pomenskega dožemanja plastike in slikarstva pa je bila likovna oprema rudarskih čakalnic, o kateri imamo sicer prvo dokumentacijo

Sv. Trojica, sv. Ahacij in sv. Barbara. Oltar v podzemeljski rudniški kapeli Druga tretjina 18. stoletja. Iz fototeke Mestnega muzeja v Idriji.

šele iz časa pred prvo vojno, čeprav so bile slike pa tudi morda že kipi v čakalnicah verjetno že mnogo prej. Iz omenjenega časa se je ohranila fotografija čakalnice »pri Kajzer« (današnji jašek »Delo«). V čakalnici je bilo razpelo z dvema majhnima bustama, dve nabožni sliki in cesarjeva slika v značilno rezljanim okviru. Po cesarjevi sliki je čakalnica dobila tudi ime. Slika sv. Terezije je bila prinesena iz rova, ki se je imenoval po tej svetnici. Ohranjeno pa je tudi razpelo v škatlastem okviru, ki je viselo na začetku rova, ki se je po njem imenoval »pri Bogu«.

Občasno se je v tem obdobju pojavljalo tudi notranje in zunanje praznično scensko oblikovanje in krašenje prostorov. Vsaj od konca 18. stoletja naprej so v cerkvi sv. Barbare postavljali bogato, z zelenjem in rožami dopolnjeno sceno božjega groba, ob kateri je stala živa straža najprej rudarjev v rudarskih, kasneje pa v gasilskih uniformah. Zlasti ob koncu 19. stoletja pa se pojavijo na podoben način aranžirane scene na zunanjščinah ob cerkvenih in socialdemokratskih praznikih. Najbolj značilen element takšnih scenerij so bile kite iz zelenja in rož, največkrat v obliki girland, pa mlaji in cvetlični šopki. K opreми takšnih scen so sodile tudi slike, nabožne pri cerkvenih praznikih, pa tudi slike avstrijskih socialdemokratskih voditeljev, in slike Marxa in Engelsa, ki so jih v Spodnji Idriji socialdemokrati dajali na okna podobno kot druge nabožne podobe. Pa tudi sicer se po slogu tovrstno praznično okraševanje med seboj ni razlikovalo.

V tem času pa se likovno obzorje rudarjev ne oblikuje več samo v širšem idrijskem geografskem prostoru, ampak v pomembni meri tudi že s spomeniki likovnega oblikovanja v drugih krajih. Najpogosteje so rudarji hodili iz Idrije na izlete in shode organizirano. Društveno življenje je bilo ob koncu 19. stoletja v Idriji razvito v zelo velikem obsegu. Tako so leta 1901 našeli kar 27 društev. Njihovo skupno članstvo je bilo večje kot število idrijskega prebivalstva, ker so bili številni Idrijčani včlanjeni v več društvih. Tudi razno ilustrirano časopisje je ob koncu 19. stoletja posredovalo z reprodukcijami ter lastno opremo marsikatero momente likovnega oblikovanja, ki so bili do tedaj rudarjem praktično neznani. Tudi na tem področju je bilo pomembno društveno delovanje, zlasti »Narodne čitalnice« in »Delavskega bralnega društva«. Brali in gledali so za razvoj likovnega horizonta pomembne časnike, med njimi Slovana in Dom in svet, ki sta že prinašala tudi reprodukcije umetniških del.

V 19. stoletju se v Idriji mimo povedanega razvije še kultura oblikovanja nagrobnikov na pokopališču. Do tega časa so bili na rudarskih grobovih skoraj izključno navadni leseni križi, v tem času pa se pojavijo zlasti litoželezni nagrobni križi z izrazitim historizirajočim okrasjem, pa tudi že preprosti kamniti nagrobniki. Vsekakor se prvi oblikovani rudarski nagrobniki pojavijo še na pokopališču pri sv. Križu, kamor so preselili pokopališče od cerkve sv. Barbare ob koncu 18. stoletja. Do takrat je imela izraziteje oblikovane nagrobnike le nerudarska, gosposka plast Idrijčanov. Žalostna izjema je bila predvsem velika železna prisekana piramida na prizmatičnem podstavku, ki je bila postavljena leta 1847 žrtvam velikega jamskega požara, ki je nastal v rudniku leto prej.

Vsaj v drugi polovici 19. stoletja pa se je razvila kultura skrbnega oskrbovanja in krašenja grobov s cvetjem.

Med italijansko okupacijo se je likovno obzorje rudarjev vsaj deloma zožilo. Dotedanja društva so bila do leta 1928 razpuščena, rudarji so spet manj hodili iz Idrije in seveda manj poznali likovno oblikovanje zunaj ožjega okoliša. Scenerije ob raznih prireditvah, zlasti v okviru organizacije »Dopolavoro« so se nadaljevale, pojavili so se fašistični simboli in značilna pompoznost tega režima v raznih prireditvah in javnih nastopih, obilno aranžiranih z najrazličnejšimi uniformami in podobnim. Vendar je bil to čas nasilne italijanizacije, zato so vse te

oblike dobile v zavesti izključno slovenskega rudarskega prebivalstva razumljivo nepriljubljen pomen.

Četrta faza

Po osvoboditvi se je likovno obzorje rudarjev bistveno kvalitativno in kvantitativno razširilo. Likovno oblikovanje v prej opisanih obdobjih, ki je ostalo funkcionalno ohranjeno, je sicer vplivalo in oblikovalo rudarjevo likovno zavest, vendar v primeri s prejšnjimi obdobji nikakor ne več odločujoče. Cerkvena umetnost ni več imela prej tako odločilne vloge, in to zaradi manjšega obiska cerkva, manjše udeležbe pri bogoslužnih obredih kakor tudi zaradi kvantitativno odločujočega in funkcionalno pomembnejšega likovnega oblikovanja na posvetnem področju.

Na področju cerkvene umetnosti velja omeniti predvsem naslednje spremembe. Med vojno poškodovano cerkev sv. Barbare so podrli po vojni, imenitna Kalvarija je brez opreme in zapuščena.

Na mestu cerkve sv. Križa pa so zgradili leta 1969 novo župno cerkev sv. Jožefa delavca. Čeprav je zgrajena po obrobni koncepciji sodobne arhitekture, posreduje obiskovalcem pojem današnjega dvoranskega kulturnega prostora, z velikimi barvastimi okni pa izjemno slikarsko senzacijo. Zlasti od leta 1939 naprej pa se je zelo razvila pokopališka kultura. Stare železne nagrobnike so zamenjali s kamnitimi in betonskimi, kultura oskrbovanja in krašenja grobov s cvetjem je v našem času dosegla svoj vrhunec. Poseben pomen ima tudi del pokopališča, namenjen žrtvam fašističnega nasilja, ki tvori skupaj z ustreznim spomenikom arhitektonsko kvalitetno rešitev.

V samem središču mesta je Idrija pridobila razmeroma velik trg, drugače pa se je mestna podoba spreminjala zlasti z novimi enodružinskimi hišami na pobočjih okoli naselja in v zadnjem času tudi s stanovanjskimi bloki v obrobnem prostoru nad središčem naselja. Podobo o modernem arhitektonskem oblikovanju nudijo idrijskim rudarjem zlasti nekatere ambicioznejše nove javne stavbe iz zadnjega časa, kot športni center in veleblagovnica, stavba »Čipke« in stavba novega otroškega vrta.

Na novem glavnem trgu so leta 1953 postavili spomenik NOB, leta 1956 pa spomenik rudarju pred realko, v bližnji in daljni okolici pa več spomenikov in preprostejših spominskih obeležij v spomin na dogodke iz NOB. To oblikovanje zavzema v predstavi idrijskega rudarja o spomenikih še posebno mesto: tesno je povezano z živimi spomini na tragično preteklost, ki je prinesla osvoboditev in nov način življenja sploh.

Za povojno dobo so bile značilne tudi scenerije ob raznih povojnih proslavah; okrasnim elementom iz zelenja, kakršni so ostali v okusu še iz časa cerkvenih in socialdemokratskih proslav, so se pridružile zastave in velike slike ljudskih voditeljev.

Zlasti pri mlajših družinah se je zelo obogatila notranja oprema. Povečalo se je število pohištvenih kosov industrijske proizvodnje, ki se vsaj v zadnjih desetih letih enotno širi po vsej Sloveniji, za oblikovanje okusa zelo pa so pomembni zlasti predmeti industrijskega designa, kot likalniki, hladilniki, električni štedilniki, televizorji, radioparati itd., itd. . .

V času po osvoboditvi se v Idriji prvič pojavi institucionalizirano posredovanje kvalitetne slikarske in kiparske kulture. Leta 1956 je bil ustanovljen Mestni muzej, ki je tedaj odprl Pirnatovo sobo. Leta 1968 je bila ustanovljena slikarska kolonija v Idriji in leta 1969 so odprli Galerijo Idrijo, ki je posredovala že nad 15 kvalitetnejših umetnostnih razstav.

Za čas po osvoboditvi je nasploh značilno, da rudarji nikakor niso več omejeni le na ožji idrijski prostor, hodijo v najrazličnejše bližnje in bolj oddaljene kraje

v Sloveniji in tudi drugod. Tedaj se je njihovo likovno obzorje silno razširilo z ogledi in spoznavanjem likovnega oblikovanja mimogrede na izletih, dopustih in potovanjih. Na drugi strani pa je značilna prava povodenj ilustriranih in drugih časopisov, ki jih zlasti mlajši rudarji pogosto bero. Po osvoboditvi je tudi knjiga z umetnostnimi predstavami našla pot v Idrijo, čeprav ne v zelo velikem številu. Izredno pomembna je tudi likovna vzgoja, ki je reden predmet v osemletkah. Nadalje ima tudi na področju spoznavanja likovnega oblikovanja izredno vlogo televizija že nad 10 let. Idrijski rudar prihaja danes vsak dan doma in zunaj doma v stik z likovno oblikovanimi predmeti za vsakdanjo rabo, vpliv tega na njegov okus in likovne predstave je ogromen.

Razpon likovnega oblikovanja, ki danes oblikuje rudarjevo likovno obzorje, je v primeri s prejšnjimi dobami kvalitativno in kvantitativno narastel do tolikšne mere, da je komaj mogoče ustrezna primerjava. Vendar je potrebno poudariti, da je mogoče veljavno meriti likovno obzorje idrijskih rudarjev le s primerjavo z likovnim obzorjem drugih družbenih skupin v slovenskem družbenem prostoru. Res je, da ustreznih tovrstnih preiskav sploh še nimamo, zato je mogoče le z veliko verjetnostjo domnevati, da se danes likovno obzorje rudarjev močno približuje standardu likovnega obzorja povprečnega slovenskega mestnega industrijskega delavstva. Umetnostno oblikovanje iz preteklosti, ki je pač specifično oblikovalo in še danes delno oblikuje predstave rudarjev o likovnem oblikovanju, namreč vsekakor močno zgublja svoj, nekdanj odločilen pomen.

Viri in literatura

Arko M., *Zgodovina Idrije, Gorica 1931.*

Baš F., *Rudarska hiša v Idriji, Slovenski etnograf X, Ljubljana 1957.*

Bavdaž J., *V Idriji pred 60 leti, Idrijski razgledi (odslej IR) VII, št. 4, Idrija 1962.*

Bazovičar I., *Idrija in njena gledališka preteklost IR, I, št. 3, št. 4, 1956.*

Božič L., *Naš idrijski kot, Ljubljana 1936.*

Božič L., *To in ono iz stare Idrije, IR II, št. 4, 1957.*

Božič M., *Spomeniško varstvena zaščita v Idriji, IR XIII, št. 4, 1968.*

Hacquet B., *Oryctographia carniolica Leipzig 1778–1789.*

Hitzinger P., *Das Quecksilber-Bergwerk Idria, Laibach 1860.*

Idrijčan I., *Črtice o Idriji, Dom in svet, Ljubljana 1891, št. 7.*

Kavčič J., *Nekateri elementi gotike in baroka na Idrijskem in Cerkljanskem IR IX, št. 4, 1964.*

Kavčič J., *Ob restavraciji Mrakovih fresk v Spodnji Idriji, IR X, št. 4, 1965.*

Koblar A., *Drobtinice iz furlanskih arhivov, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, I, Ljubljana 1891 in II, Ljubljana 1892.*

Majnik S., *Prometne in poštne zveze Idrije v preteklih stoletjih, IR XIV, št. 4, 1969.*

Makarovič M., *Klekljane čipke. Vodnik po razstavi v Slovenskem etnografskem muzeju, Ljubljana 1970.*

Mohorič I., *Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960.*

Molč I., *Spodnja Idrija, konservatorsko poročilo, Varstvo spomenikov X, Ljubljana 1966.*

Pavlič S., *Iz zgodovine idrijskega šolstva, IR VIII, št. 3, 1963.*

Pavšič T., *Naš 200-letni gledališki jubilej, IR XV, št. 2, 1970.*

Sedej I., *Topografski seznam ambientov in arhitekture v Idriji. Spomeniško varstveni elaborat, Idrija 1966 (tipkopis).*

Sorn J., *Jožef Mrak kot geodet in risar. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino XXIII, št. 2, Ljubljana 1975.*

Valvasor J. V., *Die Ehre des Herzogthums Crain, Laibach–Nürnberg 1689.*

Valvasor J. V., *Topographia Ducatus Carnioliae modernae, Wagensperg 1679.*

Verbič M., *Idrija okoli leta 1830, IR XIV, št. 4, 1969.*

Vrhovnik I., *Sv. Ahacij s tovariši mučenci, pomočnik kranjske dežele, Danica I (LVI), št. 23 in 24, Ljubljana 1903.*

Spomeniki likovnega oblikovanja v družbeni, privatni in cerkveni lasti v Idriji

Fototeka Mestnega muzeja v Idriji

Ustno izročilo

Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580 (Priobčeno: IR XIV, št. 2)

Razne novice v Idrijskih razgledih, v Novicah leta 1856 in 1861.

Zadnji letošnji številki idrijskih razgledov prilagamo literarno prilogo – LITERARNI LIST. Zbir okolnosti in snovanj nam je omogočil, da izide številka v izrednem obsegu in da tako z njo dostojno proslavimo dvajsetletnico naše revije.

Ob prvi številki literarnega lista priobčujemo skupno sporočilo Obale, Srečanj in Idrijskih razgledov; sestavil ga je glavni urednik Obale Aldo Černigoj.

sodelovanje primorskih revij

Ze dlje časa slišimo predloge o sodelovanju oziroma združitvi revij Obala, Srečanja in Idrijski razgledi. Razlogi za te predloge so različni: od finančnih težav, s katerimi se srečujejo domala vse, tudi osrednje slovenske revije, pa do vsebinskih vprašanj. Predlogi so: za takojšnje združitve vseh treh revij s približno enako vsebinsko zasnovo, kot jo imajo sedanje, za oblikovanje enotne primorske literarne revije, in za določene oblike sodelovanja, ki bi mogoče v prihodnosti privedle do enotne primorske revije. O teh predlogih smo večkrat razpravljali (med drugimi obalni politični aktiv) in izrazili vrsto pomislekov oziroma opozorili na številna vprašanja, ki jih moramo pretehtati, preden se odločimo za ta ali oni predlog. Naj navedemo le nekatera:

1. Omenjene revije so nastale v različnih časovnih obdobjih zaradi potreb določenega območja. Tako je npr. revija Srečanja nastala med drugim predvsem zato, da bi odpirala in približevala problematiko Goriške ostalim predelom Slovenije in s tem bogatila slovenski prostor s samosvojnimi primorskimi prvinami. Zaradi podobnih, prav tako tehtnih razlogov sta nastali tudi reviji Obala in Idrijski razgledi.

2. Z leti so si te revije pridobile svoj krog bralcev in sodelavcev, ki z njimi bolj ali manj sodelujejo. Vsaka prehitra sprememba bi gotovo povzročila veliko osipanje naročnikov kot tudi oddaljevanje sodelavcev.

3. Revijo navadno oblikuje določen krog sodelavcev z bolj ali manj podobnimi pogledi na nekatera temeljna vprašanja. Člani uredniškega odbora morajo imeti možnost, da se lahko večkrat, tudi neformalno sestajajo. Zaradi tega bi bilo delo zelo oteženo, če bi pri sestavi uredniškega odbora upoštevali predvsem teritorialno načelo (predstavniki primorskih občin). Prav tako je nesprejemljiv predlog, da bi posamezne številke revije urejali zapovrstjo v Kopru, Novi Gorici in Idriji, saj vsaka revija obravnava neko problematiko sklenjeno v več zaporednih številkah, in so že sedanji časovni presledki med posameznimi številkami preveliki.

4. Glavna ovira za večje sodelovanje na tem in tudi na številnih drugih področjih pa je dejstvo, da Primorska zaradi znanih zgodovinskih okoliščin nima enega samega kulturno in gospodarsko močnega središča. V hitrem pojavnem razvoju se je uveljavilo več manjših mest, pretežno občinskih središč, v katerih so se v okviru možnosti, velikokrat pa tudi prek njih razvile posamezne ustanove brez večje demografske, ekonomske in drugih utemeljitev. Posamezna primorska območja so se povezovala bolj z osrednjim slovenskim središčem kot pa med seboj. Posledica tega je, da se omenjene institucije niso razvile do stopnje, kot bi pričakovali, pa tudi to, da Primorska ni vselej vnesla v slovenski prostor tistega, kar bi lahko. V naši družbi smo se seveda v načelu odločili za

policentrični razvoj. Kaj to pomeni v vsakem posameznem primeru, kaj je smotrno razvijati v posameznih krajih, pa lahko določimo samo na osnovi dolgoročnih načrtov in medsebojnih usklajevanj. Prav tega pa je bilo doslej na Primorskem premalo. To se kaže tudi na področju družbenih oziroma kulturnih dejavnosti.

Danes se vse bolj zavedamo, da brez večje strnitve in načrtne razporeditve določenih dejavnosti ne bomo dosegli pomembnejših uspehov in da moramo zato tudi za primorske revije ne glede na omenjene ovire poiskati najboljše možne oblike sodelovanja. To je bilo tudi izhodišče na posvetu predstavnikov vseh treh uredniških odborov, kjer smo se dogovarjali o nekaterih konkretnih oblikah sodelovanja primorskih revij.

1. V svete revij bomo vključili tudi predstavnike drugih primorskih občin.

2. Večkrat na leto se bodo sestali predstavniki vseh treh revij (glavni in odgovorni urednik ter urednik področjih), izmenjavali izkušnje in se pogovorili o vprašanjih, ki bi jih morali obravnavati skupno.

3. V vseh treh revijah bomo objavili kratke povzetke najpomembnejših razprav in sezname vseh objavljenih prispevkov v drugih dveh revijah.

4. Pomembnejše prispevke z družbeno gospodarskega področja bomo objavili v vseh treh revijah istočasno.

5. Skupaj bomo izdajali pomembnejša dela naših sodelavcev.

6. Oblikovali bomo enotno literarno — esejični del revije (literarni list), ki bo izšel za začetek dvakrat na leto v vseh treh revijah. Ta del bodo urejali predstavniki uredniških odborov vseh treh revij. Da bi bilo to izvedljivo tudi tehnično, se bodo morale vse tri revije odločiti za enak format lista in za redno ter istočasno izhajanje.

Ta oblika sodelovanja (pod 6) je izmed vseh vsekakor najpomembnejša in dejansko pomeni zasnovo enotne primorske revije. Prav gotovo je pa ne bo lahko uresničiti, saj v veliki meri zadeva prav na vprašanja, ki smo jih omenili kot oviro za večje sodelovanje.

Iz več razlogov smo se odločili, da najprej uresničimo prav to skupno prilogo. Bistveni razlog je vsekakor svojstvenost leposlovlja in esejistike. Na tem področju se udeležujejo pretežno mladi ustvarjalci, ki skoraj vedno težijo, da se uveljavijo v širšem literarnem oziroma kulturnem okolju. Njihova tematika je, čeprav intimno izpovedna, obča in ni vezana na območje določenih regije. To velja še zlasti za poezijo. Zato se je tudi dogajalo, da so isti avtorji pošiljali svoje prispevke Obali, Srečanjem in bivšim idrijskim Kapljam. Ker pa je domala vsakdo izmed njih težil, da se uveljavi v osrednjih slovenskih revijah, so primorskim revijam pošiljali velikokrat le svoja začetniška dela. Zaradi tega so se že večkrat slišali predlogi, da bi oblikovali na Primorskem enotno literarno — esejiščno revijo, ki bi objavljala pretežno dela

primorskih avtorjev, pritegovala pa tudi ustvarjalce iz drugih predelov Slovenije.

Sodimo, da za tako revijo sedaj še ni stvarnih možnosti niti ne resničnih potreb. Kot je bilo že omenjeno, Primorska ni dovolj enotna pa tudi ne dovolj razvita. Manjkajo ji še številne ustanove, ki bi pritegovale in združevale tu večje število strokovnjakov (visokošolske ustanove, raziskovalne in kulturne institucije idr.). Menimo, da bi probleme,

ki nastajajo v zvezi z oblikovanjem literarno — esejiističnega dela revije, lahko rešili s tem, da bi bil ta del za vse tri revije enoten.

Ker s temi dogovori soglašajo uredniški odbori in ustanovitelji vseh treh revij, bodo izšle prve naslednje številke Obale, Srečan in Idrijskih razgledov že z literarno prilogo.

Aldo Černigoj

Dr. Marija Verbič

VALVASORJEVA RIMANA KRONIKA O IDRIJSKEM RUDARJU (PREVOD IN KOMENTAR)

Janez Vajkard Valvasor je v svoji knjigi Slava vojvodina Kranjske (Die Ehre des Herzogthums Krain, I. zvezek, knjiga I-IV, str. 396-413, Ljubljana-Nürnberg 1689) med drugim opisal tudi idrijski rudnik, kot ga je videl na lastne oči in kot so o njem pisali drugi njegovi sodobniki. Izčrpen izvleček iz tega poročila je podal dr. Mirko Rupel v svojem Valvasorjevem berilu leta 1951 na strani 73-75. M. Rupel pa v tem izvlečku ni objavil Valvasorjeve pesmi o idrijskem rudniku, v kateri je prikazana najstarejša zgodovina idrijskega rudnika, zato je potrebno, da vsebino te pesmi objavimo in primerno komentiramo.

Valvasor v svoji pesmi takole opeva idrijski rudnik: Ko so našli 1497 let, se je zgodil velik čudež, ki ga hočem opisati. Bog je dal po svoji dobroti in milosti nam vsem svojim otrokom nov rudnik v neki divji grapi, da bi ljudje mogli od njega živeti. Imenuje se Nemška Idrija² in marsikateri rudar, ki išče dela, ga dobro pozna in poišče. V njem so našli dragocen zaklad, ki daje živo srebro in cinober. Opisati hočem, kako je bil ta rudnik odkrit v božjo čast in slavo. Upam, da mi bo v božjem imenu uspelo čisto lepo opevati vse stvari in po resnici prikazati, kako je prišlo do rudnika.

Kraj, kjer so našli živo srebro, je bil sprva čisto divji ter popolnoma zaraščen z drevjem, vendar pa je bila tam, kjer so ga našli, manjša poseka, zato se je na njej zadrževal neki sodar. Temu je Bog po svoji milosti naklonil, da je našel mesto, kjer je izviralo živo srebro. Ko je nekega večera izdelane škafe postavil pod neki potoček, da bi jih namočil, ker se je les zaradi poletne vročine razsušil, je zjutraj našel v njih v svoje velike začudenje, ki se ne da popisati, nekaj, česar še ni poznal in o čemer ni vedel, kaj bi naj bilo. Padlo mu je v glavo, da bi to stvar obdržal in o njej kaj več poizvedel. Dal jo je v škap in odnesel v Škofja Loko k nekemu zlatarju; vprašal, ga je, kaj naj bi to bilo, vendar pa zlatarju ni povedal, kje je stvar našel. Ker pa je Bog vse stvari ustvaril v dobro vsem ljudem, se je moralo o tem razvedeti in zato mu ni nič pomagalo skrivanje te tajnosti. Ko je kmet hotel iti skozi divjo gozdno goščavo, mu je prišel nasproti nek landsknecht (nemški najemniški vojak), ki ga je kmalu takole začel nagovarjati; „Ljubček, ti si zelo ubog, to se dobro vidi na tebi, povej mi, kje si to stvar našel, pa te bom kmalu napravil bogatega in boš imel vsega dovolj!“ To je spravilo kmetiča v smeh, v svoji glavi pa je pomislil, da bi bilo dobro, da mu vse pove, saj bi mu ne bilo treba več izdelovati škafov. Landsknecht ga je prosil, da bi mu povedal čisto prijateljsko, kje je dobil živo srebro, ki ga je hotel prodati loškim zlatarjem, iz katerega hriba priteka in če se hitro nateče. Kmetič je bil preprost, zraven pa pošten in pobožen; pa je mislil sam pri sebi, da bi ga peljal na sam kraj, kjer je našel živo srebro. Pove mu, kako daleč je do tja, ter ga pelje na kraj, zraven pa od njega pričakuje veliko nagrado. Ta landsknecht, z imenom Kacijan Anderle,³ ki ni bil bogatega stanu, je začel kopati na tistem mestu in z njim mnogo druge gospode. Vsi, ki so bili

rudniški gospodi, bi radi v nekaj letih postali bogati. Veliko jaškov in rogov so tu izkopali in že ob sončnem vzhodu je prihajalo tja veliko tovornih konj. Toda vse zaman. Živega srebra na tistem mestu niso mogli izslediti. Potem pa so začeli drugi podjetniki slediti rudo v Idriji.⁴ Tam pa je bila sreča mila in izsledili so živo srebro. Ko je prvih devet podjetnikov izvedelo, da niso imeli sreče z izkopavanjem, so se z drugo podjetniško rudarsko družbo pogodili, da so jim prodali vse svoje rove in preboje ter vsa obzorja v rudniku in vse dnevne kope, kot določa rudarski red. Potem so novi rudniški gospodje izkopali mnogo novih jaškov, ki še obstoje in so še v rabi kot Jurijev jašek in Amohecinov jašek, razen tega pa so izkopali mnogo drugih jamskih kopov. Izkopali so tudi glavni jašek, imenovan Ahacijev jašek. Kar dobro jim je to uspelo, mnogo cinabarita so tam našli in iz njega so našli veliko živega srebra. Ta jašek se še sedaj dobro vidi in še sedaj se imenuje Ahacijeva jama.

Toda vsaka sreča je tudi opoteča. V rudnik so vdrli sovražniki, Benečani, ki so se hoteli polastiti rudnika, vendar pa jim to ni uspelo, kot boste takoj slišali. Cesar, ki je takrat vladal v deželi, je takoj poslal dva vojaška poveljnika v Idrijo, da sta Benečane pregnala iz doline. Nobenega od Benečanov ni hotel trpeti v rudniku, to je bila njegova volja. Mnogi boji so se odigrali na tem malem kraju. Benečani so hoteli ropati, vendar pa so bili pregnani. Četudi so se dolgo borili drug proti drugemu, so bili vendar odbiti ter niso mogli preko hriba odnesti nobenega plena.⁵

Gospodje podjetniki so bili takrat mnenja, da bi bilo za rudnik dobro, če bi mogli morebitni nov napad na Idrijo znova odbiti. Kralja so ponižno prosili, da bi jim dovolil rudnik utrditi. Leta 1527 jim je bilo dovoljeno, da so postavili utrdbo na kraju, kjer je stala cerkev, ki so jo postavili rudarji. V gradu so vzdrževali dva čuvaja, ki sta čuvala grad, kot je še danes v navadi. Grad so opremili z orožjem in strelivom, v njem pa je imel rudniški upravitelj tudi brezplačno stanovanje, poleg tega pa še 800 gld. plače letno za svojo službo v rudniku. Grad imenujejo Geverkenek, kar pomeni grad rudarskih podjetnikov. Je dobro utrjen in v njem shranjujejo živo srebro ter žito za prehrano rudniškega osebja. Na vsakem vogalu gradu je stolp, v sredini gradu pa ura, ki jo oznanjajo grajski čuvaji.

Še neko drugo nesrečo moram povedati, ki se je pripetila rudniku. Neko nedeljo zjutraj je hud potres s strašansko silo porušil polovico rudnika. Marsikoga je prizadelo, ko se je zrušil. Voda je začela naraščati vse do doline in čeprav so jo hoteli zaježiti, je bilo vse zaman. Jame je zalila voda, nobeden ni mogel tega preprečiti. Rudnik je moralo zapustiti okrog 500 rudarjev, drugače bi morali od lakote umreti.⁷

Bog pa je rudniku še izkazal svojo milost in usmiljenje, kajti po njegovem blagoslovu je voda iz rudnika izginila, toda šele po dolgem času, in podjetniki in rudarji so zopet začeli izkopavati rudnik in slediti živosrebrno rudo. Začeli so zopet kopati v Ahacijevem rovu in več jaškov so izkopali in kmalu je Bog s svojo dobrotljivo roko njihovo škodo odpravil, da ni nihče več mislil nanjo ter so imeli veliko uspeha pri svojem delu. Postavili so vitelj nad glavni jašek, da so s konji, ki so vitelj gonili, dvigali rudo z dna jaška na dan. Tudi kamšt za črpanje vode iz rogov so namestili v jašku ter so njegove cevi potegnili čisto do konca kopov. Ta naprava za črpanje vode iz rudnika deluje noč in dan.⁸

Leta 1578 je nadvojvoda Karl poslal v rudnik Janža Kisla, ki si je ogledal notranjščino bogatega rudnika, zraven pa se je zanimal za njegove dohodke in izdatke in za vse stvari, ki so bile zanj važne, ker je hotel kupiti rudnik za deželnega kneza. Rudniških podjetnikov je bilo v tistem času okrog 72. Vsi so imeli od tega rudnika precejšen dobiček. Začelo pa se je govoriti, da ga ne mislijo nič več naprej izkopavati in da bi ga radi prodali.⁹

Sedaj ima rudnik v svoji posesti cesar Leopold I., ki mu tudi sicer pripada ta dežela, ter ima od njega velik dobiček. V rudniku vzdržuje upravitelja, ki upravlja rudnik in ga ohranja v dobrem stanju. Razen njega je v rudniku nameščen še protipisar, ki tehta živo

srebro in opravlja rudniško administracijo ter vse, kar je z njo v zvezi. Pohvaliti ga moram zaradi njegove marljivosti. Omeniti pa moram še rudarsko sodišče, ki vse poravnava, kar se v rudniku zgodi. Če pa se sprte stranke ne morejo poravnati, se stvar predloži apelaciji, ki jo predstavlja rudniški upravitelj.

Jamski pisar (Grubenschreiber, pri Valvasorju napačno Bruckenschreiber) ima na skrbi železo, loj, olje, kopače, vrvi, žeblje in drugo. Ta material vsak dan izroča tistim, ki ga potrebujejo, poleg tega pa sme tudi sam kaj vzeti, če potrebuje.

Leta 1591 so začeli izkopavati v trdo skalo drug glavni jašek v rudniku, ki so ga imenovali Barbarin jašek. Preden so ga izkopali, je marsikatera rudarja delo na prebijanju tega jaška jaška tako izčrpalo, da je moral popolnoma izpreči z delom in veliko denarja je bilo potrošeno za ta jašek. V tem novem navpičnem jašku (Richtsacht, pri Valvasorju napačno Wichtsacht), imenovanem Barbarin jašek, je iz trdne stene začela prodirati voda in rudarji so kmalu postavili v tem jašku kamšt za črpanje vode, da jim voda ne bi uničila sadov njihovega dotedanjega truda. Tako se nahajata v rudniku dva kamšta, ki črpata vodo iz najglobljih rudniških rogov in kopov na površino rudnika. Nisem še zlepa videl, da bi majhna voda zmogla tolikšno moč. Prav tako se da videti izvažanje rude iz rudniških jam na vrh rudnika.

Glede na to vzdržujejo v rudniku posebnega kamštarja (Kunstmeister) s pomočniki, da dan in noč pazijo, da voda enakomerno priteka na kolo kamšta, ki goni vso črpalno napravo. Za svoje delo prejemajo plačilo ter skrbno pazijo, da naprava nemoteno deluje. Vsako napako na njej hitro popravijo. V rudniku pa morajo biti zaposleni tudi tesarji, čistilci rude (Sauber Buben) in kopači ter razkladalci, zavirači in hlevarji in vsi, ki so pri rudniku potrebni, da nakopana ruda pride od najbolj oddaljenih kopov v osrčju rudnika do vitlja in do kamšta, kot npr. vozači rude (Truhenlauffer, pri Valvasorju napačno Truhmlauffer) in nakladalci rude, delavci pri ročnih vitljih (Haspler), ki s pomočjo vitlja potegujejo rudo iz rudniških kopov na višja obzorja in črpalci vode (Wasserheber), drugače bi bilo vse delo v rudniku zaman.

V rudniku pa so zaposleni tudi odbiralci, prebiralci in čistilci rude (Schaidler, Klauber u. Sauber ali Sauberer, pri Valvasorju napačno Seyer) in podobni delavci ter delavci, ki rudo, stolčeno v fin pesek, namakajo v vodnih koritih in precejajo skozi žičnata sita, da skozi nje pada živo srebro, ki se izloči od nerudnatih snovi. Pri rudniku pa so zaposleni tudi drvarji in žgalni mojster ter njihovi podrejeni ali pomočniki. V gozdu sekajo les, ki jim ga določi gozdar in to v času, da ne leži dolgo v gozdu, ampak da ga takoj vodovje odnese do gabelj in da pride do tja nepoškodovan in dobro ohranjen. Od gabelj ga vozijo k jaškom. Rabijo ga za podpiranje rogov in za žganje rude v živo srebro. Za žganje živega srebra uporabljajo najboljše retorte, druge pa zavržejo. Retorte stanejo veliko denarja ter jih dovažajo od daleč. Rudniku pa pomagajo tudi podložniki, kadar je potrebno. Na pomoč pridejo posebno v vojnih časih ali v kaki drugi stiski ter plačujejo prispevek. Dobro vino in dobre ribe se dobi v tej dolini ter dobra živina in žito, kar pa ni povsod drugod. Mnogi drugi kraji hvalijo urejenost in blagostanje idrijskega rudnika.¹⁰

Tako ste torej izvedeli o početku tega rudnika, piše Valvasor ob zaključku svoje pesmi o idrijskem rudniku. Dobili ste poročilo o njegovem nastanku ter njegovem sedanjem stanju ter o vsem, kar se je dogodilo doslej v rudniku, kakor tudi odgovor na to, da ga je Bog bogato obdaril, zato mu gre vsa čast in hvala. Da sem to dodal svojemu poročilu o rudniku, mi ne zamerite in ne glejte toliko na pravilnost ali na slabost mojih rim, ampak na vrednost vsebine te pesmi. Ne zavračajte nobenega poročila, četudi je šepavo, samo da je v njem nekaj resnice. Tudi tisti, ki se rad ukvarja z rudarskimi zadevami, se naj ne posmehuje tu ali tam slabo izraženim rimam, saj govore o tako bogatem in srečnem odkritju. K rudniku in rudarjem pa se pičle ne rimajo slabo. Če pa morda temu ali onemu rimanemu stavku manjka kak verz, ga bo drug rimani stavek s svojimi verzi toliko bolj nadomestil. Saj je bil tudi rudnik doslej na enem kraju bolj bogat na rudi kot na drugem kraju.

Tako piše Valvasor o idrijskem rudniku v svoji rimani kroniki. Bil je tako prijetno presenečen nad bogastvom in urejenostjo idrijskega rudnika, ko ga je obiskal in pregledal njegovo delovanje, da mu je v svoji knjigi posvetil ne samo več pozornosti kot drugim rudnikom in fužinam na Kranjskem, ampak je o njem napisal še pesem, čeprav z nemalo truda zaradi nevesčega pisanja verzov. Podatki za najstarejšo zgodovino rudnika pa so pri njem mestoma nezanesljivi, ker se opira predvsem na ustno izročilo, medtem ko je pri opisu tistega, kar je v rudniku sam videl in iz prvega vira izvedel, popolnoma zanesljiv. Naša dolžnost je, da na podlagi pisanih virov in znanstvenih dognanj njegove nezanesljive podatke preverimo, jih primerno komentiramo in popravimo.

ad 1. Že iz doslej znanih pisanih virov in literature je znano, da so v idrijskem rudniku izkopavali živo srebro že leta 1493, in ne šele 1497. Neka nemška rudarska družba, imenovana Katarinina družba, je 1493 izsledila nahajališče živega srebra v Idriji ter je od Benečanov dobila dovoljenje, da sme izkopavati živo srebro v Idriji. Toda že pred prihodom te nemške rudarske družbe v Idrijo so idrijski zemljiški gospodi s sedežem v Tolminu in po rodu iz Čedadada iskali živosrebrno rudo na idrijskih tleh. Na kraju, kjer je pritekalo živo srebro iz zemlje, so izkopali prve rove in jame, da bi po njih prišli do železne rude, vendar pa je niso zasledili. Rudna ležišča z živim srebrom so se nahajala precej proč od kraja, kjer je živo srebro s studenčnico pritekalo na dan. Za izkop teh prvih jam in rogov so domači podjetniki potrebovali precej časa, zato lahko z gotovostjo trdimo, da je od odkritja živega srebra v Idriji pa do izsleditve živosrebrne rude v notranjosti zemlje preteklo vsaj tri leta in da so živo srebro v Idriji prvič opazili leta 1490. V tej domnevi nas utrjuje tudi manj kot sto let stari in še ohranjeni pisani vir, ki piše, da so v Idriji zasledili živo srebro leta 1490. Zato smemo šteti leto 1490 za začetek zgodovine idrijskega rudnika.

ad 2. Ves nekdanji idrijski sodni okraj je bil ob odkritju rudnika le slabo poseljen. Vseh kmetij na tem področju je bilo le enajst in še te so bile največ v bližini idrijske (sedaj Spodnja Idrija) farne cerkve. Z nazivom Idrija pa se ni označeval samo gosteje naseljen kraj ob farni cerkvi, ampak tudi vse ostalo idrijsko ozemlje. Zato sta se tudi idrijski rudnik in naselbina ob njem imenovala Idrija. Ker pa je bila idrijska rudarska naselbina sprva naseljena le z rudarji nemške narodnosti, so temu kraju Idrijčani rekli Nemška Idrija v razliko od ostale slovenske Idrije. Ta naziv se je ohranil tudi potem, ko so se nemški priseljenci v Idriji asimilirali s slovenskim prebivalstvom.

ad 3. Po Valvasorjevem pripovedovanju so v Idriji zasledili živo srebro čisto po naključju. Temu ni kaj oporekati, posebno še, ker je bil kraj, kjer je pritekalo živo srebro na dan, močno zaraščen z drevjem in vanj ni zlepa stopila človeška noga. Vendarle pa Kancijan Anderle ni mogel biti noben Maksimiljanov najemniški vojak, ki na benečanskih tleh ni imel kaj opraviti, ampak nemški rudar, ki se je potikal po Benečiji in iskal dela. Kajti znano je, da so na benečanskih tleh skozi vse 15. stoletje sledili in izkopavali rudo predvsem nemški rudarji, ki so veljali za najboljše strokovnjake in delavce v rudarstvu. Tako so npr. v srebrnih in svinčenih rudnikih v Vicenzu, Belunu in Agordu v 15. stoletju izkopavali in topili rudo le nemški rudarji.

Tudi Kancijan Anderle je bil nemški rudar, ki je pripeljal še druge nemške rudarje v Idrijo izkopavat živo srebro. Po nekem nemškem viru iz leta 1536 naj bi bil istoveten z Andrejem Pergerjem iz Ptuja z vzdevkom Cozunderle. Vendar pa ta vzdevek ali priimek in ime na idrijskih tleh v tistem času ni bil tako malo znan, kot bi kdo mislil. V začetku 16. stoletja lahko naštejemo na idrijskih in tolminskih tleh kar deset inoče tega priimka ali vzdevka, in sicer Kacijan, Kacijan Anderle in Karanderle. Zato ni izključeno, da je kak tolminski kmet z imenom Kacijan Anderle, ne pa najemniški vojak, izvedel od sodarja za kraj v Idriji, kjer je pritekalo živo srebro na površino zemlje, nakar je obvestil svojo zemljiško gospodo o nenavadnem odkritju v Idriji. M. Arko v svoji Zgodovini Idrije, Gorica 1430, str. 1-2, celo piše, da je Virgilij Formentin, ki je bil eden od idrijskih

gospodov, videl v Idriji teči živo srebro. Ker je Arko za to poročilo uporabljal čedadsko vire, si moremo to vest razlagati tako, da so Formentiniji po tem obvestilu sami šli na kraj odkritja živega srebra in ko so se prepričali, da stvar ni izmišljena, so začeli na kraju odkritja kopati jame in rove, da bi prišli do rude. Čedadsko rudarska družba pa živosrebrne rude ni izsledila, ampak šele nemška rudarska družba, katere član je bil tudi Andrej Perger iz Ptuja. Ta si je dala odmeriti jamske mere na kraju, kjer so bile v zemlji že posamezne živosrebrne žile, zato je bilo njeno izkopavanje v začetku kronano z uspehom.

ad 4. Prva nemška rudarska družba, imenovana Katarinina družba, je sprva z velikim uspehom izkopavala živo srebrno rudo v Idriji. Ker pa so bila nahajališča idrijske živosrebrne rude, ki so hidrotermalnega nastanka, mestoma pretrgana in raztresena daleč naokoli, so bile tiste živosrebrne žile, na katere so rudarji najprej naleteli, hitro izčrpane, novih pa na svojem rudniškem območju niso mogli izslediti. Veliko denarja so potrosili za iskanje novih rudnih žil in ker teh niso našli, so bili prisiljeni prodati svoje jame, rove in jaške sosednji nemški rudarski družbi, ki je za njo prišla v Idrijo izkopavat živo srebro. Ta rudarska družba se je imenovala Ahacijeva družba, dobila pa je v posest najboljši del rudnika, ki je dal največ živega srebra. V idrijskem rudniku je izkopavala živo srebro do leta 1575, ko je bil rudnik prodan deželnemu knezu.

ad 5. Jaška z nazivom Amohecinov jašek ni bilo v Idriji. Pač pa se v Katarinini jami omenja jašek Amasserin, ki ga je istovetiti z Valvasorjevim Amohecinovim jaškom. Sicer pa Valvasor te napake verjetno ni napravil sam, ampak uredniki njegovega rokopisa (npr. Francisci iz Nürnberga, kjer je bila njegova „Slava“ tiskana), ali pa tiskarski skrat. Prav tako ni ta napaka edina v Valvasorjevem tekstu, ampak smo že med prevodom Valvasorjeve pesmi o idrijskem rudniku opozorili na druge napake in jih sproti popravljali.

ad 6. Valvasor pa je tudi nezanesljiv glede podatkov o politični situaciji na idrijskih tleh ob začetku rudnika. Po njegovih podatkih naj bi bila Idrija ob odkritju rudnika v habsburških rokah, med benečansko-habsburško vojno (1508-1516) pa naj bi jo skušali zavzeti Benečani. V resnici pa je bila stvar ravno obratna. Od leta 1420 do leta 1509 je bilo gospostvo Tolmin z Idrijo v benečanski oblasti, med benečansko-habsburško vojno pa so ju zasedle avstrijske čete in Habsburžani je niso izpustili več iz svojih rok. Takrat je vladal cesar Maksimilijan I. (1493-1519), ki je želel preko Tolminske in Furlanije priti do severnega Jadranskega morja. To pa se mu ni posrečilo in do leta 1797 so bile jugozapadne meje širne habsburške države na tolminskih tleh. Pri zavzetju idrijskega rudnika leta 1509 je cesar Maksimilijan odvezl Benečanom polovico rudnika ali 72 deležev ter jih je izročil svojim svetovalcem in komisarjem ter vsem tistim, ki so ga finančno podprli v boju proti Benečanom.

ad 7. Valvasor v svoji pesmi o idrijskem rudniku omenja tudi eno izmed velikih nesreč, ki je doletela rudnik v prvih desetletjih obstoja. To je bil silovit potres, ki je 26. marca 1511 hudo prizadel vso Gorenjsko, Notranjsko, Kras in Istro in ki je porušil vse večje zidane stavbe na omenjenem ozemlju, zlasti gradove, porušil pa je tudi polovico idrijskega rudnika. Voda, ki je ob potresu zalila idrijsko dolino, je zalila tudi notranjščino idrijskega rudnika ter je onemogočila vsako nadaljnje rudarjenje v rudniku. Rudarji so ostali brez dela ter so zapustili Idrijo. Odsli so iskat dela na Koroško in v druge rudnike, le malo jih je še ostalo v Idriji. Ti so za popravilo tolminskega gradu, ki ga je porušil potres, lomili kamenje in žgali apno. Dolgo časa je trajalo, preden je voda odtekla iz rudnika. Viri iz kasnejšega časa omenjajo, da je bil idrijski rudnik takrat kar sedem let opuščen in šele potem so se podjetniki in rudarji znova lotili dela v rudniku. Vendar pa je znano, da je idrijski podjetnik in trgovec z idrijskim živim srebrom Viljem Neumann iz Beljaka že leta 1515 prodal 200 tovorov idrijskega živega srebra v Benetke, od leta 1517 dalje pa so idrijski podjetniki vsako leto sklepali pogodbe za prodajo večjih količin živega srebra. Rudnik je bil v tistem času zelo bogat na živem srebri. Najbogatejše rudne žile so

vsebovale kar 2/3 živega srebra in le 1/3 jalovine in še v času Valvasorja, to je 200 let po odkritju rudnika, so v rudniku izkopavali rudo s 50 % živega srebra. Živo srebro v idrijskem rudniku nastopa v dveh oblikah: kot samorodno živo srebro, ki kar teče s sten rudnika in ki ga je v taki obliki le težko najti drugod po svetu, in kot mineral cinabarit, ki daje rudi značilno temnordečo barvo.

ad 8. Kakor hitro so v idrijskem rudniku segali odkopi tako globoko, da se iz njih ni moglo ročno potegovati rude iz jam, so v okvirih postavili vitlje, to je napravo, s pomočjo katere sta dva delavca, ki sta vrtela vitelj, potegovala vedra z rudo na višja rudniška obzorja, v jamo pa sta spuščala prazna vedra. Tako mehanizirano črpanje rude iz najglobljih delov rudnika je šlo hitreje in lažje od rok kot ročno dviganje rude, pri katerem so se rudarji hitro utrudili in jih je bilo treba zamenjati še pred iztekom sihta. Nad glavnim jaškom, imenovanim Ahacijev jašek, pa so podjetniki postavili vitelj na konjski pogon, s pomočjo katerega so potegovali rudo iz vznožja jaška na vrh rudnika. Razen vitlja na konjski pogon, ki so mu rudarji rekli kar „kamšt“, pa je bil v Ahacijevem jašku postavljen še en „kamšt“ ali mehanična naprava za črpanje vode iz najglobljih rovov rudnika in kateremu so rekli „vodni kamšt“. Tudi ta kamšt so podjetniki postavili v rudniku takoj, ko je začela voda vdirati v rove, pa je niso mogli s človeško delovno silo sproti obvladovati. To pa se je zgodilo že v prvi polovici 16. stoletja ali kakih 50 let po odkritju rudnika. Ker pa je ta prvi vodni kamšt v Idriji deloval samo ob večjem deževju, ko je dovolj vode pritekalo na kolo kamšta, so morali ob suši in pozimi rudarji še vedno ročno črpati vodo iz rovov in to dan in noč.

ad 9. Deželni knez je odkupil idrijski rudnik od podjetnikov leta 1575 in ne 1578, kot poroča Valvasor. Od takrat dalje je bil rudnik podrejen dvorni komori na Dunaju, ki je imela od rudnika velike dohodke.

ad 10. Za redno preskrbo delavstva z živežem je skrbela uprava idrijskega rudnika, zato idrijski rudar običajno ni trpel prehudega pomanjkanja in lakote. To pa seveda ni bil običaj v deželi in izven nje pri drugih rudnikih, kjer so se morali delavci samo preskrbovati z živežem. Vendar pa so privatni podjetniki in zakupniki idrijskega rudnika le slabo zalagali rudnik z živežem in drugimi potrebščinami, zato je večkrat prišlo do negodovanja s strani delavcev in celo do uporov (npr. leta 1601, 1671 itd.) Šele ko je deželni knez od srede 17. stoletja dalje v lastni režiji izkoriščal idrijski rudnik, se je stanje glede tega vidno izboljšalo. Odtod tudi Valvasorjevo poročilo, da se v rudniku dobro je in pije in da gre glas o blagostanju v idrijskem rudniku daleč naokoli.

Dr. Jože Pfeifer

ZASILNA RUDARSKA BOLNIŠNICA V IDRIJI (1787–1806)

Neugodne zdravstvenohigienske razmere, ki jih je povzročil nenadni gospodarski vzpon idrijskega rudnika v predzadnjem desetletju 18. stoletja, zlasti porast obolevnosti rudarjev v letu 1787, so prisilile takratno rudniško vodstvo in zdravstveno službo, da kaj ukreneta zaboljšanje zdravstvene zaščite rudniških delavcev. K tem ukrepom sodi tudi ustanovitev zasilne rudarske bolnišnice konec leta 1787. Bolnišnica je bila namenjena predvsem številnim novim delavcem, ki so v Idrijo prišli s tujega in so živeli v zelo neugodnih stanovanjskih razmerah, kadar pa so zboleli, so ostajali brez nege in oskrbe (1).

Sicer so v Idriji že pred ustanovitvijo te zasilne bolnišnice imeli nekakšno bolniško postajo za nujne primere, ali kakor bi danes rekli, urgentni stacionarij. Tako beremo v dopisu rudarskega višjega urada v Idriji dvorni komori na Dunaju iz leta 1779, da so

ordinacijo idrijskega ranocelnika (Baderey) „vedno“ uporabljali tudi za nastanitev, nego in zdravljenje akutnih poškodovancev (gahblessirte) in tistih bolnikov, ki nimajo lastnega doma; bratovska skladnica pa je skrbela za nabavo in vzdrževanje bolniških postelj (2). Morda je ta bolniška postaja imela sprva le dve ležišči, kajti leta 1785 je bratovska skladnica plačala stroške za zamenjavo dveh izrabljenih žimnic in odej, ki so jih uporabljali „za poškodovane gozdne delavce“ (3). Kaže, da so leta 1786 ta stacionarij razširili. Takrat so namreč na stroške blagajne vinskega in solnega gospodarstva (Wein und Salzwirtschaft) opremili šest postelj in nabavili šest „navadnih“ žimnic iz močnega dvonitnika (Zwilich), polnjenih s kravjo žimo, ter ravno toliko „navadnih“ odej in rjuh (4).

Iz časov pred ustanovitvijo bolnišnice moramo vsekakor omeniti tudi začasno in zasilno bolnišnico, ki so jo v Idriji vzdrževali nekaj mesecev leta 1752. Takrat je v mestu razsajala neka infekcijska bolezen s kožnimi izpuščaji (Petetschenifieber), verjetno pegavica (typhus exanthematicus). Med epidemijo je zbolelo okoli 1000 oseb, torej približno tretjina tedanjih idrijskih prebivalcev. Ker v tistem času Idrija še ni imela stalnega zdravnika, so tja poslali dunajskega zdravnika dr. Erndtla in ljubljanskega zdravnika dr. Kneeeja, pomagal pa jima je pri delu tudi takratni idrijski ranocelnik Jožef Gutt. Protiepidemične ukrepe in zdravljenje bolnikov so izvajali po navodilih takratnega vodje avstrijske zdravstvene službe, znamenitega van Swieten. Začasno bolnišnico so ukiniteli 22. julija 1752, ko se je epidemija poglobila (5).

V letu 1787, ko je bila v Idriji ustanovljena bolnišnica, ki je predmet naše obravnave, so rudarji že več mesecev epidemično obolevali, vendar se rudniška upravna in zdravstvena služba dolgo nista znašli in dolgo nista nič korenitega ukrenili. Ko so se končno le odločili, da ustanovijo bolnišnico, so to storili v naglici, mimo običajnega upravnega postopka, brez dovoljenja višje oblasti, ki bi praviloma morala načrt odobriti. Sicer pa so naknadno potrditev upravičeno pričakovali, saj se je z ustanovitvijo strinjal dvorni komisar Leithner, ki se je tedaj mudil v Idriji (6). V tej naglici so očitno opustili celo sestavo pravilnika, ki naj bi določal poslovanje te ustanove, dasi je bil sicer običaj, da so delo raznih institucij pri rudniku urejali z nadrobno izdelanimi predpisi.

Sklep, da se v Idriji uredi bolnišnica, so sprejeli na posvetovanju rudniških vodilnih uslužbencev (Bergkonsultation) dne 15. decembra 1787, namestili so jo v dveh velikih sobah, ki jih je preje uporabljal rudniški materialni knjigovodja, začela pa je delovati zadnji dan decembra istega leta (7). Kaže, da so kmalu povečali bolnišnico še za eno sobo. V sporočilu rud. višjega urada guberniju v Grazu z dne 14. jan. 1788 se že navaja, da so za bolnišnico preuredili dve veliki sobi nad prostorom za rudniške paznike in še eno sobo, kjer je bilo prej skladišče cinobra, ter da so tudi poskrbeli za potrebno število bolniških strežnikov(8). Poznejši dokumenti, ki jih bomo še navedli, nam pojasnjujejo, da so bili ti prostori v stavbi zbiralnice nad Antonijevim rovom („šelštev“).

Morda za bolnišnico tudi zato niso sestavili pravilnika, ker so sodili, da gre le za začasno ustanovo. Vsekakor jo v zgoraj omenjenem poročilu graškemu guberniju rudarski urad naziva „zasilna bolnišnica“ (Noth-Spittall). Tudi takratni idrijski rudniški zdravnik dr. Janez Urbas je imel bolniški oddelek v stavbi zbiralnice očitno le za provizorij, saj v poročilu z dne 25. febr. 1788 priporoča, da bi se v Idriji zgradila posebna stavba, v kateri bi se lahko primerno uredila in opremila bolnišnica, za kar bi bilo treba tudi najti zdravstveno ustrezno mesto (9). Graški gubernij tega predloga ni zavrnil; naročil je, naj se pripravijo načrti in predračun (10). Kaj je preprečilo takojšnjo graditev, nam ohranjeni viri ne povedo. Sicer pa tiste čase dvorna komora ni rada dovoljevala novih gradenj. Z dvornim dekretom je bilo že leta 1787 naročeno, da se smejo zidati le neobhodno potrebne nove stavbe in celo začete gradnje, ki niso nujne, naj se zaenkrat ustavijo in nedograjene stavbe le konservirajo (11).

Spričo tega, da med ohranjenimi akti ni pravilnika bolnišnice, smo le pomanjkljivo poučeni o notranjem ustroju in delovanju bolnišnice. Za predstojnika ustanove je bil na

rudniškem posvetovanju dne 29. marca 1788 imenovan ranocelnikov pomočnik (Badergesell) Matija Eggenberger, ki so mu za to delo določili 15 krajcarjev plače na dan (12). Njegov službeni naziv sprva ni bil ustaljen. V aktih ga imenujejo špitalski mojster (Spitalmeister), računovodja (Verrechner) in celo „bolniški oče“ (Kranken-Vater) (13). Končno sta se ustalila naziva nadzornik bolnišnice (Spitalaufseher) in po letu 1798 spet špitalski mojster (14). Zaposlitev v bolnišnici je bila vrsto let le Egenbergerjeva postranska dejavnost, kajti ostal je tudi še naprej pomočnik pri rudniškem kirurgu ali ranocelniku. Leta 1801 sta skupaj s kolegom Gruberjem, zaradi nesporazumov s predstojnikom, odpovedala službo pri takratnem idrijskem kirurgu Makovicu (15). Odslej je bil Eggenberger samo vodja bolnišnice in je istočasno z dovoljenjem rudniškega vodstva opravljal tudi brivsko obrt v omejenem obsegu, čeprav je kirurg Makovic protestiral (16).

Kaže, da je bil Eggenberger priljubljen pri prebivalstvu in pri rudniškem vodstvu. Ko sta z Gruberjem odpovedala službo pri kirurgu, je rudniško vodstvo v poročilu dunajski dvorni komori izrazilo obžalovanje, ker zapuščata to službo in „toplo priporočilo“, da se jima da odpravnina, ki sta si jo spričo „prizadevnosti in sposobnosti“ zaslužila. Dvorna komora je Eggenbergerju odobrila enkratno nagrado deset ducatov iz blagajne rudarske bratovske skladnice za njegovo 20-letno delo v kirurški ordinaciji (17). Po tem podatku je prišel v Idrijo za ranocelniskega pomočnika okoli leta 1780, ko je bil rudniški kirurg Baltazar Eggenberger, s katerim sta bila najbrž v sorodu. Leta 1803 je bil Matija Eggenberger, kakor je razvidno iz seznama dninskih delavcev, star 46 let (18). V tem času je že dobival 17 krc. plače dnevno, prav toliko kot je znašala osnovna dnina rudarjev v najvišjem plačilnem razredu (19).

Redno strokovno nadzorstvo nad bolniki v bolnišnici je torej opravljal upravitelj, ki je bil izučen ranocelnik. Vendar sta morala po službeni instrukciji iz leta 1792 tudi oba rudniška zdravnik (fizika) izmenoma zdraviti tam ležeče bolnike. Praviloma sta se pri tem delu menjavala vsakega četrta leta, če pa je bilo več težkih bolnikov, sta jih morala obiskovati oba (20). Kakor bomo brali spodaj, je tudi rudniški kirurg redno zahajal v bolnišnico.

Stalnega strežnika bolnišnica sprva ni imela. Rudniški delavci, ki so opravljali službo strežnikov in seveda zato niso mogli hoditi na redno delo pri rudniku, so po sklepu konzultacije z dne 23. febr. 1788 prejeli enakovredno plačo iz blagajne bratovske skladnice (21). V letih 1790-1795 je bil največkrat določen za strežniško službo rudar Jurij Egger (22), ki so ga konec leta 1795 tudi uradno premestili med osebje s stalnim delovnim mestom (unveranderliches Personale), mu dali naziv bolniški strežnik v bolnišnici (Spitalkrankenwarter) in mu določili plačo 16 krc. na dan (23). To službo je Egger opravljal do avgusta 1799, ko je s skupino 35 idrijskih delavcev odšel na delo v Pitten (24), znano železarsko središče v Spodnji Avstriji. Po njegovem odhodu je bolnišnica spet nekaj časa ostala brez stalnega strežnika. Največkrat sta bila k temu opravilu razporejena rudarja Jožef Burnik (Wurnik) in Tomaž Aschpacher (25), dokler ni bi v juliju 1802 imenovan Jožef Mulič (Mullitsch), dotedajšnji služabnik pri rudniškem direktorju, za stalnega strežnika v bolnišnici (26).

Stroške za obnavljanje opreme v bolnišnici je kril rudniški sanitetni fond in so v letih 1790-1793 znesli 296 goldinarjev (27). Leta 1793 je bolnišnica dobila šest novih postelj (28).

V prvih letih po ustanovitvi je bila bolnišnica očitno dobro zasedena, saj v dopisu dvorne komore iz leta 1801 beremo, da je do leta 1790 včasih v bolnišnici ležalo tudi nad 25 bolnikov (29). Z leti pa je začelo število bolnikov v bolnišnici upadati, sodili bi, da zaradi znižanja obolevnosti med rudarji in zato, ker se je število tujih delavcev že zmanjšalo.

V začetku leta 1793 je dvorna komora za denarstvo in rudarstvo na Dunaju naročila rud. višjemu uradu v Idriji, naj ponovno pretrese vprašanje, ali je bolnišnica v Idriji še

potrebna, saj so bolniški raporti za januar 1793 pokazali, da v njej leže le po dva ali trije bolniki (30). Po ustaljenem uradnem postopku je rud. urad najprej zahteval strokovno mnenje takratnih rudniških zdravstvenih delavcev, da bi na podlagi tega sestavil odgovor za dvorno komoro.

Vodja rudniške zdravstvene službe dr. Blaž Hafner je v svojem strokovnem mnenju z dne 20. marca 1793 skušal dokazati, da je bolnišnica v Idriji še potrebna. Skliceval se je na priporočila najvišjih oblastnih organov, ki žele, naj se povsod v večjih krajih ustanovljajo bolnišnice, ker so take ustanove za zdravstveno zaščito prebivalstva „koristne in potrebne“. Zlasti v Idriji bolnišnice ne morejo pogrešati, saj število delavcev iz leta v leto narašča, rudarska stanovanja pa so tesna, pogosto vlažna in prenapolnjena. V bolnišnici se bolnikom, lažje kakor doma, pripravlja ustrezna dietna hrana, pa tudi predpisana zdravila ob nadzorstvu strežnega osebja bolniki redneje uživajo. Poškodovanci in kirurški bolniki imajo v bolnišnici ustrežnejšo nego kakor v tesnih stanovanjih, kjer so navzoče „tarnajoče žene in otroci“. Bolnišnica je zlasti pomembna za delavce, ki nimajo svojcev, pa tudi za primer, če bi izbruhnila kaka epidemija, ker je v bolnišnici mogoče kužne bolnike izolirati. Pri tem Hafner poudari, da se je epidemij spričo goste naseljenosti in zaradi „od hribov oklenjenega zraka“ v Idriji vedno bati.

V svojem poročilu pa dr. Hafner skuša tudi pojasniti, zakaj je bolnišnica tako slabo zasedena. Bolniki so mu povedali, da se zato neradi v njej zdravijo, ker jim za zdravljenje v bolnišnici preveč odtegujejo od plače. Že tako tistim, ki so v bolniškem staležu, trgajo od dneve po 4 krc. na dan „za zdravila“, za oskrbo in hrano v bolnišnici pa morajo plačati še po 7 krc. dnevno. Tistim, ki imajo le po 14. krc. dneve, tako ostane le po 3 krc. od vsake dneve, s tem denarjem pa njihove družine doma ne morejo shajati, tembolj ker delavci za nedelje in praznike na prejemajo nobene plače, prispevek za apoteko in bolnišnico pa morajo tudi za te dni poravnati. Hafnerju se zdi razumljivo, da bolniki odklanjajo zdravljenje v bolnišnici, saj bi se morali sicer med boleznijo zadolžiti, da jim doma družina ne bi stradala.

Ob koncu poročila Hafner še omeni, da sedanja bolnišnica tako ni na primernem mestu. Stavba, v kateri so bolniki, leži v nezračnem zakotju, nizki bolniški prostori so nameščeni nad soparno zbiralnico, imajo le dvoje oken in so brez zračnikov. Priporoča, da bi se opremila primernejša bolnišnica; morda bi v ta namen lahko kaj prispevala bratovska skladnica, ki ima več tisoč goldinarjev premoženja (31).

Strokovno poročilo je sestavil tudi takratni rudniški kirurg Baltazar Eggenberger. Tudi on meni, da je bolnišnica v Idriji potrebna, navaja pa iste pomanjkljivosti kakor Hafner. S svoje strani pripominja, da v bolnišnici večkrat leže tudi po štirje poškodovani gozdni delavci, nekateri se v njej zdravijo celo do 10 tednov; svoje bolnike tudi večkrat na dan obiskuje (32).

Na podlagi strokovnih mnenj je rud. urad v Idriji sestavil poročilo za dvorno komoro. Očitno so vsaj ustno zaslüşali tudi drugega rudniškega zdravnika dr. Fantona, kajti v uradnem poročilu se omenja, da so ga sestavili po posvetu z obema zdravnikoma in kirurgom. Rudarski urad v svojem poročilu navaja iste razloge za ohranitev bolnišnice, kakor smo jih spoznali iz zgornjih dveh strokovnih mnenj. Rudniško vodstvo meni, da bi pri delavcih vzbudili več zanimanja za bolnišnično zdravljenje, če bi tistim bolnikom, ki se zdravijo v bolnišnici, nakazovali kak dodatek za poravnavo oskrbnih stroškov iz bratovske skladnice (33).

Dvorna komora je očitno ocenila, da so razlogi, navedeni v poročilu, dovolj prepričljivi in je v dopisu z dne 23. aprila 1793 odobrila nadaljnji obstoj bolnišnice v Idriji. Opozorila pa je rudniško upravo, naj pazi, da ne bo pri vzdrževanju bolnišnice „razsipnosti in nepotrebnih stroškov“. Nič pa ni hotela komora slišati o kaki denarni pomoči za tiste, ki leže v bolnišnici. Strinjala se je le s tem, da se revnim bolnikom z družinami izplačuje „običajni dodatek“ iz bratovske skladnice (34).

Tako je idrijskemu rudniku po eni strani uspelo ohraniti svojo bolnišnico, po drugi strani pa se mu ni posrečilo doseči pri komori nobene ugodnosti ali podpore.

Zlasti Hafnerjevo poročilo nam daje precej novih podatkov o delu in organizaciji bolnišnice in tudi nakazuje socialne probleme bolnih delavcev, ki jih bomo skušali osvetliti še s podatki iz drugih ohranjenih virov.

Dejansko se je, kakor omenja Hafner, število rudniških delavcev v tem času še vedno rahlo zviševalo in se je od leta 1791 do 1793 zvišalo za 24 oseb (35). Ob koncu obratovalnega leta 1793, ki je po tedanji navadi trajalo od 1. nov. 1792 do 31. okt. 1793, je bilo pri idrijskem rudniku zaposlenih 962 rudniških in 319 gozdnih delavcev (36). Po ohranjenih dokumentih, od katerih nam manjkajo le poročila za november 1792, je od skupnega števila 1281 delavcev bilo dnevno v bolniškem staležu povprečno 56 oseb, torej okoli 4,4 %, in sicer okoli 6,2 % od zaposlenih gozdnih delavcev (37). Umrljivost rudniških delavcev je v tem letu znašala okroglo 1,7 %, pri čemer gozdnih delavcev niso upoštevali. (38).

Vzrok za višji bolniški stalež pri gozdnih delavcih so bile predvsem številnejše poškodbe pri gozdnem delu. Visoko število poškodb pri gozdnih delavcih se v dokumentih večkrat omenja, potrjuje pa nam to tudi razčlenitev delno ohranjenih poimenskih seznamov bolnih in poškodovanih delavcev za avgust 1793. V tem mesecu se je pri rudniškem kirurgu zaradi poškodb zdravilo več gozdnih delavcev kakor rudniških, čeprav je bilo rudniških delavcev trikrat toliko kakor gozdnih (39).

Ni naš namen, da bi ob tej priložnosti prikazali splošno socialno stanje takratnega idrijskega delavca in tudi ne moremo podrobneje razčlenjevati kompliciranega mezdnega sistema z dodatki in odbitki, kakršen je bil takrat v veljavi. Vendar pa moramo vsaj v grobem navesti nekaj osnovnih podatkov s tega področja, če hočemo, da bo naš prikaz socialne stiske bolnih rudniških delavcev v tistem času dovolj nazoren.

Nedvomno so se ob gospodarskem vzponu idrijskega rudnika v predzadnjem desetletju 18. stoletja tudi socialne razmere idrijskega prebivalstva prehodno zboljšale, če ne zaradi drugega, že zato, ker je brezposelnost povsem izginila (40). Po drugi strani pa je ob koncu 18. stoletja zaradi razgibanih političnih razmer v Evropi stalno naraščala draginja v avstrijskih deželah, kar je seveda občutil tudi idrijski rudar.

Spričo naraščajoče draginje je rudniško vodstvo podprlo prošnjo za zvišanje dnin in pokojnin, ki so jo odborniki bratovske skladnice v imenu vseh idrijskih rudarjev leta 1790 naslovili na cesarja (41), kakor tudi enako prošnjo gozdnih delavcev (42). V dopisu graškemu guberniju je rudniška uprava zatrjevala, da so se cene večine živil v Idriji od leta 1767 zvišale za polovico ali še več (43).

Cesar je dovolil, da so se s 1. novembrom 1791 zvišale dneve idrijskih rudarjev in gozdnih delavcev za 1 do 2 krajcarja. Po novem plačilnem sistemu se je doslej najvišja rudarska dnina zvišala od 15 krc. na 17 krc. in so tako odslej kopači, tesarji in zidarji, pa tudi starejši zunanji delavci prejeli od 13-17 krc., pomožni kopači od 10-12 krc., vozači 8 krc., mladolenti snažilci in prebiralci rude pa 5-6 krc. na dan. Gozdni delavci so po novem zaslužili od 14-17 krc. dnevno (44). Poudariti pa moramo, da so bili navedeni prejemki rudniških delavcev le njihova osnovna plača. Kadar so rudarji ali drugi delavci delali v jami, so dobivali akordno dnino po storjenem delu (Geding), ne glede na plačilni razred. Zdravi in kolikor toliko krepki delavci so bili v teh časih razporejeni na delo v jami po 5 do 6 mesecev v letu (45). Tako so v letu 1793 kopači, kadar so opravljali jamsko delo, zaslužili povprečno po 23 krc., tesarji pa po 28 krc. dnevno (46). Seveda pa ob nedeljah in praznikih delavci niso bili plačani, tako da so prejeli le okoli 300 dnin letno (47).

Pomemben dodatni zaslužek rudniških delavcev, ki so bili zaposleni pri neposredni proizvodnji živega srebra, je bil tako imenovani „Erzkauf“. Od vsakega pridobljenega funta živega srebra je rudniško moštvo dobilo poldrug krajcar (48).

Upoštevanja vredna je bila ugodnost, da so vsi delavci, upokojenci, pa tudi vdove in sirote rudarjev, prejeli iz rudniške kašče določeno količino žita po stalni, zelo ugodni ceni. Nek obračun iz leta 1783 nam kaže, da je v šestih letih (1778-1783) rudnik plačal za nabavljeno žito 213.103 goldinarje, delavci pa so plačali zanj le 151.968 gld. To pomeni, da so idrijski porabniki žito plačevali po ceni, ki je bila okoli 30 % nižja kakor dejanska vrednost in je razliko stroškov poravnala rudniška blagajna (49).

Denarni zneski, ki smo jih navedli pri delavskih dninah, pa nam malo pomenijo, če jih ne primerjamo s takratnimi življenjskimi stroški. Zato bomo z nekaterimi posrednimi podatki iz arhivskih virov skušali prikazati splošno vrednost tedanjih denarnih sredstev v Idriji.

Na rudniškem posvetovanju v prvi polovici leta 1793 so sklenili, da se siroti Janezu Jogeju (Kogey) zviša dnina na 8 krc., ker se s dosedanjo dnino 6 krc. ne more sam preživljati (50). V letu 1798 so na posvetovanju spet obravnavali dva podobna primera. Francu Anžu (Ansch) so zvišali dnino od 8 na 10 krc., ker mu je umrla mati in se mora odslej hraniti pri „tujih ljudeh“, enako tudi Antonu Prašniku (Praschnik), ker z dnino 8 krc. ne more shajati (51). Leta 1797 so javno razglasili sklep rudniškega vodstva, da se odslej, spričo naraščajoče druginje, pomožni kopači, ki nimajo kakih stranskih dohodkov, ne smejo več ženiti, ker z dnino 12 krc. ne morejo preživljati družine (52). V tej zvezi bi še enkrat omenili, da so tudi stroški za hrano in oskrbo v idrijski bolnišnici takrat znašali 7 krc. dnevno.

Po navedenih podatkih, upoštevajoč, da so delavci dobivali le 300 dnin letno, bi sklepali, da so leta 1793 znesli skromni življenjski stroški samostojnega delavca, ki ni živel v družinski skupnosti, okoli 40 gld. letno ali 6-7 krc. na dan, v letu 1798 pa že nad 8 krc. dnevno in to kljub temu, da je v Idriji delavec dobival žito po znižani ceni.

Že ti splošni podatki o takratnih življenjskih stroških nam kažejo, da z golo osnovno dnino rudniški delavec ni mogel preživljati niti maloštevilne družine. Če pa je delavec zbolel, ni dobival niti polne osnovne dnine, temveč le bolniške dnine (Krankenschichten), ki so bile po uredbi iz leta 1736 za kako tretjino nižje od osnovnih dnin (53). Tako so po Hafnerjevem poročilu delavci z dnino 14 krc. dobivali po 10 krc. bolniške dnine. Gmotno stisko bolnih rudarjev so skušali nekoliko omiliti s skromnimi podporami.

Tako je delavcem, ki so bili dalj časa bolni, priskočila na pomoč rudarska bratovska skladnica (Bruderlade) in jim izplačevala bolniški dodatek (Krankenbeitrag), ki je znašal 17 krc. tedensko. To je bil „običajni dodatek“, o katerem smo zgoraj brali, da ga tudi dvorna komora odobrava, če gre za hudo socialno ogrožene bolnike. Prošnje za tak dodatek so morali bolniki sami vložiti, obravnavali so jih na rednih rudniških posvetovanjih, vsaka dva tedna pa so morali bolniki zaprositi za podaljšanje (54). V letu 1793 so ta dodatek odobrili šestim bolnim delavcem (55).

Delavci, ki so se ponesrečili pri delu ali pa so zboleli za poklicno boleznijo (merkuralizem), so imeli pravico zaprositi, da se jim izplačuje vsa osnovna dnina brez odtegljaja. Take „polne dnine“ (volle Schichten) so leta 1793 priznali le enemu poškodovancu, v letu 1792 pa štirim poškodovancem in enemu delavcu, ki je zbolel zaradi dela v topilnici (56).

Včasih pa so se morali bolni delavci v stiski tudi zadolžiti. Posojilo so lahko dobili pri bratovski skladnici kot predujem (Anticipation) in so jim izposojeno vsoto pozneje v obrokih odtegovali od plače. Bratovska skladnica ni posojala denarja le bolnim rudarjem, ampak vsakemu članu, ki je zašel v denarno stisko, vendar je za večje vsote zahtevala poroštvo v nepremičninah. V letih 1792 in 1793 je pri njej zaprosilo za predujem ali posojilo 11 oseb (57).

Delavcem, ki jim je zdravnik zaradi bolezni priporočil kopalniško zdravljenje (Baadkur) ali spremembo zraka (Luftveränderung), je bratovska skladnica dodelila posebno podporo. Za potne in oskrbne stroške v toplicah je dobil bolnik 12 gld., če je potreboval

spremljevalca pa še zanj 6 gld. V letu 1792 so tako podporo priznali enemu rudarju s spremljevalcem, leta 1793 pa dvema brez spremljevalca (58). Denarna podpora za „spremembo zraka“ je v tem času znašala 9 do 12 gld., leta 1793 so jo nakazali trem delavcem (59).

Navedeni podatki nam kažejo, da idrijski rudniški delavec med boleznijo sicer ni ostal brez zaščite, vendar hkrati tudi prikazani splošni podatki o življenjskih stroških pričajo, da je bila denarna pomoč, ki so jo prejeli oboleli delavci, tako pičila, da je bil kljub pomoči njihov gmotni obstoj resno ogrožen, zlasti še, če so imeli številno družino in je bolezen trajala dalj časa. Še bolj nam bo to ponazorila sledeča razčlenitev.

Vzemimo za primer delavce z osnovno dnino 14 krc., ki so jim med boleznijo odtegovali od osnovne plače po 4 krc. vsak dan in to tudi za nedelje in praznike, ko niso prejeli bolniških dnin. Te osebe, ki so sodile med srednje plačane delavce, je izbral za primer tudi Hafner v svojem poročilu, očitno zato, ker so bili to povečini že možje srednjih let, ki so si že ustvarili družine in so imeli večje ali manjše število maloletnih otrok. V nekaj novejših seznamih rudniških delavcev iz prvih let 19. stoletja, ko so ob imenih začeli vpisovati tudi starost, lahko ugotovimo, da so bili v skupini rudniških delavcev z dnino 14 krc. povečini možje stari 30 do 40 let (60). Leta 1793 je bilo v tej skupini 108 rudniških delavcev in 44 gozdnih (61).

Če uporabimo že navedene podatke o bolniških dninah, lahko izračunamo, da je bolni rudar z osnovno dnino 14 krc. med boleznijo prejel mesečno okoli 4 gld., pri čemer smo upoštevali, da so takrat v Idriji računali z goldinarjem, ki je veljal 60 krc. (goldinar kranjske ali deželne veljave). Po zgoraj navedenih podatkih o takratnih življenjskih stroških bi ta vsota le malo preseгла izdatke za mesečno življenjske potrebe ene same osebe. Ako je imel tak delavec tri maloletne otroke, potem je po pravilniku iz leta 1785 za petčlansko družino prejel vsak mesec okoli 2 1/6 meca ali vagana (Wiener-Metzen) žita (62), od tega okoli tretjino pšenice, ostalo pa rž, ajdo in proso (63). Ker je mecen meril 61,48 litrov, bi to zneslo okoli 133 litrov žita mesečno. Dasi je delavec v Idriji dobil to žito po zelo nizki ceni in je plačal za mecen pšenice 2 gld., za mecen drugih žit pa 1 gld. 36 krc. (664), je le moral za mesečni obrok odšteti okoli 3 gld. 45 krc., kar pomeni, da je po obračunu izdatkov za žito dobil ob koncu meseca na roke morda kakih 15 krc. Če je bolni delavec imel štiri maloletne otroke, pa je moral za 2 1/3 meca žita, kolikor mu ga je šlo po pravilniku, plačati okoli 4 gld., torej so njegovi mesečni dohodki ravno krili izdatke za pripadajoče žito. Tudi če je dalj časa bolni delavec že dobival bolniški dodatek iz bratovske skladnice, ki je znesel mesečno dober goldinar, si ob teh prejemkih ni mogel privoščiti bolnišnice, kjer bi moral plačati za mesečno oskrbo 3 1/2 gld. Celó če se je zdravil doma, je po vsem, kar smo navedli, moral z družino trpeti pomanjkanje. Kako malo si je kljub zagotavljeni skopi močnati prehrani lahko privoščil, nam pokažejo takratne cene nekaterih živil v Idriji. Funt (560 gramov) govedine je leta 1792 veljal 8 do 9 soldov ali okoli 5 krc. (65), olje se je leta 1795 prodajalo pri bratovski skladnici po 15 krc., mast po 17 krc. za funt (66), bokal (1,65 litra) vina, ki je takrat veljalo za hranilo, so leta 1794 plačevali po 20-22 soldov ali 11 1/2 do 13 3/4 krc. (67).

Če se po tem obširnejšem pojasnilu, s katerim smo skušali prikazati bedno stanje bolnih rudarjev, spet vrnemo k zgodovini idrijske bolnišnice, moramo najprej poudariti, da se število bolnikov v njej tudi po posegu dvorne komore ni zvišalo. Spričo tega, da osnovnih vzrokov slabe zasedenosti bolnišnice niso odpravili, nam je to lahko razumeti.

Iz izjemoma ohranjenih imenskih raportov za mesec avgust 1793, ki smo jih že omenili, lahko ugotovimo, da sta v začetku tega meseca ležala v bolnišnici le dva aktivna delavca, rudar Mišel Streitter, ki se je zdravil zaradi črevesne zapore (obstructiones viscerum) in rudniški drvar Florjan Bevk (Weukh), ki si je zlomil golenico (Beinbruch am Schinbein). Ob koncu avgusta se jima je pridružil še drvar Matej Tratnik, ki se je zdravil zaradi zmečkanine na stopalu (Quetschung am Fuss) (68).

Že v začetku leta 1796 se je dvorna komora spet pritoževala, češ da, sodeč po zadnjih bolniških raportih, ne leži trenutno v bolnišnici niti en sam bolni delavec (69). Ob koncu istega leta je rudniški zdravnik dr. Nanger predlagal rudarskemu višjemu uradu v Idriji, da bi bolnišnici dodelili zelenjavni vrtiček, ker v njej največkrat leže kronični bolniki, ki jim je zelenjava potrebna bodisi kot pripomoček pri zdravljenju ali „za podaljšanje življenja“ (70). Predlog je rudniško vodstvo odklonilo z izgovorom, da bi si s tem nakopali nepotrebne stroške in da v bolnišnici tako leže le po dva ali trije bolniki, ki jim ni težko preskrbeti potrebne zelenjave (71). Tudi ta podatek nam ne le potrdi, da je bila bolnišnica slabo zasedena, ampak tudi kaže, da so v njej ležali tudi hiralci, ki so bili bolj potrebni nege kakor aktivnega zdravljenja.

Čeprav je bila bolnišnica namenjena predvsem bolnim in poškodovanim delavcem, pa so vanjo očitno občasno sprejemali tudi svojce rudarjev in celo osebe, ki niso bile povezane z rudnikom. Že leta 1788 je v bolnišnici umrl neki Andrej Osterman, ki ni bil rudniški delavec (72). Bratovska skladnica je med stroški za leti 1797/1798 omenila tudi izdatke za dva avstrijska vojaka, ki sta se zatekla v Idrijo, potem ko sta po zasedbi Mantove ušla Francozom. Ker sta bila vročična, so ju na stroške bratovske skladnice sprejeli v rudarsko bolnišnico in jima ob odhodu dali še 4 glđ. potnine /73). Leta 1797 so sprejeli v bolnišnico rudarsko siroto Elizabeto Podobnik. Njen primer nam tudi po svoje osvetljuje takratne socialne razmere v Idriji, zato bi ga na kratko opisali.

Konec leta 1797 je idrijski kaplan Andrej Jeras seznanil člane rudniškega sveta s težkim položajem bolne sirote Podobnikove in zaprosil, da bi jo sprejeli v bolnišnico. Doslej je namreč prebivala v leseni baraki, kar je po zdravnikovem mnenju oviralo zdravljenje, saj je bila v takem bivališču izpostavljena vsem vremenskim neprilikom. Kaplanovo prošnjo so odobrili. Določili so, naj za oskrbo v bolnišnici nakazuje bratovska skladnica po 17 krc. tedensko (74), pa tudi sirotin očim rudar Martin Svetičič (Suetitschitsch) se je zavezal, da bo prispeval mesečno 51 krc. (75). Doslej je Podobnikova, ker je bila dela nezmožna, dobivala po rajnem očetu 12 glđ. 8 krc. letne oskrbnine (Provision (76). Preračunano na dnevni dohodek bi to zneslo po 2 krc. na dan, torej niti tretjino eksistenčnega minimuma. Sredi leta 1798 je bila Podobnikova še v bolnišnici; takrat so ji na rudniški seji odobrili kopalniško zdravljenje (77). Ker je bila zaradi obolenja sklepov nepokretna (ganz artiritisch), jo je v zdravilišče spremljal bolniški strežnik Egger. Stroški za zdravljenje v toplicah so preseglj znesek, ki so ga za take primere običajno nakazovali in so narasli na 34 glđ. 40 krc. Ker je dvorna komora zahtevala, da mora bratovska skladnica ta izdatek utemeljiti, je rudniško vodstvo zaslialo zastopnike rudarjev, ki so soodločali pri poslovanju skladnice. Rudarji so stroke odobrili, češ da gre za izjemen primer (78). Vendar Podobnikovi tudi kopalniško zdravljenje, kolikor je bilo po današnjih merilih sploh strokovno primerno, ni pomagalo. Ni več ozdravela in je dne 24. jan. 1801 umrla, stara komaj 22 let /79).

Leta 1801 je dvorna komora spet podvomila, ali je smiselno, da se v Idriji vzdržuje bolnišnica, češ da „kljub vsej udobnosti“ v njej leži le kak posamezni bolnik, ali pa je včasih celo prazna. Spet je rud. urad zahteval mnenje idrijskih zdravstvenih delavcev, ki naj bi dokazalo upravičenost obstoja bolnišnice (80).

Torat so vodilni idrijski zdravstveni delavci, zdravnika dr. Blaž Hafner in dr. Anton Nanger ter rudniški kirurg Anton Makovic, izdelali skupno poročilo, v katerem utemeljujejo mnenje, da je bolnišnica v Idriji res potrebna. Sodijo, da že zaradi številnih nesreč, ki se dogajajo v vsakem rudniku, tudi v Idriji ne morejo shajati brez bolnišnice, zlasti še zaradi poškodovanih gozdnih delavcev, ki imajo svoje domove daleč izven mesta. Zdi se jim, da je strokovno oskrbo poškodb in morebitno oživljanje navidezno mrtvih utopljenecv, zmrznjenecv in podobnih poškodovancev, mogoče izvajati le v prostorni bolniški sobi. Mnoge bolnike morajo odstraniti iz stanovanj zaradi smradu in drugih nevšečnosti, ki so zvezane z njihovimi boleznimi. Spet omenjajo tudi delavce, ki nimajo

družin in znancev, ki bi jih v bolezni lahko doma negovali. Končno menijo, da je bolnišnica primerna tudi za osamitev duševno bolnih oseb, ki so za okolico moteče.

Kar zadeva vzroke slabe zasedenosti bolnišnice, navajajo zdravstveni delavci iste pomisleke kakor pred leti, da je namreč prispevek za oskrbne stroške previsok, zlasti še, ker morajo bolniki za prehrano v bolnišnici razen denarja prispevati še polovico žita, ki ga dobe v kašči, tako da njihove družine doma ne morejo shajati. Zato zdravstveni delavci predlagajo, da bi oskrbne stroške v bolnišnici, torej za vsakega bolnika po 7 krc. dnevno, plačevala bratovska skladnica. Rudniško predstojništvo se je z vsem, kar so zdravstveni delavci v poročilu navedli, strinjalo in je mnenje ter predloge poslalo dvorni komori na Dunaj (81).

Dvorna komora pa je predlog, da bi oskrbne stroške v bolnišnici krila bratovska skladnica, ogorčeno zavrnila. Dunajska oblast se zgraža nad tem, da je rudarski urad poslal tako nesmiseln predlog, saj bi ob brezplačnem zdravljenju delavec imel „dobiček“, če stopi v bolniški stalež. Sicer pa komora meni, da tudi bolnik, ki leži doma, porabi dnevno za svoje preživljanje 7 krc. Ne zdi se ji verjetno, da je vzrok slabe zasedenosti bolnišnice visoka oskrbnina, češ da je do leta 1790 ležalo v bolnišnici tudi po 25 in celo več bolnikov. Dvorna oblast naroča rudniškemu uradu, naj ne dovoljuje, da bi delavci „počeli, kar se jim ljubi“, temveč naj jim „resno in odločno“ predoči, da je zdravljenje v bolnišnici boljše in uspešnejše kakor doma (82).

Menimo, da k samim nazorom dvorne komore, ki se v njih izražata birokratska togost in socialna brezčutnost, ni kaj pripomniti. Komora pa je tudi povsem prezrla dejstvo, da so se razmere v idrijskem rudniku po letu 1790 spremenile in je slabo zasedenost bolnišnice prispevala le nekakšni samovolji delavcev. Bolnišnica je bila ustanovljena v času vzpona rudniške dejavnosti v Idriji, v času, ko je bila obolevnost med rudarji zelo visoka in je bilo med delavci mnogo tujcev, ki jim je bila bolnišnica v prvi vrsti namenjena. V letu 1801 pa se je po eni strani razgibanost rudniške dejavnosti že unesla, po drugi strani pa so „tujci delavci“ Idrijo bodisi že zapustili, ali pa so si ustvarili lastne družine in so se tako v primeru bolezni lahko zdravili doma. Tudi število zaposlenih rudniških delavcev je že upadalo. Leta 1790 jih je bilo 942, leta 1801 pa le 903 (83).

Rudniško predstojništvo je seveda naročilo z Dunaja upoštevalo in javno razglasilo, da komora priporoča idrijskim delavcem bolnišnično zdravljenje, ki je bolj ugodno in uspešno kakor zdravljenje na domu (84).

Kljub obstoječi bolnišnici in kljub propagiranju bolnišničnega zdravljenja pa kaže, da je bila za idrijske rudarje in njihove svojce na prelomu 18. in 19. stoletja urejena tudi tako imenovana bolniška nega na domu, čeprav verjetno le za izjemne primere. Naša domneva temelji na pripombah v personalnih seznamih rudniških delavcev, kjer je ob mesečni razporeditvi na delo pri delavcih, ki so začasno opravljali službo bolniškega strežnika v bolnišnici, navedena delovna obveznost „Krankenwarter in Spital“, pri tistih, ki so stregli le neki določeni bolni osebi, pa le pripomba „Krankenwarter“.

Prav gotovo ni ležal v bolnišnici zaslužni jamomerec Anton Mrak, ki je po službenem položaju sodil med uradnike. V juniju 1796 ga je prvič zadela možganska kap, v oktobru 1798 pa drugič, tako da je ohromel (85). Z nekaj presledki mu je bil v letih 1796-1799 dodeljen za strežnika rudar Tomaž Troppe, ki ga je leta 1798 tudi spremljal v toplice (86).

Ko si je februarja 1795 rudar Urban Križaj (Krischay) pri delu polomil obe spodnji okončini, so mu za prva dva meseca po poškodbi dodelili kar dva strežnika, od aprila do junija 1795 pa enega (87). V letu 1798 je bil skoraj vse mesece pomožni kopač Lavre Kockl razporejen za bolniškega strežnika „pri očetu“ (88), v drugi polovici leta 1801 pa rudar Jožef Pšenta (Pschenta) za strežnika „pri svoji ženi“ (89). Zelo verjetno se nam zdi, da so ti bolniki ležali doma, saj jim v skoraj prazni bolnišnici ne bi dodeljevali dodatnih strežnikov. Najbrž je dneve za te strežnike morala poravnati bratovska skladnica.

V letu 1804 je zasilna rudarska bolnišnica zašla v težave, ki so huje ogrozile njen obstoj kakor dotedanji posegi dvorne oblasti. Iz poročila dvorni komori z dne 14. julija 1804 razberemo, da je bolnišnica takrat imela le eno samo podstrešno sobo v stavbi zbiralnice. Pred nekaj tedni sta, tako piše v poročilu, v sobi popustila strop in pod, tako da so morali postaviti podpornike, da se soba ne bi ugreznila. Tudi streho so morali zasilno utrditi, da bi zdržala vsaj čez zimo. V poročilu so tudi navedene že večkrat omenjene pomanjkljivosti, na katere so zdravniki pogosto opozarjali. Pod bolniškim prostorom je vstopni rov, iz katerega, zlasti pozimi, prihaja slab zrak, v stavbi smrdi po olju in loju, bližnja rudniška kovačnica povzroča stalen ropot, bolnike tudi moti hrup rudarjev, ki vstopajo v jamo, ali prihajajo iz nje. Bolniška soba je sicer velika, ima pa le dve okni, zato se slabo zrači. Ker je soba pod streho, jo je pozimi težko segreti, poleti pa je v njej skoraj nevzdržno vroče. V eni sami sobi leže skupaj različno težki bolniki; v zadnjih letih so večkrat sprejemali tudi „blazneže in zmešance“, ki so jih morali včasih zaradi nemira prikleniti na verige. Ker so prav v tem času začeli v Idriji graditi rudarsko kopališče, je rud. urad predlagal, da bi to gradnjo dvignili za nadstropje in še bolnišnico, za katero so že dolgo iskali ustrežnejše mesto, premestili v kopališko stavbo (90). Dvorna komora je ta predlog takoj odobrila (91).

Vendar pa se je preselitev bolnišnice precej zavelekla, kajti šele v avgustu 1806 so novo stavbo dogradili in je v njej začelo poslovati rudarsko kopališče s priključenim bolniškim oddelkom (92). Tako je bolnišnica po eni strani prenehala biti zavod zasilnega značaja, po drugi strani pa je rudniško vodstvo posrečeno združilo dve sanitarni ustanovi pod eno streho.

Iz opisa blizu 20-letne dejavnosti zasilne rudarske bolnišnice v Idriji ni težko zaključiti, da ustanova, razen v prvih letih obstoja, ni kaj prida prispevala k razvoju idrijskega zdravstva, čeprav bi ob smotnejši organizaciji in ob boljši podpori centralne dunajske oblasti lahko odigrala mnogo pomembnejšo vlogo. Skoraj ves čas je le životarila, se stalno borila za obstoj, pogosto ostajala skoraj brez bolnikov, nazadnje pa bi se kmalu dobesedno sesula. V opis njene skromne zgodovine smo vključili tudi nekaj podatkov, ki so le posredno povezani z njeno dejavnostjo in nam osvetljujejo nekatere oblike zdravstvenosocialnega varstva, ki jih je užival idrijski rudar na prelomu 18. in 19. stoletja.

Viri in literatura:

Vsi v članku uporabljeni arhivski viri so iz sklada Rudniškega arhiva, ki je deponiran pri oddelku Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Idriji.

1. Prim.: avt. članek, IR, XIX, 1974, str. 117. — 2. Fasc. Rudniški zdravniki, ranocelniki, babice, osebni akti (uredil Bezeg), akt št. 525. — 3. Fasc. XXV, Sanitats- und Wesen (SW), 1783-1800, 1785, ad 434, — 4. *ibid.*, 1786, 612. — 5. Lesky E.: *Arbeitsmedizin im 18. Jahrhundert, Werksarzt und Arbeiter im Quecksilberbergwerk Idria*, Wien 1956, str. 21 — 23. — 6. Prim.: avt. Članek, IR, XIX, 1974, 117, 118. — 7. Lib. Repertorium über die Bergkonsultation-Protokolle (RBKP), 1785 — 1791, S — 139. — 8. Fasc. XXV, SW, 1783 — 1800, 1788, 7. — 9. *ibid.*, 61. — 10. *ibid.*, 95. — 11. Lib. Oberamtliches Protokollum Exhibitorum (OAPE) samt Index de Anno 1787, pag. 91, num. 247. — 12. Lib. RBKP 1785, 1791, S — 139. — 13. Lib. OAPE 1788, 575; lib. RBKP 1785 — 1791, S — 139; Lib. Sammentliche Bergmannschaft (SBM) 1788. — 14. Lib. SMB 1789 do 1801 in Mannschftsbuch (MB) 1802 do 1806. — 15. avt. članek, IR, XIX, 1974, 46. — 16. Fasc. XXV, SW, 1801 — 1807, 1801, 782. — 17. *ibid.*, 868. — 18. Lib. MB 1803. — 19. Lib. MB 1804. — 20. avt. članek, IR, 1973, XVIII, 22. — 21. Lib. RBKP 1785 — 1791, CK — 96. — 22. Lib. SBM 1790 do 1795. — 23. Lib. SBM 1796, — 24. Lib. SBM 1799; fasc I, Anstellungen und und Remunerationen (AR) 1791 — 1800, 1799, 433. — 25. Lib. SBM 1799, lib. MB 1802. — 26. Lib. RBKP 1798 — 1814, M — 59;

lib. MB 1802. – 27. Fasc. XXV, SW, 1783 – 1800, 1793, zur Rathssitzung (RS) von 26. Aug., pril. 14; RS 25. Oct., 11. – 29. Fasc. XXV, SW, 1801 – 1807, 1801, 237. – 30. Fasc. RSGR 1793, RS 26. Horn., 1. – 31. Fasc. XXV, SW, 1783 – 1800, 1793, 172. – 32. *ibid.*, 180. – 33. *ibid.* – 34. *ibid.*, 249. – 35. Lib. SBM 1791 do 1793. – 36. Fasc. RSGR 1793, RS 29. Nov., 17, 19. – 37. *ibid.*, RS 22. Jan., 8, 14; 26. Horn., 11, 12; 26. Marz, 7, 15; 2. Apr., 9, 8; 28. May, 8, 9; 24. Juny, 9, 11; 29. July, 8, 11; 26. Aug., 10, 14; 6. Sept., 9, 11; 25. Oct., 8, 11; 11; 29. Nov., 17, 20. – 38. Lib. SBM 1793. – 39. Fasc. RSGR 1793, RS 26. Aug., 19, 25, 29, 34. – 40. Prim.: avt. članek, IR, XIX, 1974, 115. – 41. Fasc. I, AR, 1783 – 1790, 1790, 344. – 42. *ibid.*, 352. – 43. *ibid.*, 419. – 44. *ibid.*, 1791 – 180, 1791, 308; lib. SBM 1792; prim. tudi Božič L., Socialne razmere idrijskih rudarjev, IR, II, 1957, 80. – 45. Fasc. I, AR, 1783 – 1790, 1790, 344. – 46. Fasc. RSGR 1793, RS 22. Jan., 7; 26. Horn., 16; 26. Aug., 16; 25. Oct., 13; 29. Nov., 19; 27. Xber, 11. – 47. Fasc. I, Ar, 1783 – 1790, 1790, 344. – 48. Mohorič I., Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960, 142. – 49. Fasc. XI, Werkserfordernisse- Magazinwesen (WEMW) 1783 – 1790, 1784, ad 274. – 50. Fasc. RSGR 1793, Rs 2. Apr., 11. – 51. Fasc. Rathssi fzingen-Verksrapporte (RSWR) 1798, RS 28. Sept., 4; 3. Aug., 5. – 52. Fasc. RSWR 1797, RS 17. Nov., 4. – 53. Lesky E., I. c., 11, 15. – 54. Fasc. XXV, SW, 1783 – 1800, 1788, 364. – 55. Lib. Repertorium uber die Bergkonsultations – Protokolle (BKP Rep.) 1792 – 1797, CK – 112, F – 93, G – 86, L – 94, S – 96. – 56. *ibid.*, BP – 57, 103; DT – 59, F – 28, S – 23, W – 13. – 57. *ibid.*, CK – 86, 96, 112; DT – 14, 17, 28; F – 28; F – 108; H – 14, 29; S – 96, 114. – 58. *ibid.*, J – 102; S – 55, 104. – 59. *ibid.*, J – 101, S – 96, 117. – 60. Lib. MB 1803, 1809. – 61. Lib. SBM 1793; RSGR 1793, RS 2. Apr., 9. – 62. Fasc. XI, WEMW, 1783 – 1790, 1785, 134, 272. – 63. *ibid.*, 1784, 274. – 64. Fasc. I, AR, 1783 – 1790, 1789, 263. – 65. Lib. BKP Rep. 1792 – 1797, F – 18. – 66. Fasc. RSGW 1794 – 1795, RS 5. Juny 1795, 18. – 67. Fasc. IX, Wein-Salz-Fett-Wesen 1783 – 1800, 1794, 28. – 68. Fasc. RSGR 1793, RS 26. Aug., 19 – 34. – 69. Fasc. RSGR 1796, RS 5. May, 1. – 70. Fasc. XXV, SW, 1783 – 1800, 1796, 743. – 71. *ibid.*, 793. – 72. Lib. OAPE 1788, 575. – 73. Fasc. XXV, SW, 1783 – 1800, 1799, 594. – 74. Fasc. RSWR 1797, RS 9. Dez., 4. – 75. *ibid.*, RS 12. Jan. 1798, 5. – 76. Lib. Provisions-Konsignationen 1783 – 1799, p. 217. – 77. Fasc. RSWR 1798, RS 3. Aug., 23. – 78. *ibid.*, RS 12. Okt., 1, 3. – 79. Fasc. II, Provisions-pensions-Quiescenten-Wesen (PPQW) 1800 – 1814, 1801, 497. – 80. Fasc. XXV, SW, 1801 – 1807, 1801, 47. – 81. *ibid.*, 111. – 82. *ibid.*, 237. – 83. avt. članek, IR, XIX, 1974, 115; lib. MB 1801. – 84. Fasc. XXV, SW, 1801 – 1807, 1801, 237. – 85. Fasc. II, PPQW 1791 – 1800, 1800, 264. – 86. Lib. SBM 1796 do 1799. – 87. Lib. SBM 1795, Thomas Troppe, Mathia Panschuch. – 88. Lib. SBM 1798. – 89. Lib. MB 1801. – 90. Fasc. VII, Taggebaude-Inventuren 1801 – 1814, 1804, 553. – 91. *ibid.*, 613. – 92. Fasc. XXV, SW, 1801 – 1807, 1806, 987.

Lado Božič

ZGODBA O IDRIJSKIH ŽELEZNICAH

Pohlep po bogastvu ter strah kranjskih deželnih in osrednjih avstrijskih oblastnikov pred tatovi in tihotapci živega srebra sta neprodušno zapirala in ograjevala idrijsko kotlino od ostalega sveta.

Več kot četr tisočletja so vodile iz naše kotline samo strme kozje steze, po katerih se je pretakalo skromno in bedno življenje nastajajočega kraja in njegovega rudnika ter vzdrževale zelo rahle vezi z ostalim slovenskim svetom. Po preteku dvesto petdeset let se je stezam pridružil slab kolovoz, po katerem so se s težavo prebijali voli in konji čez Dole,

Veharše, Trate, Žiberše, Ceste in Zaplano do vrhniškega pristanišča ob Ljubljani. Ko je poteklo tudi to kolovozno stoletje, je Idrija z največjo težavo dosegla nekoliko primernejšo povezavo s slovenskim središčem. To povezavo je omogočila krvavo pridobljena in s tlako prigarana ozka, zavita cesta za težke parizarje, ki se je potegnila po soteski Zale in se preko Godoviča povzpela skozi Hotedršico do Logatca. Od tod pa je tedaj že tekla južna železnica do Ljubljane in Trsta. Tako lahko brez sramu in pretiravanja trdimo, da smo bili polnih tristo petdeset let kar se le da pošteno odrezani od sveta in zunanjega življenja, do katerega se je Idrija končno dokopala po nadaljnjih sto letih, to je komaj pred dobrimi desetimi leti. To je omogočila z lastnimi sredstvi drago asfaltirana in modernizirana cesta Zala-Godovič-Logatec. Končno je po njej stekel moderen promet in porušil stoletne planke, ki so nas zapirale in potiskale v grapo. Račun je torej čist. Polnih tristo petdeset let smo dejansko živeli v samici, nadaljnjih sto let nekoliko svobodneje in šele zadnjih deset let popolnoma svobodni in enakopravni z drugimi Slovenci.

Prirodni odtujenosti, odtrganosti in zaprtosti idrijskega sveta od širšega prostora in življenja se je že v samem začetku nastajanja kraja pridružila še oblastno načrtovana karantena. Tako je bilo samotarjenje Idrije in njenega človeka popolno. Vse glavne prometne in življenjske žile so tekle po obronkih idrijskega sveta in mu odtujevale vsakršen napredek. Zato se je v dolini oblikovalo posebno življenje in zrastle je poseben tip človeka, ki mu je samota udarila močan pečat. Tako je bilo zaznamovano tudi celotno življenje idrijskega mesta in njegove okolice vse do najnovjših dni. Z največji težavami se še danes lomijo nekateri okovi preteklosti in rušijo „kitajski zidovi“. Še vedno se tu in tam pojavljalo še ne docela izkoreninjene nazadnjaške sile, ki bi najraje dvignile in zakoličile stare plotove ter tako živele mirno zapečarsko življenje mračnega srednjega veka. Žal moramo resnici na ljubo priznati, da se jim to večkrat, čeprav le začasno, tudi posreči.

Motili bi se, če bi mislili, da tako prirodno pogojeno kakor tudi z vrha vodeno samotarsko življenje ni v dolgih stoletjih nikdar vsaj poskušalo samodejno raztrgati naravnih in umetnih tokov, prodrati pod širša, svetlejša obzorja, kot so bila tedanja idrijska.

Zgodovina nam že zelo zgodaj sporoča o poskusu Idrijčanov, da bi se prerinili iz kotla v svet ter si odprli vrata proti jugu in zahodu. Leta 1669 so izrazili tako pripravljenost z gradnjo ceste čez Hudo polje proti Gorici. Pobuda pa ni bila vseh kranjski deželni gospodki, ki je naročila rudniškemu predstojniku v Idriji, naj namero Idrijčanov takoj prepreči. Čez kakih pet let so Idrijčani spet predlagali izhod iz doline. Tokrat so imeli v načrtu cesto čez Črni vrh preko Cola v Vipavsko dolino. Tod so že vodile številne tihotapske steze, po katerih je odtekalo živo srebro proti Trstu. Zanimivo je, da je misel in predlog podpiral tudi sam rudniški gospod. Nič pa ni pomagalo, deželna oblast je predlog odklonila z utemeljitvijo, da bi cesta prišla prav predvsem tihotapcem.

Poteklo je dvesto petdeset let, pa kraj še vedno ni imel pošteno prometne žile z zunanjim svetom. Do leta 1721 je bil ves promet z Idrijo možen in usmerjen po stezi preko Dolov na Vrhniko. Steza se je pozneje spremenila v kolovoz, še kasneje v cesto, ki jo je vzdrževal rudnik. Po zimi je bila zaradi snežnih zametov dalj časa neprehodna.

Razvoj rudnika in trgovanje z živim srebrom je kmalu oživel novo pobudo za cesto oziroma prehod proti Trstu. To naj bi omogočila pot preko Godoviča do Logatca, kjer bi se priključila cesti Ljubljana-Trst. Iz Idrije je baje tedaj vodila pot nad Zalo proti Godoviču. Ni pa mogoče ugotoviti točneje, kje. Morda se je začela vzpenjati v breg pri Zagodu in se dvignila skozi Požarje pa dalje mimo Urbanovca čez Loketnice in nato po grebenih do Veharša in Godoviča? Ali po drugi strani Zagodovega vrha skozi Skrmik? Težili so, da bi to danes neznano traso izboljšali in tako dali Idriji boljšo zvezo s svetom. Leta 1735 je dobil rudniški predstojnik z Dunaja ukaz, naj z logaškim oskrbnikom

Vas Godovič nad Idrijo

foto: L. Božič

pregleda staro pot in o tem poročja. Prav v tem času pa je bil v Idriji na službenem obisku neki dvorni komisar, ki je Dunaju priporočil gradnjo ceste po soteski Zale skozi Godovič in Hotedršico v Logatec. Dunaj se je tedaj omeščal in privolil v gradnjo ceste po Zali. Toda že tretjič je odločila deželna oziroma osebna korist. Gradnji se je uprl deželni oskrbnik in cestni ravnatelj kranjske dežele grof Auersperg. Tudi četrti poizkus leta 1772 je propadel.

Idrija je zvezano dihala s skromno povezavo z vrhniškim pristaniščem na Ljubljani. Pomorsko izhodišče Trst je ostalo za Idrijo še vedno nedosegljiv cilj. Kraj se je oskrboval iz Ljubljane po Ljubljani do Vrhnike, kjer je bilo zgrajeno posebno skladišče za idrijsko blago.

O poti čez Podretejo in Pevc na Črni vrh govore prva poročila šele leta 1817. Bil je to pravzaprav le kozja steza za pešce in tovarne konje. Pot sô počasi širili in popravljali. Kakih osem let pozneje so odprli tudi cesto čez Razpotje v Žiri in proti Škofji Loki. Tako si je Idrija počasi in z velikimi težavami odpirala vrata v zunanji svet.

Več upanja na boljšo povezavo Idrije s svetom pa naj bi prinesla železnica, ki je pripihala z Dunaja v Ljubljano leta 1849. Za Idrijo je postal zanimiv in privlačen njen podaljšek proti Trstu, ki naj bi potekal preko Krasa. Še za časa njenega preučevanja in trasiranja pa so strokovnjaki naleteli na veliko težavo. To je bil Notranjski kras s svojimi prirodnimi posebnostmi in značilnostmi. Kar celo desetletje so ga preučevali in ob tem iskali tudi možnosti, da bi ga enostavno obšli. Iskali so boljših poti od Ljubljane do Trsta.

Eno takih obhodnih poti oziroma tras ob robu Krasa so predvidevali iz Ljubljane preko Šent Vida, Preske pri Medvodah, po Poljanski dolini do Žirov, skozi predor pod Razpotjem in dalje po dolini Idrijce do Svete Lucije, od tu pa do Devina v Sesljan in v Trst. Uresničitev te zamisli bi bila za Idrijo kaj ugodna in lepa prilika.

V razpravo o tržaški progi je posegla tudi ljudska pobuda. Tako je kmet Peter Leskovec z Veharš nad Godovičem predložil 6. marca 1837 Kmetijski družbi v Ljubljani

svoj načrt oziroma traso železniške povezave Kranjske s Primorsko. Predvideval je dve inačici. Po prvi bi proga potekala iz Ljubljane preko Loga in Vrhnike v Podlipo, kjer naj bi se dvignila v Smrečje, se spustila v Dobračevo pri Žireh, nadaljevala mimo Sela in Fužin do Sovodnja. Od tu bi krenila na Javorjev dol in v dolino Idrijce, ki bi jo dosegla nekje pod Faro (Spodnjo Idrijo), in nato po njeni dolini proti Sveti Luciji. Pri tej inačici je predvideval še drugo možnost. Pri Sovodnju naj bi trasa potekala čez Kladije v Cerkno in na Želin. Leskovčeva druga inačica pa je potekala iz Ljubljane čez Medvode do Škofje Loke in od tu v Poljane in Hotavlje v Kopačnico ter od tod čez Mrovlje in pod Novaki v Cerkno ali pa čez vrh Ulca v Cerkno ter dalje do Želina in ob Idrijci navzdol.

Ta še danes ohranjeni skicirani predlog je Leskovec predložil celo samemu avstrijskemu nadvojvodi Janezu na posvetovanju 18. marca 1837 v hotelu „Malič“ v Ljubljani (Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem).

Odločitev pa je končno padla le v korist kraške proge, ki so jo načrtovali preko barja, Borovnice, Logatca in dalje preko Krasa in Trsta. Proga se je sicer oddaljila od idrijskega mesta, vendar mu je kljub temu le obetala olajšave v njegovem vsakdanjem življenju. Železnico Ljubljana – Trst so začeli graditi leta 1849 in jo gradili do leta 1857.

Gradnja proge skozi nit- trideset kilometrov oddaljeni Logatec je zdramila tudi same Idrijčane. Uresničenje želja, tesnejše zблиževanje s svetom, je postajalo za njih resničnost. Niso pa še računali na neposredno železniško zvezo. Zaenkrat so se ogrevali za to, da bi uspeli zgraditi vsaj pošteno cesto preko Godoviča in Hotedrščice do Logatca, kjer naj bi se priključila na železno cesto, ki je tudi Idriji odpirala boljša vrata v Ljubljano in Trst. Prav gradnja železnice je Idrijčane spodbudila k borbi za cesto. Že leta 1851 so se združile pristojne občine med Idrijo in Logatcem ter predlagale cesarskemu Dunaju, naj jih vendarle usliši in uresniči stoletni sen idrijskega kotla in oživi sto let stari načrt ceste Idrija – Logatec. Spet je bilo dalj časa vse tiho in šele po petih letih se je nekaj zganilo v deželnem središču, v Ljubljani. Tedaj je sam predsednik Kranjske dežele grof Corinsky z rudniškim predstojnikom Heimreichenaumom in prizadetimi župani obšel teren, po katerem naj bi stekla nova cesta. Naslednje leto je bila imenovana posebna komisija z nalogo, da opravi pripravljala dela v zvezi z novo gradnjo.

Meseca maja 1857 so zasadili lopate in po dveh letih so krampi v soteski Zale spet utihnili. Cesta je bila nared. Tako je Idrija dobila pravzaprav prvo in za tedanje čase in prometne razmere primerno cesto, ki je kraj močno približala južni železnici in njeni najbližji postaji v Logatcu. Na mesto plovne poti po Ljubljani, na mesto tovarne in kolovozne poti čez Zaplano in Dole ter blagovnih skladišč na Vrhniki je stopila železna cesta iz Ljubljane do Logatca, zrasla so nova skladišča na logaški postaji in odprla se je nova cesta čez Kalce proti Idriji. Kar je bila za Idrijo dolga stoletja Vrhnika, to je sedaj postal Logatec: njeno okno in vrata v svet. Prometni prevrat pa je seveda naznanjal tudi druge spremembe v življenju idrijske kotline.

Prve, najnujnejše prometne in druge potrebe Idrije in njene okolice in doline v gornjem toku Idrijce so bile tako vsaj za nekaj let potešene in urejene. Po tristo petdesetih letih je Idrija prišla do ceste, po kateri so se premikali nerodni parizarji s težkimi tovari in po njej naj bi začeli pritekati v mesto tudi novi in sveži tokovi napredka. Za takratne razmere še vedno zelo velika razdalja tridesetih kilometrov od Idrije do Logatca pa je bila kljub vsemu v primerjavi s preteklostjo zelo velik dosežek tako za mesto kot za rudnik.

Uspeh je Idrijčane opogumil. Ni pa jih uspaval niti zadovoljil. Budno so sledili dogodkom v bližnji in daljni okolici. Po zgraditvi železnice do Trsta so se pojavljali glasovi o novih progah po kranjski deželi. Vesti so prodrle tudi v idrijsko grapo, zbujele nova upanja in narekovalle budnost občinskih mož. Načrti novih železniških prog so se dotikali bližnje in daljne idrijske okolice. Treba je bilo biti pripravljen, da pravočasno pristaviš svoj lonček, zdaj z večjim zdaj z manjšim upanjem, tudi če ga ne bi izpolnil do vrha.

Na Veharšu

foto: L. Božič

Ko so leta 1869 začeli graditi gorenjsko železnico, so sprožili tudi akcijo za progno po Poljanski dolini. Odcepila naj bi se od gorenjske proge nekje med Kranjem in Škofjo Loko. Potekala pa naj bi skozi Žiri, preko Rovt čez Hrušico do Razdrtega in dalje proti Divači. Za tak predlog je bil tudi tržaški mestni zastop. Zanj pa se je ogrevala tudi Trgovska zbornica v Ljubljani.

Leta 1872 se je pojavil v javnosti načrt osrednjih ilirskih železnic. Načrt je sestavil poseben akcijski odbor, ki so ga sestavljali zastopniki Trgovske zbornice, deželnega odbora in mestnega županstva v Ljubljani. Odbor je izdelal samostojen načrt železnic po kranjski deželi. To je bil proti-predlog vladnemu načrtu. Poleg tega načrta, ki ga je izdelal navedeni akcijski odbor, pa je posebni odbor javnih delavcev izdelal še svoj predlog ilirskih železnic. Med drugimi progami zasledimo v njem tudi načrt proge, ki je bil zanimiv tudi za Idrijo. Načrtovana proga bi potekala od Šenčurja pri Kranju skozi Škofjo Loko v Gorenjo vas in Žiri, od tu pa preko Rovt v Idrijo in Spodnjo Idrijo ter dalje proti Trebuši do Svete Lucije.

Leta 1882 je zaživel vprašanje druge železniške povezave Kranjske s Trstom. Trgovska zbornica v Ljubljani je tedaj poslala na Dunaj posebno delegacijo s predlogom, da bi ta zveza potekala od Škofje Loke preko Žirov, Hrušice in Razdrtega. Ker pa ni bilo denarja, je dunajski parlament črtal tudi kredite za pripravljala dela v zvezi s to progno. V javnosti je seveda po tem sklepu zelo zavreščalo. Trgovska zbornica je odklanjala vladni predlog predilske železnice in se dosledno zavzemala za progno Škofja Loka – Divača. V to besedno borbo pa je priletel nov predlog, to je predlog o bohinjski železnici.

Idrijčani so vestno sledili vsem predlogom in razpravam o novih železniških progah. Svoje glasove so ponovno povzdignili v letih 1880 do 1900. Tedaj so namreč načrtovali železniško progno iz Celovca čez Ljubelj do Kranja in dalje po Poljanski dolini. Pod Veharšem naj bi prodrla skozi tunel, prečkala idrijsko cesto med Godovičem in Hotedrščico ter se zarila spet pod Hrušico in se nato potegnila proti Senožečam in Divači. Zelo ugodna prilika bi bila to za Idrijo, saj bi dobila železnico tokrat že na pol poti med Idrijo in Logatcem.

Zadeva je bila zelo resna in obravnaval jo je mestni občinski odbor idrijski, ki ga je tedaj vodil župan Franc Didič. Na seji 17. marca 1894 so prebrali dopis županstva v Senožečah števil. 169 z dne 23. februarja 1894. V pismu je vabil senožeški župan idrijski občinski odbor, naj imenuje svoje zastopnike v deputacijo, ki bo obiskala železniško ministrstvo na Dunaju. Delegacija se bo na Dunaju dogovarjala o predvideni karavanski železnici, ki naj bi tostran Karavank povezovala Škofjo Loko z Divačo.

Odborniki so v razpravi sklenili, da v deputacijo ne bodo imenovali nobenega svojega zastopnika. Svoj skep so utemeljili s tem, da projektirana karavanska železnica ni koristna za Idrijo, ker ne vodi skozi mesto, temveč ga pušča ob strani. Menili so, da železniška proga, ki bo potekala med Godovičem in Hotedrščico, ni zanimiva za Idrijo. Zanimiva bi bila le proga, ki bi tekla po idrijski dolini proti Tolminu in Gorici. Tako odločni in zahtevni so bili naši predniki. Zahtevali so vse ali nič. In res ni bilo nič s to železniško progo, življenje v idrijski dolini pa je teklo naprej po starih tirnicah in po cesti skozi Zalo. Zadeva se je utišala in v miru sta potekli nadaljnji dve leti.

Pomladi leta 1896 je prejelo idrijsko mestno županstvo od mestnega urada v Škofji Loki dopis z dne 16. aprila 1896 števil. 671, s katerim so Škofjeločani vabili idrijsko občino, naj pošlje svojega zastopnika v delegacijo, ki bo obiskala Njegovo prevzvišenost gospoda Železniškega ministra v zadevi gradnje železniške proge Škofja Loka – Divača. Občinski odbor je o vabilu razpravljal. Razpravljal pa je ponovno tudi o svojem stališču, ki ga je razložil državnemu zboru na Dunaju v svoji vlogi števil. 22/1 že dne 2. septembra 1890 leta.

V tej vlogi se je idrijski občinski odbor močno zavzemal za neposredno povezavo Idrije z železno cesto. Tedaj pa tudi pozneje se mestni zastopnik ni strinjal s projektirano železniško progo, ki bi potekala nekje med Godovičem in Hotedrščico. Tako stališče iz prejšnjih let, od katerega tudi sedaj občinski odbor ni odstopil, naj bi zastopal župan tudi v škofjeloški delegaciji, ki je bila namenjena na Dunaj. V nečem pa se je stališče občinskega odbora le spremenilo od tistega pred dvema letoma. Odbor tokrat ni odklonil sodelovanja v delegaciji, kot je to storil pred leti v senožeški delegaciji.

Poslanstvo je bilo na Dunaju in je potrkalo na pristojna vrata. O tem je poročal idrijski župan na seji občinskega odbora 1. maja 1896. Delegacijo sta sprejela 23. aprila železniški minister podmaršal Emil Vitez Guttenberg in poljedelski minister Ivan grof Ledebur-Wichel. Idrijski član delegacije je pri obeh ministrih zastopal stališče svojega občinskega odbora, ki je bilo, kot že vemo, do karavanske proge odklonilno, saj bi pustila mesto popolnoma ob strani.

Če bi se bil navedeni železniški načrt, navkljub idrijskemu negodovanju in protestu, uresničil, bi se mestni očetje gotovo zelo krepko počohali za ušesi in si morda celo očitali preveliko samozavest, prenapet meščanski ponos in pretirano zahtevnost. Toda v olajšanje njihove vesti je načrt propadel. Pokopali so ga težki tereni in preveliki stroški, ki so bili predvideni za gradnjo predora pod Veharšem in še večjega in težjega predora pod Hrušico. Mestni očetje so zato mirno spali in tudi nad idrijsko dolino je spet legla tišina.

Taka je torej zgodovinska resnica o idrijskem stališču do karavanske železnice oziroma do tistega dela, ki naj bi potekal v neposredni bližini idrijskega mesta.

Ta in taka resnica pa je docela v nasprotju s trditvijo, ki jo navaja pisec knjige „Rudnik živega srebra v Idriji“ Ivan Mohorič. Knjigo je izdal Mestni muzej leta 1960. Na strani od 289 do 290 navaja pisec pod poglavjem: Ponovna prizadevanja za železniško zvezo, dobesedno tako: „da se je začela tudi Idrija prizadevati, da bi bila sprejeta ta varianta (karavanske železnice mimo Hotedršice op. p.), ki bi se bila najbolj približala idrijskemu mestu. Za njeno uresničitev se je potegovala idrijska mestna občina, medtem ko je bila rudniška uprava popolnoma pasivna.“

Kako je pisec navedene knjige prišel do takih podatkov, bi mogoče povedati le on sam. Sklepi občinskega odbora, ki smo jih navedli, jasno demantirajo pisca in njegove trditve.

Medvedje brdo – najvzhodnejša točka idrijskega sveta

foto: L. Božič

Na vodstvu mestne občine so se leta 1896 izvršile velike spremembe. Na oblast je prišla narodna napredna (liberalna) stranka z županom, ki se je takoj lotil uresničevanja zamisli na področju šolstva. Železnica je za dobo štirih let stopila v ozadje, ni pa izginila iz misli idrijskega prebivalstva. Meščani so menili, da je docela nemogoče, da bi drugo največje mesto na Kranjskem ostalo brez železniške povezave s svetom. O tem so govorili možakarji ob nedeljah na Tobakovem griču, kjer so prisostvovali nedeljski maši v sosedni farni cerkvi; o železnici je tekel pogovor po številnih gostilnah in krčmah; o železnici so klepetale kleklarice pri bulah, za katerimi so sedele na podičkih; o tem so razpravljali knapi pri delu, izven njega pa pri taroku in geružu v senčnatih utah pod fižolovkami, po katerih se je vzpenjal z velikimi rdečimi cvetovi okusni ščurkovec. Tako razpoloženje ljudstva seveda ni moglo iti mimo občinskih mož. Na občinski seji 14. februarja 1900 je tedanji občinski mož Ivan Bonča pobaral župana, kako je kaj z železnico skozi Idrijo in ali se ne bi dalo doseči podaljšanje proge Ljubljana–Vrhnika, ki je bila medtem že zgrajena.

Novi župan Dragotin Lapajne je bil v nemajhni zadregi in je zato zelo kratko odgovoril na postavljeno vprašanje. Dejal je, da se o železnici skozi Idrijo ne da govoriti, dokler ni rešeno vprašanje proge Dunaj–Trst (pri tem je mislil najbrže na progo Dunaj – Celovec – Trst op.p), o podaljšku proge Ljubljana–Vrhnika, pa je menil župan, da bi se morali izjasniti strokovnjaki. Odborniki pa so vrtali naprej. Že na naslednji seji 23. aprila 1900 je podobno vprašanje postavil županu odbornik Ivan Mohorič. Županov odgovor je bil enak odgovoru na prejšnji seji. Dodal pa je še, da Vrhničani žele tak podaljšek, vendar bi se morale o stvari pomeniti vse zainteresirane občine.

Tako so zvenele besede, stvari pa se dejansko nihče ni lotil. Občinstvo je postajalo vedno bolj nestrpno. Čez Kras je bila že davno stekla južna železnica, ki je Idriji prinesla nekaj koristi, toda pustila jo je kar v precejšnji daljavi na zahodu. Propadla je karavanaška železnica po Poljanski dolini in mimo Hotedrčice. Idrijo bi bila približala na pol poti do logaške postaje. V dolini se je spet pojavilo upanje. Na dan je prišla bohinjska železnica

Celovec—Jesenice — Bohinj—Sv. Lucija — Gorica — Trst. Na robu idrijskega sveta pa je že sopihala lokalna železnica Ljubljana — Vrhnika.

Občinski odbor je na seji 4. avgusta 1900 spet razpravljajl o železniški povezavi z Idrijo. Najbolj zanimiva in po mnenju odbornikov najboljša bi bila rešitev v povezavi vrhniške železnice z Idrijo. Tudi župan se je ogrel za tako možnost in je zato predlagal ustanovitev posebnega konzorcija, katerega člani naj bi bili državni poslanec dr. Danilo Majaron, idrijski župan in nekateri drugi občani. Konzorcij bi opravil potrebne priprave in poskrbel za predkoncesijo za gradnjo proge. Občina bi bila pripravljena prispevati k začetnim stroškom šest tisoč kron pod pogojem, da bi načrt proge postal občinska last. Za podaljšek vrhniške proge do Idrije se je zavzel tudi zastopnik rudnika. Na seji je izjavil, da tudi poljedelsko ministrstvo pozdravlja tako zamisel.

Odbornik Valentin Lapajne je na tej seji v zvezi z železniško progjo do Idrije iznesel svoj predlog, ki se je glasil: „Ker je s projektom bohinjске železnice izginilo upanje, da bi mesto Idrija prišlo v poštev za priključek na to progjo čez Gorico do Trsta, mesto Idrija pa v interesu eraričnega rudnika in svojega lastnega razvoja in bodočnosti ter v interesu celotnega okraja ne more še nadalje ostati brez železniške zveze. Mestni zastop zato odobrava korake, ki sta jih v tem oziru napravila župan Dragotin Lapajne in dr. Danilo Majaron, da bi dobili predkoncesijo za trasiranje najprimernejše železniške proge med Vrhniko in Idrijo ter da bi se osnoval konzorcij z nalogo, da se bori za uresničitev te železniške proge.

V dokaz, kako nujno je to vprašanje, dovoljuje mestni zastop, da sme župan izplačati konzorciju za kritje stroškov generiranega projekta vsoto šest tisoč kron, s tem da postane projekt last mesta Idrije, dokler se vsota ne povrne občini iz gradbene sklada.“

Predlog je bil soglasno sprejet. Župan je še navdušeno pozval vse odbornike na delo, nato pa sta z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem odpotovala na Dunaj, kjer naj bi zbudila zanimanje za idrijski predlog in dosegla tudi prve stvarne uspehe za gradnjo železnice od Vrhnike do Idrije. V življenje je stopil takrat tretji predlog za železniško povezavo Idrije s svetom.

O tej svoji poti na Dunaj je poročal župan na seji mestnega odbora 23. marca 1901. Povedal je, da sta bila oba župana pri poljedelskem ministru in da sta domov prinesla predkoncesijo za pripravljajna dela za idrijsko železniško progjo. Dovoljenje je vsebovalo razna tehnična dela, merjenje in izdelavo potrebnih načrtov. Župan pa je zbor opozoril, da s tem še nikakor ni zagotovljena idrijska železnica. Menil je, da je to šele prvi korak, ki naj ga vztrajno nadaljnje delo končno le pripelje do cilja. Odbornike je tudi obvestil, da je ministrstvo idrijski akciji zelo naklonjeno, pa tudi v ministrstvu državnih železnic so bili mnenja, da bi se dala zadeva ugodno izpeljati.

Od besed in obljub je bilo še daleč do dejanj. Zadeva se je vlekla ko jara kača, dokler se ni razburilo idrijsko javno mnenje. 8. decembra 1902 je bil v mestu velik javni ljudski shod, na katerem je prebivalstvo zahtevalo od župana in občinskega odbora, naj napneta vse sile, da bi čimprej uresničili železniško zvezo s svetom.

Zaman so bila vsa prizadevanja. Idrijska je nemoteno tekla proti Jadranskemu morju, železniške proge pa ni in ni bilo. Idrijo je še vedno povezovala s svetom le počasna konjska vprega, ki je enkrat na dan prevažala potnike in pošto v Logatec in nazaj. Poštni voz je odhajal iz Idrije ob štirih in se vračal ob enih popoldne. Pošto pa so raznašali po mestu sredi popoldneva.

Temperatura razburjenja se je v mestu hitro dvignila in dosegla svoj višek na seji občinskega odbora 28. februarja 1903. Župan je skoraj izgubil glavo, ko je živčno miril odbornike in jih tolažil s čakanjem, da konzorcij opravi vse potrebne priprave. Zagovarjal je delo konzorcija, češ da dela s polno paro po svojih močeh. Gradnja železnice da se s prošnjami in neprestanim drezanjem ne more pospešiti in uresničiti pred pomladjo leta 1905. V tekočem letu 1903 bi bila opravljena revizija trase, v naslednjem letu 1904 pa izdelani podrobni načrti.

Motiv z Vcharš

foto: L. Božič

V zadevo je vtaknila nos tudi avstrijska vojska. O tem je poročal župan na občinski seji 14. aprila 1904. Občinski odbor je obvestil, da bo 6. maja prispel v Idrijo avstrijski generalni štab pod vodstvom generala pl. Becka. Namen visokega obiska je bil, na kraju samem preučiti vprašanje podaljšanja vrhniške proge do Idrije in naprej do italijanske meje. Župan si je od tega obiska veliko obetal in celo sodil, da je železniška zveza tako rekoč že zagotovljena, kakor hitro se zanjo zavzame vojska. Zato je predlagal in priporočil občinskemu odboru, naj bi generala in njegov štab kar se da svečano sprejeli. Proti predlogu je bil samo socialdemokrat Anton Kristan.

Tako so se pletle stvari okoli vrhniške proge in njenega podaljška do Idrije. Zadeva te proge še ni bila povsem razčiščena, ko se je že rodil nov predlog. Na tajni seji občinskega odbora 19. oktobra 1904 je idrijski župan poročal, da ga je župan iz Cerknega obvestil, da so vse občine cerkljanskega okraja vložile na goriški deželni odbor prošnjo za gradnjo stranske železniške proge Sv. Lucija — Idrija. Idrijskega župana je naprošal, naj se tudi idrijska občina priključi akciji in se zavzame za to progo. Občinski odbor je predlog soglasno sprejel in vložil nasvetovano prošnjo.

Na seji 20. januarja 1905 je župan poročal občinskim odbornikom, da je predložil deželnemu odboru v Gorici prošnjo za gradnjo železniške proge Idrija—Želin—Sv. Lucija. Deželni odbor je na prošnjo odgovoril z dopisom dne 16. novembra 1904 pod številko 7296, da je predložil idrijski predlog svojemu železniškemu odseku v preučevanje. Odsek je takoj pristopil k delu in predlagal odboru, naj naroči izdelavo prvih študij za predlagano progo. O zahtevi svojega odseka je razpravljal deželni odbor na seji 12. novembra 1904. Odsek je bil pripravljen izvesti vse priprave že do naslednje seje deželnega odbora, na kateri bi odsek dobil nadaljnja navodila.

Idrijski občinski odbor je tako imel v ognju dvoje želez. Katero bo tako močno zažarelo, da se bo dalo kovati?

Občinski odborniki so 31. marca 1905 izvedeli nekaj več o vrhniškem podaljšku železniške proge. Občinski svetovalec Dragotin Lapajne, ki je medtem iz zdravstvenih

razlogov odstopil kot župan, nasledil ga je Josip Šepetavec, je poročal odbornikom, da sta bila z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem pri poljedelskem ministru in pri šefu avstrijskega generalnega štaba na Dunaju. Vsi funkcionarji, katere sta na Dunaju obiskala in z njimi govorila o železniški povezavi Idrije z Vrhniko in Ljubljano, so se zelo lepo in povoljno izražali o predlogu. Z najlepšimi vtisi sta se odposlanca vrnila domov in poročevalec je na seji izrazil veliko upanje na ugodno rešitev za Idrijo tako perečega in važnega vprašanja. Predlagal pa je občinskemu odboru, naj sprejme naslednjo resolucijo:

„Državni rudnik Idrija, ki obstoji okoli petsto let in je prinesel državi že ogromne dobičke, leži še danes oddaljen od svetovnega prometa. Ker je nadaljnji razvoj rudnika kakor tudi samega mesta odvisen od ugodnih prometnih zvez z drugimi mesti,

Mesto Idrija leži sredi med železniško progo Ljubljana—Vrhnika na eni in novo državno železnico (bohinjsko op.p.) na drugi strani. Koristi, ki bi jih imelo ne le mesto, ampak vsa dežela in država, če bi ti dve progi povezali, bi bile neprecenljive. Vsled tega se visoko c.kr. železniško ministrstvo nujno naproša, da čimprej začne s pripravami za to progo in ukrene vse potrebno, da se ta nadvse važna železniška proga v kar najkrajšem času izvrši.“

Resolucijo je občinski odbor sprejel soglasno.

Tudi ta resolucija je bila le glas vpijočega v puščavi. Nanjo ni bilo nobenega odgovora. Življenje v Idriji je teklo v znamenju potrpežljivega čakanja na milost avstrijske birokracije, ki se ji ni ljubilo odgovarjati na ljudske prošnje in vloge.

Nastopilo je že leto 1906, a Idrija še vedno ni dobila železniške zveze s svetom. Že je bila zgrajena bohinjska železnica, ki je v oddaljenosti nekaj desetih kilometrov od Idrije hitela na zahodu preko mogočnega viadukta nad Idrijo in skozi svetolucijsko postajo proti jugu v Gorico in Trst. Idrijo je pozdravila samo s piskom lokomotiv, ki so odmevali po dolini Idrijce navzgor in se utišali v vojskarskem Hudourniku.

Idrija se je sedaj znašla v vmesnem prostoru med južno železnico Ljubljana – Trst in državno železnico Jesenice – Trst. Do prve je bila oddaljena okrog trideset, do druge okrog štirideset kilometrov. Obsedela je praznih rok med Logatcem in Sv. Lucijo, svojima najbližjima železniškima postajama. Na obe je ostala povezana še nadalje s slabimi makadamskimi cestami, po katerih so se le z muko premikali težki vozovi s konjsko in volovsko vprego ter poštni voz, ki ga je šele leta 1912 nadomestil zasebni tovorni avtomobil. Očitno je bilo že tedaj, da bo Idrija ostala, kar je bila in kjer je bila.

Trmasti Idrijčani pa niso odnehali. Na seji 5. januarja 1907 je občinski odbornik, socialdemokrat Ivan Kristan, predlagal občinskemu odboru naslednje predloge:

„Občinski odbor mesta Idrija se svečano izreka za nujnost železniške zveze Idrije s kako železnico ter obenem slovesno izjavlja, da mu je proga Idrija – Sv. Lucija za sedaj najbolj simpatična, ker daje največ upanja v najprožnejšo izpeljavo v doglednem času.

Idrijskemu županstvu je nato naročil, naj skliče v najkrajšem času shod vseh prizadetih, predvsem deželnega odbora Kranjske in Goriške, deželne in državne poslance, zastopnike občin, ki jih vprašanje železniške proge Idrija – Sv. Lucija prizadeva, ter konzorcij za gradnjo železnice Vrhnika – Idrija.

Obenem je občinski odbor izvolil začasni železniški odbor sedmih članov, ki bo imel nalogo, energično in resno skrbeti, da bo akcija za povezavo Idrije s kako železniško progo rodila uspehe.“

Na tej seji je župan J. Šepetavec poročal o pismu Andreja Gabrščka iz Gorice, iz katerega je razvidno, da je vladalo v slovenskih goriških krogih živo zanimanje za železniško progo Idrija – Sv. Lucija in da so tudi oni že sprožili akcijo.

Oživel pa je tudi konzorcij za gradnjo železniške proge Vrhnika – Idrija, je poročal župan, in odposlal na Dunaj prošnjo, naj mu pristojni organi dodele koncesijo za transiranje vrhniške proge do Idrije in od tu do deželne meje pri Vrščevem pod Spodnjo Idrijo.

IDRIJA, ŽARIŠČ

LADO BOŽIĆ (karikatura) — Janatični
oboževatelj Idrije

Bez pretiravanja lahko trdimo, da zelo visoko in daleč nad

čavin, smo v glavnem ugotovili pogoje za razvoj naše bogate fl

Človek, ki živi na tem košču ni mogel ostati brezbrizen do sot svoje divne okolice. Narava bila v svoje naročje, silila mu vsem svojim čarom. Prišel se za zdravila, nato tudi za one, ki za rastline, najprej za one, ki v okras hiše in stanovanja. I cvetic se je stopnjevala iz ro kmalu so se pojavili možje rodu, ki so se pričeli podrobno za rastlinstvo, njegaj rast in preprosti botaniki so bili pre znejših tujih znanstvenikov, najbrže veliko pripomogli pri flore idrijske doline.

Kakor v mnogih drugih ozir odkrivali lepoto naše zemlje, bilo tudi z idrijsko cvetano, ki je prvi znanstveno razli iloro in uspehe svojega dela nil. Šele pri tujcu smo se uč cu spoznavali vrednost d Gotovo pa je tudi, da so bi mere za naše ljudi precej tega onemogočile dvig in ri lih domačih poznavalcev na Toda polagoma je čas do nas. V začetku preteklega avilil na polju botanikine z Idriščan, ki se je v svojo

„Istra“, glasilo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Zagreb 1939/50

Zadeva je torej v teku, je ugotavljal župan, ter podprl Kristanov predlog, ker se bo idrijsko železniško vprašanje s tem samo pospešilo in tako ali drugače tudi rešilo.

Kristanov predlog je bil soglasno sprejet. V železniški odbor so bili izvoljeni i: župan Josip Šepetavec, Anton Kristan, Karel Svoboda, Alojzij Pegan, Valentin Lapajne, Ivan Gruden in Fran Didič.

Železniško vprašanje, življenjska potreba idrijskega mesta, je tokrat združilo vse tri politične stranke. V železniškem odboru so složno sedeli zastopniki vseh treh strank.

Tako je železniška zadeva priklopila do vrha, toda tu obstala. Na predlog Antona Kristana na seji 21. februarja 1907 so v borbo pritegnili tudi rudnik. Rudniško ravnateljstvo in občinska uprava sta družno zaprosili železniško ministrstvo na Dunaju, naj jasno izrazi svoje stališče o predlagani železniški progi Vrhnika – Idrija – Sv. Lucija.

Seje občinskega odbora so postajale vse pogostejše. Na vsaki so obravnavali železniško vprašanje. Že je nastopilo rahlo upanje, da se bo zadeva zdrla z boba. Na seji 28. marca 1907 je namreč poročal odbornik Alojzij Pegan, da je železniško ministrstvo dalo idrijskemu konzorciju koncesijo za izvršitev priprav za gradnjo železniške proge. Vrhnika – Idrija – sv. Lucija in za izdelavo načrtov celotne proge. Ker konzorcij v te namene ni imel potrebnih denarnih sredstev, načrti pa so bili zelo dragi je predlagal, naj prispeva občina tisoč kron. Anton Kristan je predlog podprl, toda samo pod pogojem, da bo vsakokrat župan po svojem položaju član železniškega konzorcija.

Tudi ta predlog je bil soglasno sprejet.

Čas pa je tekkel. Povedanih je bilo veliko besed, dejanj pa ni bilo. Kot da se igrajo z Idrijo in njeno železniško progo slepe miši.

Seja občinskega odbora 15. junija 1907 je potekala v znamenju ogorčenosti in nezadovoljstva. Odbornik Anton Kristan je želel točnejšega poročila o delu železniškega konzorcija. Ugotovil je, da se o železniški povezavi Idrije s svetom samo mnogo govori, naredilo pa se ni še prav nič. Če se obstoječi konzorcij, je dejal, noče resno pobrigati za stvar, potem naj se iluzijo o vrhniški progi enostavno opusti. Predlagal je, naj župan v najkrajšem času skliče sejo železniškega konzorcija, ki naj izreče svojo končno besedo.

Župan je na kritiko konzorcija le-tega zagovarjal, češ da je storil prav vse, kar je le mogel. Dodal je, da je postrani zvedel za meritve za neko stransko železniško progo po žirovski dolini, vendar mu kaj več o tem ni bilo znanega. Obljubil je, da bo takoj sklical konzorcij, ki naj odloči o zadevi.

V zamotano in skrivnostno železniško idrijsko zadevo se je, kot smo že videli, vpregla tudi Trgovska zbornica v Ljubljani. Na seji 31. oktobra 1907 se je izrekla v korist proge Vrhnika – Idrija – Sv. Lucija. Zbornica je želela, da bi železniško ministrstvo na Dunaju upoštevalo njeno stališče. V borbo za življenjsko vprašanje Idrije se je osebno vključil tudi ljubljanski župan Ivan Hribar. Podpiral je vrhniški podaljšek železnice preko Idrije do Sv. Lucije in njegov priključek na bohinjsko železnico.

Tako zelo zelena in težko pričakovana železnica proti Idriji naj bi z Vrhnike tekla proti vasi Podlipa pod Sv. Tremi kralji, jo mahnila čez Smrečje in se spustila po Račevski dolini do Žirov. Od tod bi zavila v ozko dolinico Osojnice pod Breznico in Vrsnikom, se zarila skozi predor pod Žirovskim Razpotjem, se nekje blizu Idrije približala cilju in pomirila razburjene idrijske duhove.

Veliko je bilo dobre volje in mnogo podpore je nudilo slovensko javno mnenje prizadevanjem idrijskih ljudi, da bi se izkopal iz kotla samote. Trmasto pa je molčal cesarski Dunaj. Bil je gluha za idrijske potrebe in za izboljšanje rudarskega življenja. Čeprav je izvelkel iz Idrije ogromno bogastva, se ni hotel odločiti za gradnjo idrijske železnice. To je baje zavrl zelo težak teren med Vrhniko in Idrijo ter z njim združeni veliki stroški. Država ni imela za Idrijo denarja.

Vse predlagane inačice železniške povezave z Idrijo so ostale le na papirju in obnemogle v uradniških predalih avstrijske birokracije na relaciji Idrija – Ljubljana – Dunaj. Da bi držali idrijsko javno mnenje v stalni napetosti, je od nekje spet prodrl nepotrjen glas o predlogu za gradnjo železniške proge od Škofje Loke po Poljanski dolini do Žirov in do Idrije. Na vesti je bilo menda tudi nekaj resnice.

O tej novici pa je občinski odbor zvedel šele na seji 26. julija 1912. Zadnjič je obravnaval železniško vprašanje pred petimi leti, nato pa dal zadevo z dnevnega reda. Spet je dahnilo v kotel rahlo upanje, čeprav večina prebivalstva ni nikomur več verjela; preveč so ga v dolgih letih vlekli za nos in omamljali z volilnimi golaži.

Na seji je župan Ivan Štravs povedal, da je po naročilu kranjskega deželnega odbora in v sporazumu z županstvom v Škofji Loki sklenil sklicati sestanek interesentov za železniško progo Škofja – Loka – Žiri – Idrija. Sestanek je bil določen za 6. avgust 1912 v Žireh. Namen sestanka je bil ustanoviti posebne krajevne odbore, katerih naloga bi bila zbrati po sto kron prispevka za plačilo generalnih načrtov. Skupni stroški so bili predvideni v višini 25.000 kron. Idrijo naj bi na tem sestanku zastopali župan, Andrej Primožič in Leopold Troha. Iz vsake stranke torej po eden.

Če je bil sestanek v Žireh ali ne, ne vemo. Občinska preteklost o tem molči. Vemo pa to, da železnica po Poljanski dolini ni nikdar stekla in tudi ni dosegla Idrije. Že so bili tu viharji, vroči balkanski dnevi in svetovni požar. Vsa dejavnost avstrijske države se je obrnila v oboroževanje in pripravljanje na dolgoletno prvo svetovno vojno. Leto dni po začetku na oddaljenih vzhodnih frontah se je sprožil plaz tudi na našem zahodu. Ob Soči se je odprla nova fronta in Idrija je padla v njeno neposredno zaledje.

Tedaj se je pokazalo, kako kratkoviden je bil Dunaj, ko se je otepal idrijske železnice. Kako prav bi bila prišla za oskrbovanje zahodne fronte. Kar niso hoteli prej, so morali

začeti graditi z vso naglico sedaj. Po deveti soški ofenzivi je postala preskrba fronte zelo pereča. Vojska je zahtevala takojšnjo in hitro graditev normalnotirne železnice Logatec—Hotedrščica — Godovič — Črni vrh. Priprave so hitro stekle in že so zapeli krampi in lopate. Seveda nova železnica ni bila namenjena razvoju tukajšnjih krajev, ampak le vojaškimi namenom in oskrbovanju fronte. Vendar normalnotirna proga ni bila nikoli postavljena in normalne lokomotive niso po njej nikoli sopihale in piskale. S premikom fronte od Soče na Piavo je delo obstalo v nasipu onkraj Godoviča proti Črnemu vrhu. Namesto normalne železnice pa je fronto oskrbovala majhna vojaška ozkotirna tovorna železnica, tako imenovani „Feldbahn“. Vozila je od Logatca do Godoviča, krenila po Francoski cesti, se od nje ločila in po nasipih hitela nad strminami Zale, se vrh Ključev zaobrnila in nad Strugom pričela padati v dolino Idrijce. Nad velikim ovinkom belske ceste se je spet obrnila proti idrijskemu mestu. Cesto je dosegla pri četrtrem tolmunu v Strugu in nato po njej hitela skozi Idrijo in dalje proti Sv. Luciji. Ostanke obeh prog so še danes vidini. Nad cesto Logatec — Godovič so opazni nasipi, zaseke, oporne škarpe in sama trasa. Od Francoske ceste proti vrhu čmovrških serpentin so ohranjeni nasipi, nad Strugom pa edini tunel, skozi katerega je vozil „Feldbahn“. (Več o tej prog in o vožnji po njej glej moj prispevek „Moja prva tura“, ki je izšel v Planinskem Vestniku leta 1969 v decembrski številki.)

Avstrijo je nasledila v naših krajih Italija. Nova državna meja je presekala vse prometne vezi Idrije z vzhodom in severom, ostale so samo proti jugu in zahodu. Od vseh nekdanjih zamišljenih železniških prog je nekje ob strani ostala samo še ona po dolini Idrijce do Sv. Lucije. S tem volilnim golažem pa je računala tudi nova italijanska oblast.

Ko je leta 1922 vladni komisar ustoličil prvega in zadnjega slovenskega župana v Idriji, je v svojem svečanem govoru navajal gradnjo nove ceste, ki bi povezovala Idrijo s Postojno. Iz avstrijskih arhivov pa je povlekel tudi železniško progo Godovič—Črni vrh — Ajdovščina. Izjavil je, da je vlada že naročila izdelavo načrtov za to progo. Italija naj bi torej nadaljevala tam, kjer je končala Avstrija. Ostalo pa je le pri lepo zvenceh slavnostnih besedah, v katere Idrijčani že davno niso več verjeli, pa naj so bile izrečene v nemščini ali v italijanščini.

Železniška proga Idrija — Sv. Lucija je bila v teh časih še enkrat omenjena, na seji idrijskega občinskega odbora leta 1922. Ko je odbor pod županom Karlom Trevnom razpravljal o izkoriščanju idrijskih voda, so omenjali gradnjo vodnih električnih central, ki bi dajale električno energijo tudi za elektrifikacijo železniških prog severne Primorske. Odbor je pri tem izrekel svojo skrito in tiho željo, da bi samo elektrificirana železnica povlekla Idrijo iz osamljenosti in jo po dolini in preko Sv. Lucije povezala z ostalo Primorsko. Nove oblasti niso po dolini nikoli gradile električnih central in energija teh ni nikoli poganjala električnih lokomotiv ob Idriji.

Poteklo je petindvajset let tuje okupacije. Razvnela se je druga svetovna vojna, ki je prinesla tudi naše osvobojenje. Še zadnjikrat zasledimo misel o železnici do Idrije. Med nalogami prvega petletnega plana za leta 1947 do 1951 so železniški strokovnjaki v Ljubljani predvideli oziroma oživeli železniško traso po Poljanski dolini do Idrije in dalje proti Mostu na Soči. Tudi to je bil le načrt, nikoli uresničen. Zadnja pobuda je prišla iz železniških krogov in ni imela pri Idrijčanih nobenega posebnega odmeva in zanimanja.

Za vselej se je končala zgodba o idrijski železnici oziroma železnicah. Železnica je v Idriji živela samo v vročih željah, težkih mislih, v mrtvih papirnatih črkah in pogosto v zelo ostro izraženih besedah. Prej ali slej je ostala Idrija povezana s svetom le s stezami, kolovozi, prašnimi makadamskimi in šele v najnovejšem času z asfaltirano cesto, ki pa je tudi že močno zastarela in nikakor ne dohiteva razvoja sodobnega prometa. Ali je potemtakem kaj čudnega, da Idrija še do danes ni dohitela in dojela celotnega utripa sodobnega življenja?

NAPAD NA MAROF

Letos so občani krajevne skupnosti Spodnja Idrija razglasili 30. januar za svoj krajevni praznik in s tem počastili in obudili spomin na dan, ko je pred skoraj 33 leti heroj Vojko s svojim vodom uspešno izvedel prvo večjo partizansko akcijo na našem območju.

Mnenja sem, da je zato povsem primeren čas in da je tudi potrebno, da še živi udeleženci to akcijo opišemo in prispevamo s tem delček k opisu zgodovine našega narodnoosvobodilnega boja in k osvetlitvi nepozabnega lika našega narodnega heroja Janka Premrla – Vojka.

Okrog 25 nas je bilo takrat v januarju 1943 zbranih ob Vojku na Drenovem griču. Bili smo mladi, polni življenja, polni želje po kakršnikoli akciji, ki bi pognala strah v kosti italijanskim fašistom in s tem skrajšala čas do njihovega dokončnega uničenja.

Za akcije nam je manjkalo predvsem orožja.

Lahko si mislite, kako ponosen sem bil na svoj puškomitraljez, ki sva ga bila z bratom Bogomirjem že junija 1941 kupila pri mesarju Burniku v Rovtah za 202 liri. Še bolj ponosen in srečen sem bil, ko sem ga septembra 1942 izročil Vojku in mi je on v zameno dal lovsko puško.

Kako krvavo smo potrebovali več orožja prav tedaj, ko je, po vztrajnem in trudapolnem delu Jakoba Platiše – Franca, Vojka in ostalih siloviteje prodrla misel na upor predvsem med delavsko in kmečko mladino, je najbolje vedel in občutil prav Vojko sam. O tem, kje, kako in na kakšen način priti do orožja, se je z nami neprestano pogovarjal, sam premišljeval in tudi nas spodbujal k premišljevanju.

Tako sem se spomnil pogovorov pri sestri Milki v Cegovnici. Njen mož Nace Kavčič, narodno in razredno zaveden rudar, je italijanske fašiste iz dna duše sovražil od prvega dne njihovega prihoda na našo zemljo, bil zaradi fizičnega obračunavanja z njimi zaprt, vztrajal kljub svojim 45 letom tri zime v borbi z njimi in nato dobro leto po vojni omagal zaradi posledic vsega prestanega.

Nič manj ni fašiste sovražil njegov prijatelj Tone Murovec, strojnik v centrali na Marofu. Kadarkoli smo se v Cegovnici srečali, me je, že pred odhodom v partizane, nagovarjal, naj organiziram na kak način napad na italijansko posadko na Marofu. „Pomisli“, mi je vsakokrat prigovarjal, „samo 15 jih je, vse njihove navade poznam, vem točno, kakšno orožje imajo, vem, da se partizanov neznanško bojijo, kar pa je najvažnejše, oddaljeni so od ostalih; če prekineš telefonsko zvezo, ne bo nihče niti slutil, da so bili napadeni. Kakršnekoli podatke boste rabili, vam jih lahko preskrbim, samo dajte, poženite jim še več strahu v kosti“.

Te Tonetove vneme sem se torej spomnil na Drenovem griču in jo Vojku tudi omenil. Ni imel navade izražati svojih čustev, vse stvari je rad sam dodobra premislil, zato tudi na mojo misel ni ničesar odgovoril.

Naslednji dan je odbral Aleksandra, Bogdana, Metoda, Mavrija in mene za ogled položaja na okoliških hribih. Spustili smo se v Idršek, od tod pa na obronke Idrijce, na Pečnik, nazaj na Mrzli Vrh in v Ledine. Spomnim se sestanka v Veharjevi hiši. Prišlo je čez 20 vaščenov. Ko jim je Vojko razložil pomen Osvobodilne fronte in sploh našega boja, so bili za pomoč vsi navdušeni. Vrnili smo se na Drenov grič, ne da bi besedo spregovorili o Marofu. Šele čez nekaj dni me je Vojko ponovno poklical in vprašal, če je strojnik Murovec resnično zanesljiv. Ko sem mu to zagotovil, mi je naročil, naj ga dobim na razgovor v Idršek. Preko sestre Milke sem to sporočilo takoj oddal Tonetu. Zaradi varnosti je v Idršek poslal svojega 16-letnega sina Tončeta. S seboj je prinesel že kar razpored italijanskih objektov na Marofu; ob mostu je bila stražarnica, v izogibu proti centrali pa baraka, kjer so vojaki prenočevali. Čez dan so se zadrževali največ v gostilni

Zgoraj z leve proti desni: Eržen Karel, Eržen Franc, Eržen Danilo
Spodaj z leve proti desni: dva gorenjska partizana in Tone Jurman. Slikano v Ledinci pri Žireh, jeseni 1944. Sliko so pri preiskavi 7.12.1944 našli belogardisti pri Milki Kavčič v stanovanju. Zato, da bi od nje zvedeli, kje točno se nahaja oz. kam prihaja brat Danilo, so jo v ječi (v „Palacini“) neusmiljeno pretepali. Po vojni je bila slika najdena v belogardističnem arhivu (štev. 10 policijskega preglednika).

preko ceste. Ko je Vojko dobil od njega vse potrebne podatke, smo se razšli: Tonče nazaj na Marof, mi pa na Drenov grič, še vedno brez besed o napadu.

Naslednji večer je Vojko sklical svoj vod. Povedal sem že, da nas je bilo okrog 25. Rekel nam je, da rabi 14 prostovoljcev za akcijo. Javili smo se seveda vsi, zato nas je moral sam odbrati. Žal se spomnim le še Ivana Renka—Jakca, Metoda (Trnovca), Aleksandra, Bogdana, Franca Rupnika (Kašandra), Mavrija in brata Bogomirja Eržena.

Z Drenovega griča smo krenili zvečer preko Zale in Vrbanovca v Idršek. Dan smo prebili pri Gnezdu. Opozoriti je morda treba na to, da smo se partizani zaradi varnosti premikali ponoči, spali pa smo, kolikor lahko o spanju sploh govorimo, podnevi.

V Idršku smo se zopet sestali s Tončetom. Ponovno nam je posredoval do podrobnosti vse potrebne podatke: od tega, da gredo vojaki ob 21. uri spat v barako, pa do tega, kako se vrata z zapiralom zapirajo od znotraj in jih je možno odpreti skozi luknjo z zunanje strani in še točno, kakšno orožje imajo, koliko ter še druge malenkostne, a za uspeh pomembne podatke.

Ob mraku nas je Vojko zbral na Gnezdovem hlevu. Šele tu nam je povedal, da bomo tisti večer izvršili napad na italijansko posadko na Marofu (posadka je stražila most preko Idrijce in centralo). Razložil nam je pomen napada in dal vsakemu čisto določeno nalogo. Povedal je tudi, da bo moral vsakdo svojo nalogo izvršiti takoj, ko bo poklical določeno številko. Vsak naj si zato svojo številko dobro zapomni, kajti pomote ali zamude ne sme biti. Spustili smo se po gozdu proti Idrijci. Ko smo prišli do čistine nad Marofom, nam je Vojko dal ukaz, da se ustavimo. Da bi bili čim manj opazni, smo dobili bele halje — sešile in dostavile v Idršek so nam jih bile aktivistke z „Brusovša“. Ukazal nam je, naj halje oblečemo, nakar je vsakega posameznega še prekontroliral. Dobro se spomnim njegovih besed: „Lepo ste maskirani, to bo lepa akcija.“

Previdno smo se nato pomaknili po čistini do škarpe nad centralo. Tiho smo počakali, da je bila ura devet (zvečer), ko so se vojaki odpravili iz gostilne v barako na spanje. Zunaj je ostal samo stražar v stražarnici ob mostu, tako, kot je bilo po Tončetovih podatkih vsak večer.

Počakali smo še pet minut, da se je vse umirilo, nakar je Vojko poklical številko ena (1). To je bil poziv zame in za izvršitev jasno definirane naloge: pretrgati telefonsko zvezo in pripeljati strojnika iz centrale (ta večer namreč ni bil strojnik Tone, temveč nekdo drug, katerega imena ne vem). Da bi nalogo za gotovo v redu izvršil, sem odtrgal cel telefonski aparat in ga odnesel iz centrale. Iz centrale sem pripeljal tudi strojnika. Bil je bled in prestrašen, posebno še, ko mu je Vojko zagrozil, naj bo tiho, ker sicer da že ve, kaj ga čaka. Vojko je pri tem stal na stopnicah, ki vodijo k centrali iz idrijske smeri. Poklical je številke: 2, 3, 4; slednji je bil mitraljezec Jakec—Renko, njegovo mesto je bilo pred barako. Številki 2 in 3 sta bila Aleksander in Bogomir, ki sta imela nalogo razorožiti stražarja. Metod in Mavri sta stražila cesto proti Ledinam. Zataknilo se je pri stražarju. Stražar namreč ni stal, kot je to navada oziroma ukaz, temveč je sedel na loncu z žerjavico; cev Bogomirjeve puške, s katero ga je nameraval pritisniti ob steno, zato ni zadela na pravo mesto, vojak jo je zgrabil z rokami, pri čemer se je napeta puška sprožila. Bogomir in Aleksander sta svoje delo vseeno uspešno opravila, tudi stražarju se ni ničesar zgodilo, le vpil je: „Mamma mia anche mi son comunista!“ Podobno vpitje se je slišalo tudi v baraki, v katero smo morali Vojko, Jakec in jaz zaradi strela v stražarnici udreti tako, da je Jakec v ključavnico spustil pet nabojev iz puškomitraljeza. Prizor v baraki je bil tragikomičen: napol oblečeni in obuti ter nekoliko ranjeni vojaki (2), ki vpijejo, da so komunisti. Ranjene italijanske vojake je ukazal Vojko takoj obvezati. Obvezal jih je Bogomir. Takoj, ko smo vdrli v barako, je dal Vojko ostro, kratko in jasno komando: „Vojaki, predajte se, tu smo partizani, predajte vse orožje.“

Puške so takoj vsi oddali. „Kje imate pištolo?“ je vprašal Vojko „corporala“. Ni mu kazalo drugega, kot da jo je izvlekel izpod plevnice na ležišču in jo predal Vojku. Ukana

mu ni uspela, Vojko je predobro poznal običaje in oborožitev italijanske vojske. „Corporale“ je tudi trdil, da nimajo mitraljeza. Po Murovčevih podatkih smo vedeli, da mitraljez je, zato mu je Vojko zagrozil: „Časa imate samo toliko, da preštejem do deset“. To je zaleгло. „Caporale“ se je ustrašil in je povedal, da imajo mitraljez na podstrešju. Tako smo prišlo do mitraljeza znamke FIAT, dobili smo tudi 4000 nabojev zanj. Razen tega smo dobili še 15 pušk in 700 nabojev zanje ter 50 ročnih bomb „paradajzaric“.

Akcija je popolnoma uspela.

Pred odhodom je Vojko zbranim italijanskim vojakom še spregovoril v lepi italijanščini:

„Vojaki, vaša dolžnost je, da greste domov in se na svoji zemlji borite proti fašizmu. Zapomnite si, mi nismo „ribelli“ (razbojniki), smo prava, redna partizanska vojska. Ne borimo se proti italijanskemu narodu, borimo se proti fašizmu, ki ga bomo z lastnimi močmi tudi premagali in svojo zemljo osvobodili.“

Nato jim je ukazal, naj gredo v barako, od kjer naj se pol ure nihče ne gane.

Kako čudovit komandant in organizator je bil Vojko, pove tudi podatek, da je bila vsa akcija opravljena v 14 minutah – čas je vedno beležil Vojko sam.

Po končani akciji me je vprašal, kje je stanovanje Antona Murovca. Stanoval je nad centralo – v isti hiši. Šla sva k njemu. Ko sva stopila skozi vrata, sva zagledala na mizi pripravljena dva nahrbtnika: mož se je postavljaval od jokajoče žene Francke, sin jo je tolažil, češ, saj bo kmalu svoboda in se vrnemo. Odšla sta z nami na Drenov grič. Nista dočkala svobode. Padla sta v spopadih z belo gardo pri Žužemberku na Dolenjskem.

Padel je tudi heroj Vojko. Z besedami njegovega lika, lika velikega človeka in tovariša, sposobnega in inteligentnega vodje, predvsem pa neizmerno velikega domoljuba, ni mogoče popisati. Treba ga je bilo samo doživeti in doživljali smo ga vsi, ki smo bili v njegovem vodu, ko je bil neprestano med nami, se z nami pogovarjal, nas učil in nas vodil. Kako kruta, nepravilna, predvsem pa boleča je bila v tem primeru smrt!

Še smo izvajali akcije, čeprav nam je do potankosti tako lepo kot ta le malokatera uspela, saj ni bil od naših nihče niti ranjen. Z orožjem, pridobljenim na Marofu, smo oborožili večjo skupino mladih fnatov iz Cegovnice (današnje Partizanske ulice), prav od tu pa smo 15. februarja zato lahko organizirali tudi množični odhod večje skupine starejših mož v partizane.

Še bi bilo treba pisati, še so pomembne akcije, predvsem pa ljudje, ki nanje ne bi smeli pozabiti. Naj bo moj poskus tudi poziv ostalim, da me dopolnijo; predvsem bi bilo treba dopolniti seznam vseh, ki so v akciji sodelovali. Morda bo, to storilo vodstvo krajevne skupnosti iz Spodnje Idrije. Sam nimam za to niti časa niti možnosti. Zadovoljen sem, da so mi po 33 letih ti dogodki in vtisi še tako dobro ostali v spominu.

Obvestila, poročila, recenzije, kritike

RAZGLASITEV ČASTNIH OBČANOV TER PODELITEV PRIZNANJ

Dne 1. oktobra 1975, ob občinskem prazniku idrijske občine, je bila v dvorani hotela Nanos v Idriji slavnostna seja skupščine občine Idrija. Slavnostni govornik je bil Cveto Šulgaj, predsednik skupščine občine Idrija. V svojem govoru je omenil ustanovitev Vojkove brigade pred 32 leti na dvorišču bivše italijanske vojašnice, tj. današnje tovarne Eta v Cerknem. V tej brigadi so bili večinoma fantje in moške iz idrijske občine in v spomin na to ustanovitev praznujemo občinski praznik.

Nadalje je govoril o uspehih in neuspehih v tridesetih letih po osvoboditvi. Vsekakor pa lahko beležimo velik napredek na vseh področjih, je zaključil svoj govor.

Na slavnostni seji so razglasili za častna občana dr. Aleša Beblerja in Jožeta Primožiča—Miklavža.

Dr. Aleš Bebler—Primož je bil rojen v Idriji 8. junija 1907. Ko so po prvi svetovni vojni Idrijo zasedle italijanske čete, je ilegalno odšel čez mejo v Jugoslavijo, kjer je v Celju dokončal gimnazijo. Pravno fakulteto z doktoratom je dovršil na univerzi v Parizu. Član SKOJ je postal 1927 leta, član KPJ pa januarja 1929. Zaradi političnega preganjanja v domovini je tov. Bebler od 1931. leta živel v emigraciji in sicer v Franciji in Sovjetski zvezi.

Ob izbruhu državljanske vojne v Španiji je prostovoljno odšel na pomoč republikanskim četam in kmalu postal oficir in namestnik političnega komisarja XV. internacionalne brigade. Na fronti v Španiji je bil težko ranjen. Leta 1939 se je vrnil v Jugoslavijo, kjer je bil leto dni zaprt. Po prihodu iz zapore je nadaljeval z ilegalnim partijskim delom. Ob razpadu stare Jugoslavije je od vsega začetka sodeloval pri organizaciji oboroženega odpora. Kot predsednik KPS se je 27. aprila 1941 udeležil ustanovnega sestanka OF slovenskega naroda. Ob napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo je bil že 22. junija

1941 imenovan za načelnika glavnega štaba Slovenije. Leta 1942 je postal namestnik komandanta glavnega štaba Slovenije. Nato je bil komisar III. grupe partizanskih odredov in komandant operativnega štaba za Dolenjsko. Od konca leta 1942 do 1944 je bil inštruktor CK KPS in IO OF za Slovensko Primorje. Na kočevskem zasedanju je postal član SNOS, na II. zasedanju v Jajcu pa tudi član AVNOJ. Leta 1944 je postal sekretar Pokrajinskega komiteja KPS za Štajersko. Ob ustanovitvi prve slovenske narodne vlade v Ajdovščini je bil imenovan za ministra za finance. Od jeseni 1945 do 1949 je bil pomočnik ministra za zunanje zadeve FLRJ in prisostvoval številnim mednarodnim konferencam; med drugim je bil navzoč na mirovni konferenci v Parizu, na kateri se je vodila težka borba za priključitev Slovenskega Primorja in Istre k domovini Jugoslaviji. V letih 1949 do 1952 je bil stalni delegat FLRJ pri OZN in Varnostnem svetu, od 1952 dalje pa državni podsekretar v državnem sekretariatu za zunanje zadeve FLRJ. Dr. Bebler je bil dolgoletni član CK ZKJ. Je nosilec partizanske spomenice 1941, odlikovan je bil z redom narodnega heroja in je rezervni generalmajor JLA.

Primožič Jože—Miklavž je bil rojen v Planini pri Cerknem 1. marca 1909. V mladosti je bil najprej kmečki delavec in nato delavec v lesni stroki. Zaradi antifašističnega prepričanja mu je leta 1928 grozila aretacija, zato je pobegnil v Jugoslavijo, kjer se je aktivno vključil v delavsko gibanje v Mojstrani in na Jesenicah. Leta 1937 se je pridružil skupini jeseniških komunistov, ki so bili namenjeni v republikansko vojsko v Španijo. Pri Splitu, kjer naj bi se ilegalno vkrcali na ladjo, jih je policija aretirala.

Po dvomesečnem zaporu je bil policijsko ilegalno izgnan v Avstrijo, po aretaciji v Gradcu ga je avstrijska policija izročila Italijanom. Po obsodbi in odsluženem vojaškem roku se je julija 1938 vrnil na Cerkljansko. Ves ta čas je vzdrževal preko meje zvezo s komunistom Jakom Platišo. Prvi organizator OF na Cerkljanskem Jaka Štucin—Cvetko je tov. Jožeta Primožiča že

aprila 1942 povezal v osvobodilno gibanje. Postal je njegov najtesnejši sodelavec in kot tak bistveno prispeval k razvoju OF in partizanstva na Cerkljanskem in Idrijskem. Novembra 1942 je bil sprejet v KPS, od decembra 1942 do konca vojne je opravljal funkcije člana okrajnega, nato okrožnega komiteja za Cerkljansko, sekretarja okrožnega komiteja KPS in OF na Cerkljanskem, člana OK KPS in OF za Baško, sekretarja OK KPS za Kanalsko, nato člana OK KPS za Severno Primorsko. Oktobra 1944 je bil izvoljen za podpredsednika okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Severno Primorsko, v letu 1945 pa je bil inštruktor pri Pokrajinskem odboru OF za Slovensko Primorje in član OK KPS in OF za Zapadno Primorsko. Po osvoboditvi je opravljal odgovorne oblastvene in politične funkcije na Primorskem. Med drugim je bil leta 1949 pomočnik ministra za novoosvojenjena ozemlja v zvezni vladi in član CK KPS. V obdobju 1948 do 1962 je svoje odgovorno politično delo opravljal v okrajih Idrija, Gorica, Ilirska Bistrica, Postojna in Tolmin. Bil je tudi večkrat delegat na kongresih KPS, KPJ in OF. Poleg drugih funkcij v organih ljudske oblasti med vojno in po njej je bil leta 1947 izvoljen za zveznega, leta 1950 pa za republiškega poslanca. Po upokojitvi je kljub težkemu zdravstvenemu stanju ostal aktiven in zavzet, posebno pri proučevanju zgodovine delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, zlasti še na Cerkljanskem in Idrijskem. Za svoje delo je prejel številna visoka odlikovanja.

Na slavnostni seji so podelili tudi 13 priznanj zaslužnim občanom in organizacijam. Ta priznanja so prejeli: Rudarska godba na pihala, Geološka služba RŽS, Janko Lukan, TOZD „Čipka“ Prostovoljno gasilsko društvo Spodnja Idrija, Golja Vinko, Ivan Hlača, Filip Kavčič, Jože Kenda, Štefan Lapajne, Sonja Miklavčič, Ivan Rijavec in Jože Rupnik. Šahovskemu klubu „Rudar“ Idrija pa so podelili Pirnavo nagrado.

Se posebej je treba omeniti priznanje Geološki službi RŽS, ki je z domačimi strokovnjaki opravila veliko znanstveno delo. Utemeljitev se je glasila:

Geološka služba RŽS uživa velik znanstveni ugled v domovini in v svetu. O uspešnosti njenega dela pričajo podatki, da je večina rudnih teles, ki so trenutno v eksploataciji, odkrita prav v zadnjem času in da je bila v preteklem obdobju uspešnost raziskav 15–20 %, danes pa je celo do 80 %, kar je izjemen rezultat. Raziskana so bila nova rudišča, ki zagotavljajo perspektivo RŽS. Na teh sloni nadaljnja perspektiva rudnika. Pomembne za rudnik in občino so raziskave na okrasnem kamnu in surovinah za pridobivanje elementarnega magnezija.

Geološka služba vrši regionalne raziskave na Idrijskem in Cerkljanskem, pri čemer je bilo detajlno kartirano preko 300 km² terena. Te geološke karte služijo za smotrnejšo trasiranje cest, za večje komplekse novogradenj in podobno. Pomembne so tudi za hidrološke raziskave, med drugim zlasti pitne vode.

Geološka služba je v domovini in izven nje poznana kot zelo uspešen znanstveni team. V ožji domovini skoraj da ni strokovne komisije s tega področja, v kateri ne bi sodelovala. Strokovnjaki službe so doslej objavili 18 geoloških razprav, od tega 5 diplomskih nalog. Štiri razprave, ki obravnavajo montanistično geološke probleme rudnika, so v tisku, štiri pa so v pripravi za tisk.

Geološka služba uradno in strokovno stalno sodeluje z Geološkim zavodom Slovenije in fakulteto, s katero pripravljajo skupne objave znanstvenih razprav. Služba je prav tako v stalnem kontaktu z univerzami v Moskvi – ZSSR, Münchnu – ZRN in Nancyju – Francija. Strokovnjaki službe so predavali o idrijskem rudišču in rudniku v Idriji, v Ljubljani, Zagrebu in München. S strokovnimi referati so sodelovali na različnih simpozijih in kongresih, med drugim na jugoslovanskem speleološkem kongresu 1972, simpoziju o Alpskih rudiščih 1971, mednarodnem kongresu o živem srebru v Barceloni 1974 in jugoslovanskem geološkem kongresu 1974.

Vseslovenskega in svetovnega pomena so znanstvena odkritja, ki so bila odprta in dobila podlago za rešitev v Idriji, to so odkritja o triadni tektoniki, ki so poseb-

nega pomena za razlago celotne tektonike v Sloveniji in novost svetovnega pomena o sedimentnem nastanku živosrebrnih rudišč. Ta odkritja vzbujajo veliko pozornost v svetu, zaradi česar vsako leto obišče geološko službo več svetovno priznanih znanstvenikov iz celega sveta.

Za nekatera odkritja so geologi že prejeli visoka priznanja; dvakrat so prejeli nagrado Prešernovega sklada, dvakrat pa nagrado sklada Borisa Kidriča. Njihovo ustvarjalno delo, zasluge za razvoj znanosti in uveljavitev Idrije zato v polni meri zaslužijo, da se jim naša občinska skupnost oddolži s podelitvijo priznanja občine Idrija za leto 1975.

Janez Jeram

NOVEJŠE RAZPRAVE RUDNIŠKIH GEOLOGOV

Čar Jože, 1972; Nekaj osnovnih podatkov o osamljenem krasu na Idrijskem. Naše jame 13 (1971), 61–70, Ljubljana.

Nova dognanja o geološki zgradbi idrijskega ozemlja so omogočila tudi znanstveno raziskovanje krasa. Bistveno različna stopnja zakraselosti pogojuje delitev v dinarski in osamljeni kras. Klasični dinarski kras, kot je razvit na Črnovrški planoti, Trnovskem gozdu in Hrušici, prištevamo po hidroloških karakteristikah k globokemu krasu s podzemnim odtokom. Termin osamljeni kras je uvedel v strokovno literaturo dr. Peter Habičin. Označuje kraško ozemlje, ki je za zakrasitev manj ugodno in na njem najdemo le redke kraške objekte. Po razdelitvi avtorja prištevamo k osamljenemu krasu celotno idrijsko-cerkljansko gričevje. Celotno ozemlje je geološko izredno komplicirano: dobimo vse kamenine od karbona do eocena. Za zakrasevanje so najugodnejše spodnjeskitski eolitni apnenec, zgornjeskitski laporni apnenec in langobardski apnenec. Manj ugodni so slabše prepustni anizični in kordevalski dolomiti in langobardski konglomerati. Za nastanek kraških objektov na

osamljenem krasu je potrebna močna tektonska porušitev.

Speleološka raziskovanja, ki potekajo na Idrijskem že dve desetletji, so omejena predvsem na topografsko snemanje kraških objektov. Ing. Čar je v članku razvrstil številne kraške objekte idrijskega osamljenega krasa tako glede stratigrafske pripadnosti kamenin, v kateri nastopajo, kot na tektonske elemente, ki pogojujejo njihov nastanek. Znanstvena obdelava speleoloških podatkov je bila do nedavnega zapostavljena, razprava o osamljenem krasu delno zapolnjuje vrzel.

Ing. Marko Cigale

Placer Ladislav, 1973; Rekonstrukcija krovne zgradbe idrijsko žirovskega ozemlja. Geologija 16, 317–334, Ljubljana.

Iskanje novih za orudjenje perspektivnih con v bližnji in daljni okolici Idrije zahteva natančno poznavanje tektonske zgradbe. Članek ing. Placerja dopolnjuje razpravo ing. Mlakarja iz leta 1969 „Krovna zgradba idrijsko žirovskega ozemlja“ z novimi podatki.

Pomembna je uvrstitev prvega dela idrijskega pokrova, ki ga je Mlakar označil kot struktura III/1 in inverznega dela strukture III/2 v samostojni tretji – imenovan kanomeljski pokrov, medtem ko spada normalni del strukture III/2 idrijskega pokrova in s tem tudi središče v četrti, to je „Žirovsko – trnovski“ pokrov. Taka uvrstitev je utemeljena s študijo zasuka triadnega preloma „Urbanovec – Zavčan“ ter z ugotovitvijo, da se normalni skladi idrijskega rudišča z območja „Talnine“ lahko nadaljuje le v navedenih skladih četrtega pokrova južnega pobočja Govekarjevega vrha in Vojskarske planote. Današnje lego triadne tektonske ploskve in celotnega srednje triadnega tektonskega sistema lahko zadovoljivo razložimo le, če predpostavimo, da so se plasti nagubale v poševno gubo, katere os je tvorila s triadnimi strukturami majhen kot. Del žirovsko trnovskega pokrova s plastmi starejšimi od karniske stopnje ing. Placer imenuje idrijska luska, v okviru katere nastopa tudi

idrijsko rudišče. Rudišče torej ne nastopa v jedru velike poleggle gube, kot je predvideval Mlakar, temveč v manjši poševni sinklinali v zgodnjem krilu velike poleggle gube.

V drugem delu članka avtor obravnava obliko poleggle gube in nastanek krovne zgradbe. Izhodna oblika zapletene krovne zgradbe, je bila prevrnjena guba, ki se je zaradi pritiskov s severa v jedru večkrat pretrgala. Posamezni pokrovi so se premikali dalje neodvisno. Velikost poleggle gube je določena z velikostjo inverznega krila. Ugotovljena širina znaša 21 km, skupna debelina pa 4.000 m. Na podlagi novih podatkov so določene tudi dolžine pomikov med posameznimi pokrovi in celotna dolžina narivanja žirovsko trnovskega pokrova, ki znaša 29–30 km. Za točno določitev premika pa je bilo potrebno upoštevati tudi premike, ki so nastale pri rasti poševne gube.

Članek ima poleg velike teoretične vrednosti tudi praktičen pomen. Z uvrstitvijo rudišča in celotne serije z intenzivno srednje triadno tektoniko v četrti pokrov se bistveno spremeni perspektiva glede možnosti odkritja novih mineralizacij živega srebra.

Ing. Marko Cigale

Čar Jože, 1974; Zakriti kras v bližnji okolici Idrije. Naše jame 16, 51, 62, Ljubljana.

Meja med globokim krasom Trnovskega gozda in osamljenim kraaom poteka v bližnji okolici Idrije ob narivni ploskvi krednih apnencev na norijski dolomit. Na krednih apnencih leže v obliki plošče plastovit norijski dolomit z vložki. Ob narivni ploskvi so tako apnenci kot dolomiti močno zdrobljeni. Tektonske breče pa so izrazitejše v dolomitnih kameninah. Dolomiti so zaradi skrilavih vložkov in tektonskih breč ob narivu neprepustni in voda odteka v manjših potočkih po površini do krednih apnencev, kjer ponikne. V krednih apnencih se tik ob narivnem robu formirajo brezna, ki imajo vlogo požiralnikov. Tam, kjer dolomit nima skrilavih vložkov, ponikne voda že pred sti-

kom dolomita in apnenca. Zaradi boljše topnosti apnenca se v njem izoblikujejo manjša požiralniška brezna. Pri vseh za gradnjo hiš in gozdne ceste Idrija – Čekovnik so številne kraške objekte tega tipa umetno odkrili. Ko erozija odstrani nepropustne dolomitne plasti, brezna izgube vlogo požiralnikov in se začno starati. Na stene se izloči siga in v večini primerov se hitro napolnijo z najrazličnejšim materialom.

Razprava ing. Čarja pojasnjuje genezo številnih plitvih brezen, ki jih dobimo danes v različnih oddaljenostih od glavnega dolomita. Ker so za nastanek takih objektov potrebni specifični pogoji in so v obdobju nastajanja zakriti, so taki pojavi v strokovni literaturi še nepoznani.

Ing. Marko Cigale

Placer Ladislav, Čar Jože, 1974, Problem podzemeljske razvodnice Trnovskega gozda, Križne gore in Črnovrške planote. Acta carsologica VI/5, 81–93, Ljubljana.

V času hitre industrializacije in naglega porasta prebivalstva postaja pereč problem preskrba s pitno vodo. Vse premalo se zavedamo, da zaloge podtalnice niso neizčrpne, predvsem pa, da so prav tako površinske vode podvržene onesnaževanju. Pričujoča razprava obravnava problem podzemeljske razvodnice Trnovskega gozda, predvsem s stališča novejšje tektonske interpretacije tega področja.

Ozemlje je stratigrafsko enostavno zgrajeno. Razvite so plasti zgoornje triade, jure, krede in eocena. Tektonsko pripada obravnavano področje idrijsko-žirovskemu ozemlju. Zapleteno krovno zgradbo sekajo mladoterciarni dinarsko usmerjeni prelomi z izrazitejšim horizontalnim pomikom. Na podlagi izdankov fliša v tektonskih oknih in podatkov geofizikalnih sond je izdelana strukturna karta flišne podlage. Podzemeljsko razvodnico med Idrijco in Vipavo pogojujejo strukturni hrbti neprepustne podlage in se spreminja z gladino podtalnice.

Podtalnica Trnovskega gozda napaja s pitno vodo Idrijo in Vipavsko dolino.

Nevarnost onesnaženja podtalnice obstaja prrdvsem s kraškega področja Črnega vrha, Zadloga in Godoviča. Pri novogradnjah na tem področju je potrebno posvetiti posebno skrb odvajanju odpadnih voda. Zaradi nevarnosti zastrupitve podtalnice te kraške planote niso primerne za industrijske objekte. Avtorja sta članek pripravila na podlagi predavanja, ki sta ga podala na 8. jugoslovanskem speleološkem kongresu v Lipici od 10. do 15. oktobra 1972. Predavanje je vzbudilo veliko zanimanje zaradi aktualne vsebine in znanstvenega pristopa k problemu.

Ing. Marko Cigale

Placer Ladislav, 1974–75; Strukturna analiza epigenetskega rudnega telesa Grüberl v idrijskem rudišču. Rudarsko-metalurški zbornik, št. 1, str. 3 – 28, Ljubljana.

Avtor se je v tem članku lotil zapletenega problema ugotavljanja mehanskih razmer, ki so vladale v kameninah na območju Idrije v času srednjega triasa – to je pred približno 170 milijoni let – tik preden so začele vroče vode prinašati iz zemeljske notranjosti živosrebrni sulfid (HgS) in ga odlagati v kameninah, ki jih danes odkopujemo v okviru različnih rudnih teles v idrijskem rudniku. Meritve in analiza se nanašajo sicer samo na eno rudno telo, to je rudno telo Grüberl, vendar se rezultati lahko posplošijo na večji del jame „Delo“.

V omenjenem rudnem telesu se nahaja orudjenje v razpokah, v katerih se pojavlja cinabarit (HgS) skupaj z mineraloma dolomitom in piritom. Razpoke se prislanjajo na srednjetriadni prelom Grüberl, po katerem so iz globin dotekale raztopine, ki so nosile s seboj cinabarit. Ta se je potem izločal v razpokah. Avtor je meril sedanji položaj plasti, razpok in preloma, ki je danes zaradi gubanja v najnovejših geoloških dobah drugačen, kot je bil pred fazo orudenja. Ker so bile takrat plasti pri nas praktično horizontalne, elementi pa so ohranili pri gubanju in terciarnih prelomih medsebojni odnos nespremenjen, je z zvrščanjem plasti iz današnje poševne v nekda-

njo horizontalno lego dobil tudi prvotni položaj preloma Grüberl in orudenih razpok.

Prelom Grüberl je bil v srednji triadi skoraj navpičen, potekal pa je v smeri vzhod – zahod, kar se sklada z Mlakarjevo ugotovitvijo o enako starem prelomu Urbanovec–Zovčan, ki je potekal v isti smeri.

Avtor je pri tem skušal ugotoviti tudi velikost napetosti v kamenini, ki so povzročile nastanek preloma in razpok, ter relativno hitrost nastajanja teh deformacij. Pri tem se je moral poslužiti nekaterih predpostavk, kajti domneval je, da današnja kamenina nima več istih mehanskih lastnosti, kot jih je imela pred 170 milijoni let. Ker je nekatere lastnosti vsaj približno lahko izračunal, je zaključil, da je bila deformacija krhka, nastopila pa je pri sorazmerno nizki temperaturi. To kaže, da je imela kamenina takrat že zelo podobne lastnosti kot danes, kar sicer potrjuje tudi odsotnost plastičnih deformacij ob prelomu.

S tem delom je avtor podal nekaj novih ugotovitev o mehanskih in strukturnih razmerah v srednji triadi. Pomembne bodo pri nadaljnjem študiju geneze idrijskega rudišča. Pri nas so taka dela še redka. Zahtevajo namreč številna merjenja in opazovanja ter odstranitev vseh vplivov kasnejših tektonskih procesov. Sledenje in ugotavljanje srednjetriadnih prelomov ima tudi praktičen pomen, saj nas vodi v nova orudena območja.

Ing. Franci Čadež

IDRIJSKI VEČERI

Iz številnih pogovorov skupine idrijskih strokovnjakov različnih profilov se je ob koncu leta 1974 dokončno izoblikovala zamisel o ciklusu predavanj, ki smo jih poimenovali „idrijski večeri“. Klasična predavanja so res postala dokaj nepriljubljena – za današnji čas celo nekoliko obrabljena – oblika združevanja, toda primerno poplemenitemu načinu (izbira tem, predavateljev, kroga poslušalcev in okolja, itd.) neposrednega razlaganja spoznanj širšemu krogu ljudi nikakor ne mo-

remo odreči sugestivnosti. To je velik obisk na „idrijskih večerih“ tudi potrdil.

Iniciativni odbor, ki ga je uspešno in prizadevno vodil prof. Niko Mozetič, je poskušal spraviti v okrilje programa čimveč tem, ki vznemirjajo današnjega razmišljujočega človeka. Predavanja lahko razdelimo v dve večji tematski skupini. V prvi so bile eksaktno-tehnično – praktične vede, kot fizika, matematika, geologija, biologija in gozdarstvo. Po drugi strani pa je bila želja odbora dati poslušalcem tudi vpogled v zapleteno problematiko družboslovno-filozofskih ved.

Izbira predavateljev je poskušala zagotoviti kompleksen, kvaliteten in strokovno zagnan, vendar pestremu sestavu poslušalcev razumljiv pristop k sicer zapletenim strokovnim problemom. Tak način priprave razlaga je zahteval od predavateljev poseben napor. Večini predavateljev je to tudi uspelo. Iz debat po končanih razlaganjih zaključujemo, da so bile obravnavane teme zastavljene dovolj kompleksno in so omogočile poslušalcem spremljati izvajanja na različnih nivojih. Udeleženci so dajali posameznim temam tako težo in dimenzijo, ki je odgovarjala njim lastni širini, željam in potrebam.

Veliko zanimanje so vzbudila predavanja, v katerih so predavatelji na uspešen način seznanili poslušalce z mejami spoznanj v nekaterih vedah. Pomembno razširitev tematik so prispevale tudi obsežne debate bodisi v krogu vseh udeležencev ali pa v manjši ali večji skupini.

V debatah po predavanjih so še posebno uspešno sodelovali dijaki idrijske gimnazije, ki so bili tudi sicer zavzeti poslušalci „idrijskih večerov“. Srečanja in odprte debate mlajših poslušalcev z že formiranimi strokovnjaki iz ustanov, podjetij, inštitutov in univerze so bila posebna vrednota „idrijskih večerov“. Omenimo še, da je dajal zastavljeni koncept predavanj dijakom priložnost poglobiti in razširiti znanje z določenih področij. Morda ne bodo redki, ki jim bodo prav ti poglobljeni vpogledi v problematiko posameznih ved pomagali pri odločitvi za nadaljnji študij.

Živahna debatna omizja po predavanjih so združila strokovnjake, ki jim je sicer

zelo redko dana možnost izmenjave mnenj. Soočenje pedagoško – teoretske skupine in strokovnjakov iz prakse je dala zanimive, včasih ostre, bolj ali manj prepričljive dialoge, ki so posameznikom pomagali izostriti stališča. Tistim, ki so debatirali le z „ušesi“, pa vsaj razumeti druge.

Končno ne smemo pozabiti še ene plati „idrijskih večerov“! Zamisel o združevanju idrijskih strokovnjakov vseh smeri, v kakršnikoli obliki, je stara že 15 let. Večna želja in potreba po premagovanju znane idrijske zaprtosti in združevanju „izgubljenih“ strokovnjakov ni bila nepomemben vzgib za uspešno realizacijo zastavljenega programa in seveda debatnih večerov.

Predavanja so se vrstila v naslednjem vrstnem redu:

- 11.12.1974, dr. Jože Felc: Patologija družbe
- 18.12.1974, ing. Milan Hladnik: Problematika matematičnih resnic
- 8. 1.1975, prof. Janez Kavčič: Problemi socializma v tretjem svetu
- 15. 1.1975, prof. Vojko Božič: Katoliška cerkev in napredna gibanja v svetu
- 5. 2.1975, prof. Viktorija Gorjup: Problemi moderne etike
- 19. 2.1975, prof. Janez Kavčič: Filozofske osnove marksizma
- 12. 3.1975, mag. Mihael Bricelj: O genetiki
- 19. 3.1975, dr. Mitja Kregar: Razvoj nekaterih konceptov v moderni fiziki
- 26. 3.1975, dr. Ivan Prijatelj: O matematiki in logiki
- 3. 4.1975 prof. Roman Hieng: Razviti in nerazviti svet in problemi politike neuvrščенosti
- 9. 4.1975, ing. Ivan Mlakar, ing. Ladislav Placer, ing. Jože Čar: Struktura idrijskega rudišča in razvoj spoznanj o njeni zgradbi.

J. Č.

VISOKO ZNANSTVENO PRIZNANJE ING. IVICI KAVČIČ

Upravni odbor Sklada Borisa Kidriča je podelil nagrado na predlog komisije za podelitev nagrad za iznajdbe in izpopolnitve med drugim tudi:

Janezu Fisterju, dipl. ing., Ivici Kavčič, dipl. ing. in prof. dr. Jožetu Slivniku za izum „Postopek za pripravo rdečega živosrebrnega oksida za izdelavo baterij“.

Utemeljitev odbora je naslednja:

Postopek za pripravo rdečega živosrebrnega oksida za izdelavo baterij je originalna ideja doziranja kristalizacijskih jeder, s čimer je mogoče vplivati na porazdelitev velikosti delcev. Ta primer kaže, kako se je treba lotiti sodelovanja med industrijo in raziskovalnimi inštituti na konkretnem primeru in predvsem vzeti za izhodišče domačo surovinsko bazo.

Ing. Ivici Kavčič, ki je poleg ing. Ivana Mlakarja že drugi nagrajenec kidričevega sklada iz rudniškega kolektiva, iskreno čestitamo.

Uredništvo

NEKAJ MISLI OB PODOBNIKOVIH POVEČAVAH

Kadar skušamo razlikovati kič od prave likovne umetnine (ali na kratko — dobro od slabega), tedaj se nam na koncu zasveti misel, da posebnosti ne moremo iskati v materialu, čistosti tehnike ali morda v načinu dela; tudi ni najpomembnejši pristop k praktičnemu delu, mogoče odnos do likovnosti, ki izvedbo pravzaprav omogoča. Ne, še zmeraj se bo naše trmasto naprežanje zataknilo ob vedno trdnejšem prepričanju: Prva je misel in pošten, pravičen, človeški odnos do vprašanja, do predmeta ali do pojava. Eno je praznота, plehkost — drugo je poštenost, polnost, globina.

Vsebina umetnine („umetnine“) je lahko človeka nevredna in zna biti nevreden tudi umetnikov prispevek k obravnavani temi. Kdor ostane na površju, kdor prepeva že tisočkrat boljše zapete melodije, kdor pobira s tujih miz in svojo zanemarja (Ni potrebno, da zna človek o svojih globokih občutjih gromoglasno pripovedovati) — ne bo kot umetnik drugim ničesar pomembnega prinesel — in kot gledalec, opazovalec, ne bo ničesar vrednega spoznal. Med drugim: Kičast ne more biti samo tisti (ali: edino tisti), ki ima v svojem stanovanju razstavljene predmete „nenavadne“ vrednosti. Navsezadnje znamo prelepo skrivati svojo plehkost sredi najčistejših rož.

Globina spoznavanja, videnje vsakdanje resničnosti, občutenje človeških vsebin, soočanje z drobnim in zlim, posredovanje svojih doživetij, čustvovanj, spoznanj, vedenj, radosti in tegob soljudem — pomeni ono, kar naj bi posredovala beseda umetnik.

Rafaela Podobnika, cerkljanskega rojaka, zdaj zobnega zdravnika v Novi Gorici, poznamo že dovolj dolgo (uspešno fotokariero mu je posredno napovedoval že mojster Vali Treven). Prepričal nas je o svojem poštenem odnosu do življenja. Umetnost pa mora biti najčistejše, kar nam le-to ponuja.

Fotografija mu je konjiček. Zanj najde kakšno urico tedaj, ko se zdi, da sploh ni časa — vendar se ga loteva z vso resnostjo in odgovornostjo najbolj zlahtnega amaterizma. To je pravzaprav nekaj redkega. V naših fotoklubih je dosti umetnikovanja, obrtnišva in še več mondenosti.

Podobnik je doslej sodeloval na 62 domačih in mednarodnih razstavah. Prejel je že 23 priznanj. Naštejmo nekaj najpomembnejših:

3. nagrada na razstavi jamarskih barvnih diapozitivov v Stari Gorici 1971;
2. nagrada na natečaju mladinske planske fotografije, Ljubljana 1961;
1. nagrada na republiški razstavi barvnih diapozitivov, Nova Gorica 1972;

Njen svet (Gorenja Trebuša)

foto: Rafael Podobnik

1. (dia) in 2. (črnobela fotografija) nagrada na republiški razstavi naravoslovne fotografije v Ljubljani 1972;

– nagrada za kolekcijo na republiški razstavi barvnih diapozitivov, Nova Gorica 1974.

Včerkrat je samostojno razstavljal (foto–povečava): Cerčno 1967, Idrija 1967, Idrija 1969 (skupaj z Janezom Jeramom), 1971. Če dodamo, da so se v tem času njegovi posnetki 94 krat pojavili v slovenskih revijah in časopisih (Delo, Proteus, Naše jame, Planinski vestnik, Idrijski razgledi, Goriška srečanja . . .), smo njegovega dela res veseli.

Predvsem v njegovih povečavah zasledimo stvarnost (ki ne dopušča nobenega cincanja), doslednost v oblikovni in tehnični obdelavi in zvestobo svojim zamislim. Ljubezen do dela in do pokrajine je že všteta zraven. Motivika postaja zadnja leta pestrejša; morda tudi iz preprostega

razloga – pomanjkanje časa. Foto-potep je namreč često podoben gobarjenju: tri gobe – tri ure hoda.

Med njegovimi posnetki naletimo na našo hribovsko pokrajino, prizore iz kraških jam, rože, kmečko hišo, strukture, na reportažne zapise. Zraven sodi še vrsta nenavadnih snovi, enkrat uspešnih prebliskov, ki se jih nikoli ne more napovedati in ki prav tako, morda še najbolj – tvorijo srž umetnikovega snovanja.

Morda bi (nekoliko ožje) pomislili na številne Podobnikove posnetke naše (cerkljanske, idrijske) krajine, ki je vendar iz dneva v dan drugačna – a zdaj nismo več samo pri umetnosti.

Lepoto ohranjevati zanamcem je hvalevredno dejanje, nanj se bomo spomnili čez leta, ko bomo od nekdaj potegnili Podobnikove kmečke hiše. To je pač del danes čiste, prav kmalu pa tudi nerazumljive zgodovine.

Danes se precej profesionalcev ubada z umetniško — človeško manj pomembno snovjo, gora čudovite, tehnično in formalno vredne robe pa sameva v očitni provinci. Z njo se bode nekaj amaterjev; njihovo gonilo je idealizem: po sihtu, po večerji, v nedeljo, na svoje stroške. Od nekdanj je bilo tako. Priznajmo: oni so naša kultura.

No, to je bil moj namen: spomnimo se nekoga, ki iz lastnega veselja in v našo radost ustvarja tedaj, ko mi počivamo.

Ne ostane mi drugo, kot da mu zaželim kmalu v prihodnosti več prostega časa, da bi se lahko spet s svojo počasno, a temperamentno ihto lotil koščka domače stare obsedenosti: cerkljanskega kota, Idrije, Porezna. Čakamo!

RT

GLEDALIŠKA KRONIKA (1973–75)

Poročilo je le bežen pregled najpomembnejših dogodkov s področja gledališkega amaterizma v sezonah 1973/74 in 1974/75, omejeno v glavnem na dogajanje v Idriji, kjer je Dramatično društvo zaradi načrtnega dela s poklicnimi režiserji v zadnjih šestih letih doseglo že kar zavidljivo raven svojih predstav. Prav uspehi Dramatičnega društva so bili gotovo pomembna pobuda, da je prišlo leta 1973 do ustanovitve nove idrijske gledališke skupine, ki naj bi združevala predvsem mlade iz Idrije in bližnje okolice. Prijav za novo društvo, ki se je poimenovalo Delavsko kulturno društvo Idrija, je bilo nepričakovano veliko, preko trideset, žal pa se je režiser Lojze Domajnko, absolvent igralske akademije, ki mu je bilo zaupano delo z mladimi, odločil pri izbiri igralcev za preveč oster kriterij in pričel delo s sorazmerno majhno skupino. Smiselneje bi bilo gotovo zaposliti večje število prijavljenih, pa čeprav bi zaradi tega morda kvaliteta prve predstave nekoliko trpela. Nova gledališka skupina se je vneto lotila dela in v rekordnem času naštudirala komedijo francoskega pisca Clada Andrea Pugeta Dnevi

naše sreče. Z njo je požela priznanje pri domačih gledalcih, izbrana pa je bila tudi za republiško revijo mladih Naša beseda v Celju. Kritika je poudarjala predvsem presenetljivo sproščene in prepričljive igralske stvaritve, manj naklonjena pa je bila režiserju, ki je predstavo v resnici postavil preveč statično. A če režiserju lahko zamerimo, da je igralce na nekaterih mestih preveč omejil v gibanju, mu moramo priznati, da jih je po drugi strani znal animirati, kajti toliko poudarjena sproščenost mladih igralcev, s katero so znali prikriti omenjene mizanscenske nerodnosti, je prav gotovo v ne mali meri rezultat njegovega dela z njimi. Igrali so: Lidija Bogataj kot Francine, Barica Rozman kot Marianne, Marta Murovec kot Pernette (ki je morda edina izstopala, resda tudi po zaslugi hvaležne vloge naivke), Daniel Koler kot Bernard, Ivan Mohorič kot Olivier in sam režiser kot pilot Michel (prav njegov lik pa je bil najmanj prepričljiv). Predstava novega društva je torej pomenila za Idrijo

prijetno presenečenje, pa je škoda, da je bilo „gledališke vzgoje“ (dela s poklicnim režiserjem) deležno sorazmerno majhno število mladih.

Dramatično društvo Idrija se je v sezoni 1973/74 odločilo za domače delo; pod režiserskim vodstvom Marjana Bevka, študenta režije, je pripravilo dramo Školjka, s katero je pisatelj Alojz Kraigher razkril praznoto slovenske meščanske družbe na začetku našega stoletja, družbe, ki si preganja dolgčas z ljubimkanjem, ne pozna pa resnične ljubezni. Režiser je okrajšal igro več kot na polovico, ne da bi pri tem občutneje okrnil tekst. Naturalistično pisano dramo je postavil nerealistično, lahko bi rekli eksperimentalno. Uporabil je ves odrski prostor, ki ga je razmejil le s tremi nesimetrično postavljenimi pregradami, in s tem dal igralcem veliko prostora za gibanje. Meje med salonom in vrtom ni bilo: isti prostor v ozadju je bil zdaj vrt zdaj del salona. Igralci so prihajali na oder,

kot bi jih izstrelil, ter ne samo z gibanjem, ampak tudi z govorom razbijali iluzijo odrske resničnosti, tako da se je igra na trenutke približevala grotesknemu. Za igralce, od katerih je tak način igre zahteval, da se odrečejo vsakršni šabloni, je bil študij te predstave zanimiv in nedvomno tudi koristen, gledalci pa so zapuščali dvorano z različnimi „občutki“: nekateri navdušeni, drugi nekam razdvojeni, saj artizem in vrsta domislekov pri marsikom nista mogla kompenzirati neuresničene želje po „pravi“ igri, taki, ki kaže na odru „resnično“ življenje. Gotovo pa predstavo lahko ocenimo kot uspešo, k čemur so prispevali po svoje vsi nastopajoči: Milena Brelih kot Pepina, Lojze Kutin kot Tonin, Vili Makuc kot Maks, Draga Urbas kot Strelovka, Vinko Cunderman kot Lubin, Ivan Mauser kot Podboj in Mirjam Trček kot Olga. Za luč je skrbel Milan Kostanjšek, šepetalka je bila Katja Lampe, na klavir pa je igrala Nevja Rupnik.

Dramsko društvo Cerkno je v tej sezoni uprizorilo Mateja Bora Raztrgance in z njimi dostojno predstavljalo idrijsko občino na srečanju primorskih gledaliških skupin. Roka poklicnega režiserja Poldeta Dežmana je bila dovolj vidna: predstava je tekla gladko, naravno; vse, kar se je dogajalo na odru, je bilo verjetno, prepričljivo. Tudi sam izbor te najboljše partizanske igre, ljudske v najzlahtnejšem smislu, je bil za cerkljanske igralce gotovo primežen: razgibano dejanje, ki ga je znal režiser smiselno prenesti na oder, omogoča igralcem (od katerih so nekateri najbrž prvič stopili na oder) sproščeno igro, tako da o kakem začetništvu ni bilo sledu. Vsi igralci so bili dokaj ubrana celota, čeprav bi bilo treba posebej omeniti izredno prepričljiv lik Ferleža, ki ga je odigral Božan Verbič. Breme igre so nosili še Dane Ličar kot Rutar, Mitra Mitrić kot njegova žena, Zdenka Makuc kot Vida, Vida Prezelj kot Lenka, Dominik Prezelj kot Črešnik, Brane Tušar kot Mihol in Ivan Uršič kot dr. Mrož. V ostalih vlogah so nastopali: Mira Kalan, Jana Podgornik, Niko Močnik, Miklavž Podobnik, Izidor Hadalin, Marko Obid, Stanislav Križič in Bernard Klavžar. Po tej predstavi lahko z

nestrpnostjo pričakujemo, kdaj bodo Cerkljani naštudirali novo delo, zdaj še zahtevnejše: igralcev, in to dobrih, imajo dovolj.

V sezoni 1974/75 je Dramatično društvo Idrija uvrstilo v svoj spored komedijo *Naši trije angeli* (avtorja: Sam in Bella Spewack) in z njo doseglo pri občinstvu svoj morda največji uspeh. Zasluge za to ima v prvi vrsti režiser Iztok Valič, absoluten režije, ki je iz teksta črtal vse, kar bi bilo v škodo dinamiki predstave, ter pokazal izreden smisel za gradnjo komičnih prizorov. Kot pronicljiv psiholog se je pokazal tudi pri izbiri igralcev: trojico kaznjencev, od katere je v največji meri odvisen uspeh komedije, ne bi mogel zasedeti bolje. Stane Fink kot Joseph, Vili Makuc kot Jules in Ivan Mohorič kot Alfred so bili naravnost idealni trio, tako pojavno kot po temperamentu (kontrastni in dopolnjujoči se). Njihova igra je bila tako sproščena, da je včasih nehote prehajala v improvizacijo, a vedno še ostajala v pravih mejah. Draga Urbas je kot mme. Parole odigrala brzkone svojo doslej najboljšo vlogo, presenetljivo dobra pa je bila tudi Gabi Treven kot Emilie Ducotel, na trenutke morda najboljša na odru, le da žal nekoliko pretiha. Lojze Kutin je odigral Felixa Ducotela suvereno in z njim smo obogatili bogato zakladnico dozdajšnjih uspešnih igralskih kreacij. V ostalih vlogah so prispevali k uspehu predstave: Erika Lapajne kot Marie Louise, Vinko Cuderman kot Henri Trochard, Boris Rupnik kot Paul in Lojze Vehar kot poročnik. Mit o tem, da idrijskim igralcem leže predvsem resne vloge in da se tudi občinstvo ob komedijah nikoli prav ne razgreje, je bil s

to predstavo dokončno razbit. Nekateri gledalci so si ogledali igro tudi večkrat.

V obeh sezonah je bilo bogato tudi gledališko življenje na podeželju, a poročanje o tem bi preseгло namen tega zapisa. Zato le še to: ZKPO Idrija je bila v sezoni 1973/74 organizator I. primorske revije gledaliških skupin (področnega srečanja gledaliških skupin Slovenije), v letu 1974/75 pa I. lutkovnega srečanja Primorske.

Vinko Cuderman

IDRIJČANI NA MONT BLANCU

(IZ KRONIKE ALPINISTIČNEGA
ODSEKA)

Po več kot polletnih pripravah je prišel težko pričakovani 9. avgust, dan, ki je bil določen za odhod na Mt. Blanc. Odprava je štela 18 članov in tri spremljevalce. Iz Idrije smo odpotovali ob dveh ponočci. Na meji v Rožni dolini smo hitro opravili in zavili na avto cesto. Zaradi preštevanja smo se ustavili blizu Padovę in ob izstopu iz avto ceste pri Novari. V Alanio smo prišli kmalu po 11. uri. Kupili smo nekaj kruha, sadja in razglednic ter se odpeljali z žičnico proti M. Rosi na Indren (3260 m). Po ledeniku in čez lažje prehodno steno smo prišli do zavetišča Gnifetti (3647 m). Tu smo si zagotovili prenočišče, spravili opremo in odšli po okolici, da bi slikali in si ogledali poti, ki smo jih nameravali prehoditi.

Ponoči se je vreme poslabšalo. Ko smo se v nedeljo zjutraj odpravili na pot, ni

kazalo kaj prida. Nastopila je megla in začelo je snežiti. Hodili smo po edini gazi, ki nas je nepričakovano pripeljala pod vrh Balmenhorna (4167 m). Po skalah smo splezali na vrh. Megla je bila tako gosta, da nismo videli nikamor in keer bi bilo zaradi ledeniških razpok preveč tvegano nadaljevati pot, smo se odločili za povratek.

Naslednji dan je bil za planinarjenje še manj ugoden. Ponoči je zapadlo 10 cm novega snega, ki je sledi po ledeniku skoraj zabrisal. Zgolj zaradi aklimatizacije smo se napotili proti grebenu Liscana. Nismo računali, da bi se povzpeli na kak vrh. V megli in snežnem metezu smo tavalili po ledeniku, ne da bi natančno vedeli, kje smo bili. Pô dveh urah hoje smo se hoteli obrniti in se po lastnih sledih vrniti v zavetišče. Toda nenadoma smo pred seboj zaslišali glasove. Trije planinci so se vračali z vrha Gnifetti, kjer so prenočili v bivaku Margherita. Povedali so nam, da smo bili oddaljeni od grebena le še 10 minut. Pohiteli smo do vrha in ker je snežni metez brisal sledi, smo se morali hitro vrniti v dolino. V Alanijo smo prišli pred 12. uro, skuhali smo si kosilo in se odpeljali proti Chamonixu. Na poti nas je spremljala huda nevihta. Radi bi vedrili, pa ni bilo kje. Nato se je vreme začelo boljšati in v Val d'Aosta je bil lep sončen dan.

V negotovosti smo se peljali skozi predor Mont Blanca. Radovedni smo bili, kakšno bo vreme na drugi strani gorskega masiva. Na francosko stran smo prišli tik po nevihti in ker smo se bali ponovnega dežja, smo se odpeljali naravnost v tabor, da bi si postavili šotore.

Naslednji dan, ki je bil namenjen za počitek, je bil meglen in deževalo je v

presledkih. Kazalo je, da bomo morali dolgo čakati lepega vremena. Zvedeli smo, da nekateri čakajo že pet dni. Zvečer smo polegli pod mokre šotore in ko smo se zjutraj zbudili, smo bili veselo presenečeni. Nebo je bilo jasno in Mt. Blanc se je svetil v soncu. Naglo smo se pripravili in ob osmih smo se s prvo žičnico in zobato železnico odpeljali pod ledenik de Bionassay. Od tu smo nadaljevali peš mimo Tette Rouse do Aiguille du Gouter (3865 m). Na poti smo srečevali več skupin planincev, ki so se vračali v dolino. Najbolj pa smo bili veseli rojakov. Pred nami so bili na Mt. Blancu: Celjani, Slovenskobistričani in Bovčani. Z vsemi smo malo poklepetali in hitro nadaljevali pot, saj smo bili v skrbeh zaradi prenočišča, ker nas je bilo veliko. Prenočili smo v bivaku ob planinski koči Gouter. Ponoči smo vstali in odšli na pot že ob treh. Morali smo se povzpeli na vrh, ki je bil 1000 m višje. Bili smo dobro pripravljene. Hodili smo hitro. Le proti vrhu smo često počivali, ker je primanjkovalo kisika. Na vrh smo prišli že pred 7. uro. Bilo je izredno lepo, vreme, kot bi ga naročili, razgledi so bili edinstveni. Vsak razgled smo hoteli ovekovečiti s fotografiranjem. Imeli smo srečo in bili smo zadovoljni. Ves trud je bil poplačan. Nikamor se nam ni mudilo, ostali bi kar na vrhu najvišje gore Evrope. Toda morali smo se odločiti za povratek. Čakala nas je še dolga in nevarna pot po ledenikih Toconnar in Bossons. V zgornjem delu ledenikov je bila hoja kar prijetna in hitra. Toda čim nižje smo bili, temveč nevarnih razpok je bilo. V spodnjem delu pa smo prišli v labirint, iz katerega ni bilo videti izhoda. Pa vendar je šlo vse dobro in razmeroma hitro smo prišli v dolino.

Stanko Murovec

IDRIJSKA SMER V LOŠKI STENI (LOG POD MANGARTOM)

V soboto in nedeljo, 20. in 21., septembra 1975, sta Boris Krivic in Emil Tratnik preplezala novo smer v Loški steni

(Bricelj) in jo poimenovala za „Idrijsko“.

Vrhnji del smeri, ki je speljana po previsnem in krušljivem stebru, je ocenjena s VI in A3, torej z ocenama, ki označujeta najtežjo stopnjo prostega in tehničnega plezanja.

Najtežji raztežaj sta plezala 7 ur, steno pa sta preplezala v 19 urah. Noč med soboto in nedeljo sta prebila v steni.

TRNOVSKI MARATON

Trnovski maraton, kako impozantno, kako brezmejno zvenita besedi, ki vsaka po svoje pomenita daljavo, brezmejnost, prostranstvo. Trnovski gozd, naraven, surov, bogat, ogromen po svojih razsežnostih, je bil skozi dolga štiri leta NOB zatočišče borcev IX. korpusa. Maraton, simbol premagovanja razdalje, naporov in težav, ki so se porajale med NOB borcem in ki se nam porajajo še danes na vsakem koraku. Ti dve besedi, to skupno dejanje naj bi ponazorili udeleženci maratona, je ob prvem Trnovskem smučarskem maratonu dejal naš dolgoletni smučarski tekač in reprezentant Janez Pavčič.

Misel, da bi po zgledu predvsem skandinavskih držav tudi Slovenci dobili množično smučarsko prireditev, se je porodila pri domačinih, ki žive na obronkih Trnovskega gozda in ki so čutili, da bi morali v spomin na dogajanja v slavnih dneh naše zgodovine in na velika dejanja borcev IX. korpusa v Trnovskem gozdu in njegovi okolici oživiti primerno prireditev. In kaj je bolj primernega kot množični smučarski pohod, ki najdosledneje ponazarja pohode, napore, samopremagovanja, skratka vse tisto, kar so morali premagovati borci IX. korpusa.

Zamisel o trnovskem maratonu je bila predložena Smučarski zvezi Slovenije, kjer so jo brez oklevanja in z velikim razumevanjem sprejeli in podprli.

Za izvedbo prvega maratona je bil iz vrst športnih delavcev iz Idrije in Črnega vrha sestavljen komite, ki je skrbel za organizacijske in tehnične priprave ter za izvedbo prvega slovenskega ali bolje rečeno jugoslovanskega smučarskega maratona. Odločeno je bilo, da bo maraton v Črnem vrhu nad Idrijo. Tereni so izredno prikladni za smučarski tek in se lahko izbere poljubno dolgo progo z blagimi vzponi in spusti, tako da je primerna za vsakega smučarja. Kraj pa je lahko dostopen tudi v najhujši zimi, kar je izrednega pomena za prireditev takega obsega.

Organizacijski komite je za pokrovitelja prvega Trnovskega maratona zaprosil načelnika generalštaba JLA generalpolkovnika Staneta Potočarja – Lazarja, enega izmed komandantov IX. korpusa med NOB, ki je s pismom 20. decembra 1973 sporočil organizacijskemu komiteju: „Dragi tovariši! Najlepše se zahvaljujem Vaši odločitvi, da sprejemem pokroviteljstvo 1. Trnovskega smučarskega maratona 1974, katerega z velikim veseljem sprejemam. Na svidenje na Črnem vrhu.“

Vest o organizaciji Trnovskega maratona je naletela na splošno odobravanje tudi pri vseh nekdanjih in sedanjih smučarskih tekačih in smučarskih ter drugih športnih organizacijah Slovenije. Prijave so prihajale iz vse Slovenije. Mnogi so poleg prijave dali tudi svoja mnenja o maratonu in ob tej priliki izrazili navdušenje, da smo

končno tudi Slovenci dobili kvalitetno smučarsko prireditvev, ki je namenjena vsem in je posvečena spominu IX. korpusa.

Dolgoletni uspešni smučarski tekač in reprezentant Jože Knific iz Jesenic je ob prijavi pripisal:

„Jože Knific, roj. 15.4.1915, se prijavljam za tek na 25 km.

1. Sem gotovo eden od redkih, ki sem sodeloval v boju za osvoboditev Črnega vrha dne 1.9.1944.

2. Sem bil tudi član KPC IX. korpusa.

3. Sem bil dolgoletni reprezentant v smučarskem teku od 1937–1954. Vsi ti činitelji me obvezujejo, da se tega teka udeležim. Tekel bom za železarno Jesenice. Srečno.“

„Pozdravljam organizatorje tekmovanja in jim želim dobro organizacijo in reklamo tega tekmovanja. Osebnostno sem navdušen nad tem, da je ideja o jugoslovanskem smučarskem maratonu prišla do realizacije. Ko sem prebiral članke o podobnih prireditvah v drugih državah, mi je bilo kar neprijetno ob misli, da bi moral svoje sposobnosti kje druge preizkusiti, ne pa doma, ko imamo za to vendarle vse možnosti. Resno sem se v letošnjem letu bavil z mislijo, da se udeležim podobnega tekmovanja v Švici...“ je med drugim zapisal

ing. Peter Gorjanc iz Raven na Koroškem in želez organizacijskemu komiteju čimveč uspeha.

Takih in podobnih izjav je bilo nešteto, vse pa so izražale navdušenost in splošno odobravanje.

Organizacijski komite je odločil, da bo proga za prvi maraton dolga 25 km s startom in ciljem pred hotelom Bor, kjer je kraj najbolj primeren, potekala pa bo po terenih Črnega vrha in okoliških krajev in naselij. Žal jo je neugodna in s snegom skopa zima prirediteljem pošteno zagodla, da so morali prireditvev večkrat preložiti. Kot končni datum je bil določen 2. marec 1974. Žal tudi tega dne na Črnem vrhu ni bilo snega, pač pa je istega dne začelo močno snežiti, kar je vplivalo precej upanja. Snežne padavine so bile izdatne in omogočile, da je bil prvi maraton izveden naslednje nedelje.

Že navsezgodaj so 10.3.1974 pričeli prihajati v Črni vrh udeleženci maratona. Prihajali so iz vse Slovenije, nekateri pa tudi iz zamejstva. Točno ob 10. uri se je 550 smučarjev tekačev spustilo v boj s časom pri premagovanju 25 km dolge proge. Lepo sončno vreme, ugoden in hiter sneg ter dobro pripravljena proga, ob kateri so bile postavljene štiri okrepe-

Množični start – Že na prvem Trnovskem smučarskem maratonu se je zbralo lepo število nastopajočih
foto: Arhiv Smuka

valnice, so pripomogli, da je večina udeležencev z lahkoto premagovala dolgo pot. Med udeleženci je bil najstarejši 66 letni Franc Smolej z Jesenic, nekdanji reprezentant, ki je veliko let uspešno zastopal jugoslovanski smučarski tek širom sveta. Najstarejši udeleženec s Primorskega pa je bil Lado Miklavič, ki je kljub 59 letom še vedno aktiven tekač. Med udeleženci je bila tudi skupina slepih smučarjev, ki so vsi uspešno prišli na cilj.

Vsi udeleženci pa so si bili edini: „Prireditve v celoti uspela. Kaj takega, tako veličastnega še nisem doživel. Drugo leto ponovno pridemo in še druge pripeljemo,“ so se vrstile izjave tekačev ob prihodu na cilj. Gregor Klančnik, ki je bil dolga leta član naše državne reprezentance, pa je dejal: „Tekel sem marsikje, toda zagotavljam vam, da takih terenov ni nikjer od Črne gore do Švedske; nad samo prireditvijo sem navdušen in ne morem drugega kot organizatorjem iskreno čestitati. Upam pa, da bodo delo nadaljevali.“

S tem je bil postavljen temeljni kamen prireditvi, ki naj bi postala tradicionalna in je že ob prvi izvedbi, kljub neizkušenosti organizatorjev, vendar z dobro voljo številnih športnih delavcev Idrije in Črnega vrha in ob pomoči enot JLA iz Postojne, enot SLO iz Idrije, članov smučarskega kluba Rudar iz Idrije in smučarskega kluba Črni vrh, domačinov ter drugih povsem uspela.

Po kratkem premoru so se že pričele priprave za izvedbo 2. maratona, ki naj bi bil posvečen 30. obletnici zmage nad fašizmom, 30. obletnici prvih smučarskih tekem na osvobojenem ozemlju med NOB v Cerknem ter 30. obletnici telesne kulture v novi Jugoslaviji.

Svoj pečat je prireditvi dala še Skupščina občine Idrija, ki je na skupni seji vseh zborov dne 26.9.1974 izdala odločbo o imenovanju stalnega organizacijskega komiteja „Trnovski maraton“, ki ga sestavljajo: Stanko Murovec – predsednik, Lucijan Pelicon, Janez Pavčič, Andrej Mažgon, Renat Škarabot, Pavel Troha, dr. Alfred Kobal, polkovnik Srečko Tušar, Anton Seljak, ing. Niko Medved. Kasneje

pa je bil v komite povabljen še Stanko Logar.

Priprave so ob prizadevanju celotnega komiteja uspešno potekale, čeprav so bile mnogo bolj zahtevne kot za prvo prireditve. Za pokrovitelja je bil ponovno predlagan generalpolkovnik Stane Potočar-Lazar, ki je tudi tokrat pokroviteljstvo z zadovoljstvom sprejel. Izvedbo maratona so finančno podprli: Sadno likerski kombinat Fructal Alko iz Ajdovščine, tovarna športnega orodja ELAN iz Begunj, ALPINA Žiri, TTKS Idrija, TKS SRS in drugi. Maraton pa je bil vnesen v koledar prireditvev Smučarske zveze Jugoslavije, kar je bilo veliko priznanje organizatorju, obenem pa obveza, da mora biti temeljito pripravljen in izveden.

Določeno je bilo, da bo proga dolga 30 km, potekala pa bi po istih terenih, saj se je pokazalo, da so najbolj ugodni in primerni. Žal tudi tokrat zima ni bila naklonjena, kar je organizacijskemu komiteju v marsičem prekrizalo račune. Prireditve je bila večkrat preložena. Pomanjkanje snega tudi v višjih legah je onemogočala katekroli varianto izvedbo maratona na snegu, ali vsaj kombinirano deloma na snegu deloma peš. Člani komiteja pa so si bili enotni, da ne pride v poštev izvedba maratona v obliki krosa, ker bi tako prireditve izgubila na vrednosti. Ko je že kazalo, da so vsi upi zaman, je vendarle zadnje dni zime pričelo močno snežiti. Nemudoma je bilo določeno, da bo prireditve dne 23. marca 1975. in vsem, ki so sodelovali pri organizaciji in izvedbi, je bilo na razpolago samo pet dni. Za izvedbo prireditve takega obsega je bilo to vsekakor mnogo premalo. Le predhodnim dobrim pripravam in angažiranosti večine članov komiteja ter drugih, ki so sodelovali pri organizaciji, je pripisati, da je bilo pravočasno vse nared, tako, da je Črni vrh pričakal jutro 23. marca povsem pripravljen za izvedbo 2. Trnovskega maratona.

Točno ob 10.30, na znak rakete ter ob zvokih rudarskega pihalnega orkestra, ki je igral NA JURIS, se je 884 tekačev iz Slovenije, Hrvaške, Italije, ZR Nemčije, Švice in Avstrije spustilo v boj na tudi tokrat 25 km dolgi progi (proga je bila

zaradi pomanjkanja časa za pripravo skrajšana od 30 na 25 km). Kljub precejšnjemu mrazu in neugodnemu vremenu, saj je ves čas spremljal tekače precej močan veter, rahlo pa je tudi snežilo, je večina udeležencev prišla na cilj. Tokrat je bil najstarejši med tekači 77 letni Zagrebčan Ivan Zemljak, najstarejši primorski udeleženec pa je bil 66 letni Vincenc Rupnik iz Zadloga, ki je tekel s težkimi terenskimi smučmi.

Smučarski tereni Črnovrške planote, po kateri so se borili smučarji tekači, ki jih je iz zraka spremljal helikopter rep. sekretariata za notranje zadeve, ob progi pa so jih pozdravljali številni gledalci, so nudili enkratni prizor in bili tisto nedeljsko dopoldne največja športna arena, ki je kdajkoli bila pri nas.

Čeprav 2. maraton ni izpolnil vseh pričakovanj, saj je organizator računal, da bo okrog 1000 udeležencev, je prireditev povsem uspela, za kar gre zahvala vsem, ki so kakorkoli sodelovali.

Zanimanje za maraton so pokazale vse športne in druge družbene organizacije, številne delovne organizacije, predvsem proizvajalci športne opreme, med njimi tudi znana švicarska tovarna maž za smučj TOKO, ki je poslala svojo ekipo, da je vsem udeležencem delila mažo in pomagala pri mazanju smučí.

Najboljše plačilo za vse, ki so kakorkoli pripomogli, da je tudi 2. Trnovski maraton uspel, pa je bilo zadovoljstvo vseh udeležencev ter pohvalne izjave vseh, ki so prisostvovali prireditvi.

Maraton na obrobju Trnovskega gozda je tako postal tradicionalna množična smučarska prireditev, ki bo vsekakor razširila svoje meje, Črnemu vrhu pa mnogo pripomogla k ugledu in razvoju v zimski športni turistični center.

Pred nami je izvedba 3. Trnovskega maratona, ki je predviden za 15. februar 1976. Priprave so že v polnem teku. Da bi delo lažje potekalo, so bili v komite pritegnjeni še Tone Fornezzi – Tof, Denis

Primožič in Janez Završnik. Na skupni seji s predstavniki športnega tiska in proizvajalci športne opreme so člani komiteja seznanili slovensko javnost s programom prireditve. Proizvajalci športne opreme so se obvezali, da bodo finančno podprli izvedbo prireditve. Organizacijski komitej pa pričakuje tudi od drugod vsestransko pomoč.

Da bi dosegli čimvečjo množičnost, je komitej sklenil, da bo odslej lahko startal vsak, ki se za to počuti sposoben, in bo odpravil spodnjo starostno mejo, ki je bila 18 let. S tem bo omogočena udeležba tudi družinam, ki bodo prejele posebno priznanje. Maraton pa bo imel dve varianti in sicer: Mali maraton na 21 km dolgi progi ter Veliki ali pravi maraton na 42 km dolgi progi; seveda bodo slednjega lahko tekli le tisti, ki bodo najbolje pripravljeni.

Upati je samo, da bo zima tokrat bolj naklonjena s snegom.

Priznanje najstarejšemu udeležencu – na Trnovskem maratonu je bil najstarejši tekmovalc nekdanji olimpijec Franc Smolej (desno)

foto: T. Fornezi

V zlato knjigo Trnovskega maratona so se dosedaj vpisali:

1974	1. Filip Kalan	Gorje pri Bledu	1:14,17
	2. Pavel Dornik	Ljubljana–Olimpija	1:16,06
	3. Maks Jelenc	Kranj – Triglav	1:18,02
ženske	1. Martina Bizant	Ljubljana – Olimpija	1:49,30
	2. Nevenka Popovič	Ljubljana – Olimpija	1:53,37
	3. Milena Hočevar	Ljubljana – Olimpija	2:12,04

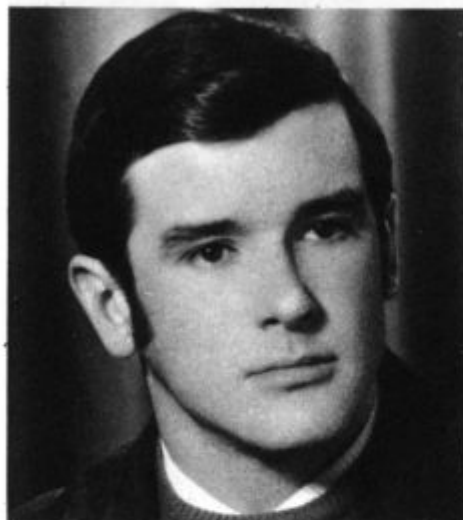
Najboljši udeleženelec s Primorske pa je bil Andrej Erjavec iz Idrije, ki je zasedel 23. mesto s časom 1:31,21.

1975	1. Filip Kalan	Gorje	1:04,34
	2. Pavel Kobilica	Gorje	1:07,09
	3. Marjan Burger	Gorje	1:07,15
ženske	1. Marjana Pavlič	Lovrenc na Pohorju	1:25,34
	2. Milena Kordež	Kranj – Triglav	1:26,12
	3. Nevenka Popovič	Ljubljana – Olimpija	1:32,59

Tudi tokrat je bil najboljši primorski predstavnik, kljub 40 letom, Andrej Erjavec, ki je progo pretekel v 1:24,14 in zasedel 46. mesto.

Renat Škarabot

LADU POLJANCU V SPOMIN

Ne! Ni mogoče! To ne more biti res, saj smo ravnokar bili skupaj, ko se je vračajoč s šihla ustavil v športnem centru, da bi zvedel, če bomo šli v Velenje na prvo športno srečanje rudarjev Slovenije. Toda žal, vest, ki ji nismo mogli verjeti, je bila resnična. Lado Poljanec je po prometni nesreči na Marovškem travniku utonil v valovih narasle Idrijce. S tem je ugasnilo mlado življenje, polno vitalnosti in načrtov za bodočnost. Izgubili smo človeka, ki je bil priljubljen in tovariški, odlikovali pa sta ga predvsem skromnost in delavnost. Kruta usoda je iz naših vrst iztrgala vzornega športnika, ki sta mu bila streljanje in smučanje največje zadovoljstvo.

Ko bomo ponovno zbrani na raznih tekmovanjih, ne bo več med nami tistega Lada, ki je z mirno roko streljal desetice, ali pa tistega Lada, ki se je smelo spuščal po zasneženih strminah. Tistega Lada, ki se je znal do skrajne mere angažirati za uspeh svoje ekipe, znal pa je tudi prenesti poraz kot pravi športnik: če nismo bili dovolj dobri, bo pa drugič bolje.

Tudi po priznanje za zadnji uspeh na tekmovanju ni mogel priti. Na rudarski

praznik so mu zlato medaljo za zmago v streljanju položili na mrtvaški oder. Namesto da bi se veselil ob stanovskem prazniku in doseženem uspehu, je čakal, da ga bomo ponesli na zadnjo pot.

Težkih src smo se popoldne 3. julija poslovili od dragega tovariša. V prerani grob so ga spremljali številni športni tovariši. V zadnji pozdrav so po okoliških gričih odjeknili strelji iz pušk, ki jih je Lado tako spretno obvladal.

Slovenska zemlja je pokrila grob človeka, ki nas je mnogo prerano zapustil. Z nami je ostal le njegov lik, ki nam bo ostal vedno v najboljšem spominu. Njegov vzgled pa nam bo najbolj blizu takrat, ko bomo ponovno zbrani na športnih boriščih.

Slava njegovemu spominu!

VOJKO GNEZDA

3. avgusta 1975 se je na Jalovcu smrtno ponesrečil Vojko Gnezda. Imel je komaj 25 let in je bil član idrijske alpinistične odprave, ki se je pripravljala na vzpon na Mont Blanc.

Vest o tragičnem dogodku je prizadela vse idrijske športnike, posebej pa še tiste,

ki so ga dobro poznali, ker so skupaj hodili v telovadnice, na igrišča in v planine.

Najhuje je bilo za Vojkove najdražje. Sočustvujemo z njimi. Zgubili so sina in brata, ki je po prerani očetovi smrti skušal nadomestiti očetovsko skrb v družini.

Vojko je bil eden izmed tistih, ki so športno preživljali mladost. Ljubil je naravo, rad je hodil v planine in užival prelepi slovenski svet. Vztrajal je do zadnjega, dokler ni omahnil.

Zgodilo se je, ko so člani odprave Mont Blanc šli na zadnjo kondicijsko turo na Jalovec. Na gori je bilo vse živo. Hodili so

po normalni zavarovani poti. Za Vojka ni bila prezahtevna, saj bi zmogel mnogo več, pa vendar je prišlo do nesrečnega naključja.

Na vrhu gore se je utrgal velik kamen. Priletel je in se ob skali raztreščil. Drobcji so leteli v dolino. Eden, največji, je priletel Vojku v glavo. Vojko je omahnil brez glasu. Tovariši so hitro priskočili, da bi mu pomagali, a žal so bili nemočni.

Ni ga več med nami, a med idrijskimi športniki bo ostal v trajnem spominu.

Alpinistični odsek
I d r i j a

KAZALO

BORIS KUCHAR: Razstava o idrijskem rudarju	1
ANGELOS BAŠ: Delavski dohodki in kupna moč	3
FANČI ŠARF: Rudarska hiša in oprema stanovanj ob prelomu stoletja	8
MARIJA MAKAROVIČ: Noša	17
Klekljanje	23
LJUDMILA BRAS: Sojšna	27
TANJA TOMAŽIČ: Društva	32
GORAZD MAKAROVIČ: Likovno obzorje	42
UVODNA BESEDA	53
DR. MARIJA VERBIČ: Valvasorjeva rimana kronika o idrijskem rudarju	54
DR. JOŽE PFEIFER: Zasilna rudarska bolnišnica v Idriji 1787 – 1806	59
LADO BOŽIČ: Zgodba o idrijskih železnicah	69
DANILO ERŽEN: Napad na Marof	82
OBVESTILA – POROČILA – RECENZIJE – KRITIKE	87

IDRIJSKI RAZGLEDI 3/4 1975/LETNIK XX

Izdaja Mestni muzej v Idriji. Uredniški odbor: inž. Ivan Gantar, Jurij Bavdaž, Anton Bolko, prof. Vinko Cuderman, inž. Jože Čar, Damjan Flander, Srečko Logar, Silvij Jereb. Glavni in odgovorni urednik Jurij Bavdaž. Tehnična ureditev in ovitek Silvij Jereb. Izhaja vsake tri mesece. Letna naročnina za ustanove in podjetja 16 din, za zasebnike 12 din. Posamezna številka 4 din. Poština plačana v gotovini. Naslov: Idrijski razgledi, Idrija, poštni predal 11, tel. Idrija 86-135, telegrami Muzej Idrija, tekoči račun pri SDK Idrija številka 52020-603-30832.

TISK: MESTNI MUZEJ IDRİJA

Revijo sofinancira Republiška kulturna skupnost.